

Hungaria Æterna

*A népi
gondolat a
20. században*

X 365.834

A népi gondolat a 20. században

Szerkesztette:
Novák Attila és Pap Milán

Századvég Kiadó, 2022
Budapest

SZTE Klebelsberg Könyvtár

J001473924

365834

Tartalom

Szerkesztői előszó 7

MI A NÉPI GONDOLAT?

PAPP ISTVÁN

Mi a magyar népi gondolat?

Szabó Dezső nyomában 13

KOVÁCS GÁBOR

A magyar népi mozgalom nemzetközi kontextusban

Töprengések Bibó István tipológiája kapcsán 32

NÉPI ÍRÓK, NÉPI GONDOLAT

VÁRI GYÖRGY

„Underclass-romantika” az átmeneti Óbudán:

tündéri realizmus és emancipáció 55

BARTHA ÁKOS

Sorakozól Népi írók a „rongyos gárda” hetilapjában 66

© A szerzők

© Századvég Kiadó, 2022

Felelős kiadó: Molnár Attila Károly

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Borítóterv: Albert Anna

Tipográfia és tördelés: Fodor Gábor

Nyomdai munkálatok: Prime Rate Kft.

ISBN 978-615-6436-05-4

ISSN 2732-0820

HUNYADKÜRTI SOMA
Németh László értelmiségi szerepfelfogásának
főbb vonásai 1945 előtt 96

PAP MILÁN
Tudósítások a toronyból
A népiek és a kádári szövetkezetesítés 119

KAPCSOLATOK

CSAPODY MIKLÓS
Népiség és erdélyiség
Táj-, világ- és országnézet 145

BAJCSI ILDIKÓ
A népi ideológia jelentősége
a sarlós nemzedék körében 163

NOVÁK ATTILA
Egy meg nem valósult lehetőség, avagy népiek
és cionisták viszonya a második világháború utáni
Magyarországon 185

PAÁR ÁDÁM
Népiség az Óperencián túl
Az amerikai farmerpopulista mozgalom 199

Szerkesztői előszó

Tavaly volt nyolcvanöt éve, hogy megjelent Illyés Gyula *Puszták népe* című könyve. Ebből az alkalomból a Nemzeti Közzolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpontjának (NKE EJKK) Molnár Tamás Kutatóintézete 2021. december 8-án konferenciát rendezett a népi gondolat 20. századi történetéről. Tanácskozásunk célja az volt, hogy láttassa, merre fordultak az eszmetörténeti, irodalomtörténeti és történettudományi kutatások a népi gondolattal, a népiekkel kapcsolatban, és mely témák állnak a kutatók homlokterében. Arra a kérdésre, hogy lehet-e még az új kutatási eredmények tekintetében népi gondolatról mint eszmetörténeti jelenségről beszélni a 20. századi magyar politikai gondolkodásban és művelődéstörténetben, nem nagy meglepetésre igenlő választ kaphattunk. Abban már eltértek a vélemények, hogy ennek a népi gondolkodásnak hol vannak a határai, kik lehettek az előfutárai, mely szerzők és mely társadalmi témák adják meg szellemi látóhatárát.

A konferencia előadásai éppen azt bizonyították, hogy sokkal tágabb viszonylatban kell közelítenünk a népi gondolathoz, mint ha kizárólag egy írói csoport története, gondolatai lennének. A népi gondolat 20. századi történetének hajszálgökei a 19. századba vezetnek vissza, átívelnek határokat (főként Trianon után), és problémái különböző nemzeti kultúrákra fordíthatók le. Konferenciánk és jelen tanulmánykötet címe is ezért a népi gondolat, és nem a népi írók vagy a népi mozga-

lom fogalmával utal az általunk tárgyalt jelenségre. E fogalmi tágitással úgy véljük, hogy nem a népiséggel kapcsolatos eszmei zűrzavart, hanem a történeti megértés lehetőségét növeljük.

Kötetünk első blokkjában a népi gondolattal összefüggő definíciókat, kategóriákat vizsgálják a szerzők. A fogalmak között teremt rendet Papp István, az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára Tudományos Főosztályának vezetője, olyan képet nyújtva a népi gondolatról, melynek középpontjában Szabó Dezső írásai és hatása állnak. Kovács Gábor, az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének főmunkatársa a népi gondolkodás fogalmi leírásait Bibó István meghatározásából kiindulva helyezi nemzetközi kontextusba, reflektálva a völkisch irányzattal való rokonságra, illetve a populizmusok széles történeti skálájára.

A második tematikus blokkban az írók, publicisták eszméi és pozíciói kerülnek tárgyalásra. Vári György, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár munkatársa a népiekhez kevésbé sorolt szerző, Gelléri Andor Endre Óbuda-képein keresztül mutatja be a vidékies városrész rokonságát a népi tematikával. Bartha Ákos, az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa a népi írók publicistáinak szerepvállalását mutatja be a magyar fajvédők másfél évig fennálló hetilapjában, a *Sorakozóban*. Hunyadkürti Soma, az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza Németh László 1945 előtti szerepfelfogásait és ezzel együtt a népi mozgalom hivatásának némethi meghatározásait veszi górcső alá. Végül Pap Milán, az NKE EJKK Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa mutatja be a népi írók viszonyulását, egyúttal egy új, szociográfusi generáció bemutatkozását a kádári szövetkezetesítés és a vidék társadalma átformálásának hatvanas évekbeli kontextusában.

Tanulmánykötetünk utolsó blokkja a népi gondolat kapcsolódási pontjait keresi a trianoni határokon kívül. Csapody

Miklós, az NKE EJKK Molnár Tamás Kutatóintézet tudományos munkatársa a népiség és az erdélyiség eszméinek átfedéseit, egymáshoz való viszonyait jeleníti meg. Bajcsi Ildikó, a Clio Intézet tudományos munkatársa a népi gondolat megjelenését, formáit, magyarországi és erdélyi kapcsolatait elemzi a felvidéki Sarlós mozgalom húszas és harmincas évekbeli történetében. Novák Attila, az NKE EJKK Molnár Tamás Kutatóintézetének tudományos főmunkatársa a népiek és a magyarországi cionisták második világháborút követő eszmeiségét veti össze. Végül pedig Paár Ádám, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karának óradó tanára egy eddigieknél is tágabb történeti kontextusba helyezi a népi gondolat leírását: a 19. század második felének és a 20. század elejének amerikai agrárpopulizmusát rokonítja a hazai népi gondolattal.

Jó olvasást, tartalmas időtöltést kívánunk.

Novák Attila és Pap Milán

Mi a népi gondolat?

Papp István

Mi a magyar népi gondolat?

Szabó Dezső nyomában

Vannak látszólag könnyen magyarázható, egyértelműnek tűnő történeti fogalmak, amelyek azonban olyan mélyen szeszövéődtek a hozzájuk tapadó emlékezet rétegeivel, hogy alig választható szét a hajdani, több évtizeddel, lassan egy évszázaddal ezelőtti eredeti jelentés az azóta eltelt időszak hordalékától. Véleményem szerint a *népi* jelző is ilyen, amely magyarázó értelmű kifejezésként számos fogalom elé illeszthető, ám voltaképpen jelentéstartománya eléggé tág, mivel határai igen bizonytalanok. Jelen írásban arra teszek kísérletet, hogy a 20. század egyik legfontosabb magyar eszmei áramlatát, a népi mozgalmat átfogó jelleggel, de lényegre törően mutassam be, középpontba állítva a mozgalom ősatyja, Szabó Dezső munkásságát.

Mindenekelőtt érdemes megkülönböztetnünk három, szinonimnak tűnő fogalmat, amelyek gyakran összekeverednek. Elsőként vegyük a *népi gondolatot*, amely azt a politikai meggyőződést jelenti, hogy 1920 után, az újból függetlenné vált ország politikai és művelődési problémáinak megoldása nem képzelhető el a lakosság felét kitevő agrárnépesség figyelmen kívül hagyásával, sőt a megújulás során elsősorban a parasztságra lehet és kell építeni. A nép beemelése a politika sáncaiba voltaképpen az 1848 előtti liberális nacionalizmus hagyományát követte, s a nemzeteszme megújítására tett igen komoly kísérletként értékelhető. Ez nem csupán a szavazati

jog biztosítását, valamilyen mértékű földreformot, illetve az oktatás fejlesztése révén a társadalmi mobilitás felgyorsítását, kitágítását foglalta magában, hanem azt is, hogy az etnikai folytonosságát megőrző parasztság műveltségét integrálni kell a nemzeti kultúrába. A népi gondolat eléggé rugalmas fogalomnak bizonyult ahhoz, hogy a szélsőjobbboldaltól a szélsőbaloldalig, a liberálisoktól a konzervatívokig számos politikai gondolkodó, művész, publicista és politikus életművét megtermékenyítse bizonyos mértékig. Ehhez képest szűkebb értelmű a *népi mozgalom*, amelynek tagjai radikális politikai reformokat követeltek, döntően a szegényparasztság számára, és az 1940-es évek elejére a fennálló politikai és társadalmi berendezkedést markánsan elutasító, értelmiségi bázissal és paraszti érdekképviseléssel egyaránt rendelkező, folyóiratok, könyvkiadók, hetilapok, egyesületek, majd pártok révén megszilárduló, mégis tág kereteket biztosító politikai entitássá vált. Ennek centrumában állt a *népi írók* szépirodalmi és publicisztikai munkássága, tehát annak a nagyjából 14-15 alkotónak az életműve, akik regényeikben, verseikben, novelláikban, esszéikben, szociográfiáikban hangot adtak a parasztság szociális, művelődési, egészségügyi, gazdasági, politikai gondjainak, és az ún. harmadik út programját kidolgozták. Ennek eredményeként az 1944 végén, 1945 elején kezdődő érában a népiség számított azon ideológiák egyikének, amely komoly szerepet játszhatott az új Magyarország megteremtésében. Ezt a potenciált már 1938-ban felismerte a magyar kommunista emigráció egyik vezető ideológusa, Révai József, aki *Marxizmus és népiesség* című munkájában világosan meghirdette, milyen vonatkozásban tekintenek szövetségesként a népiekre, s hol kerülnek konfliktusba velük.

A népi mozgalom születése az 1930-as évek elejére tehető, és története nem választható el attól az eszmei útkereséstől, amely a nagy gazdasági világválság nyomán bontakozott ki szerte a világon, így Európában és Magyarországon is. A párasztkérdésnek a politikai viták centrumába való kerülése és egy évtized alatt fontos vonatkoztatási ponttá válása nem tör-

ténhetett volna meg a szabadversenyos kapitalizmusra építő pártelvű, parlamentáris berendezkedés megrendülése nélkül, amely hazánkban is bekövetkezett a bethleni konszolidáció meggyengülésével. Ám ahhoz, hogy legyen mihez nyúlni, létezzen olyan eszmei hagyomány, amelyet fel lehet karolni, fel lehet használni, komoly előfutárookra volt szükség. A legkönyebb ideológiai tartalékot Szabó Dezső munkássága jelentette, akinek személyes sorsa is szemléletesen példázza a népiség felfutását. Míg 1929-ben ötvenedik születésnapját nyomorúságos anyagi körülmények között, a kivándorlás gondolatával barátkozva, néhány híve alkalmi adományaira támaszkodva élte meg, addig 1939-ben külön bizottság alakult, hogy a korabeli Városi Színházban nagyszabású ünnepségen köszöntsék őt a kor jeles értelmisége számos képviselőjének részvételével.

Annak érdekében, hogy Szabó Dezső életművét, eszméinek jelentőségét a kellő helyén kezelhessük, érdemes vázlatosan áttekintenünk, hogyan vélekedtek a magyar szellemi élet képviselői a parasztságról az író fellépését megelőzően. Három példát választottam, amelyek jól érzékeltetik az e vonatkozásban bekövetkezett változást. A 19. század második felének nemzeti-romantikus írója, a magyar olvasási kultúra megteremtésében megkerülhetetlen szerepet játszó Jókai Mór 1869-ben megjelent, *Szerellem bolondjai* című regényében így írt a puszták népéről: „Térjünk át egyenesen a cselédségre. A puszták körös-körül egynapi járó földre volt minden piaccal bíró várostól és minden néven nevezhető iskolától. Lakosait, mint Robinsont a szigetre, úgy hajigálta ide mindenféle zivatar, mely restellte elnyelni a hajótörötteket. Szemenszedett népek voltak, akiknek csak azért volt itten maradásuk, mert másutt már sehol sem szívelték meg őket. A számadó juhász ezelőtt egy évvel került ki a börtönből, ahová azért csukták be, mert felgyújtotta az előbbeni gazdájának a juhaklát; azt meg azért gyújtotta fel, mert a gazdája nagyon firtatta, hogy hol van hát azoknak a birkáknak a bőre, amik állítólag mértelenben elhullottak; csak hogy azt felelhesse rá, hogy elégték a padláson. A béresgazda nem volna rossz ember, amíg nem

szik; hanem mikor egyszer egy pohár bort bekapott, akkor nincs az az élő teremtes, aki megállhasson előtte; beleköt az édesapjába is, s aki őt úgy meg nem veri, hogy nem tud mozdulni többet, azt bizonyosan ő veri meg úgy, hogy nem tud mozdulni. Ez is kiülte emiatt a vármegye börtönét számtalan ízekben: A kocsisnak az a nevezetes szép tulajdonsága van, hogy amint felnyitja a száját, azon kezdi, hogy káromkodik. Nem is tudja megindítani a beszédet anélkül; ez az exordium. Az aztán neki mindegy, hogy kivel beszél: a juhászkutyával vagy a házigazdával; s még amellet az az eredetiség is megvan benne, hogy a pipa sohasem szakad ki a szájából: azzal alszik el, azzal horkol, azzal ébred. Kétszer magára gyújtotta az istállót emiatt, jó szerencse, hogy idején eloltották mindig.”¹

Ebben a megközelítésben a parasztság, jelen esetben az uradalmi cselédség – akiknek világát gyermekkori élményei alapján Illyés Gyula ábrázolta nagy visszhangot kiváltott szociográfiájában – még társadalmon kívüli, hol veszélyes, hol egzotikus, hol primitív népesség, de mindenképpen olyan része a korabeli magyar lakosságnak, amely kívül esik a politikai nemzet határain. Ez az ábrázolásmód, amely a népet kellemetlen, veszélyes, érthetetlen, vad, bűnöző elemként tartja számon, mélyen gyökeredző hagyományt teremtett, s bizonyos mértékig még ma is felfedezhető a magyar vidékről szóló közbeszédben. Ám éppúgy jelen van egy egészen más szempontból irreális megközelítés, a romantikus, idealizált, patetikus ízekkel telített népszemlélet, amelyre Gárdonyi Géza egyik elbeszéléséből hozhatunk példát: „Eközben odatelepedtek az uraság aratói is. Hej, ti királyok, királykisasszonyok és királylegények, ti pápák, bárók és grófok és aranykanalú nagy urak, ha a ti magatok drága tálaiban ilyen jó falatokat találhatnátok! Ha a ti jégbe hűtött cifra üvegeitekből olyan jóleső italt tudnátok húzni, mint ezek húznak itt a csöcsös korszából vagy a csobolyóból! Ha a ti szmirnai és lyoni művészettel puhított díványaitokon és hentergőiteken olyan ékes nyugalmat tud-

¹ Jókai 1963, 88.

nátok találni, mint ezek itt a vadkörtefa két ujnyi kis gypén, mikor ebéd után egy rövid félórácskát szenderegnek!”² Természetesen Gárdonyinál akadtak jóval kevésbé kvalitatásos szerzők, akik sokkal erősebb túlzásokkal, rikítóbb színekkel rajzolták meg az idealizált falu békés társadalmát. A bűnös várossal szemben természetes, életerős, vidám faluról szóló romantizált népismeret ugyancsak szívósan tovább élő tradíciónak bizonyult, amely korszakokon átívelve még napjaink közéleti megszólalásaiban is fellelhető.

A 19. század végének, a 20. század elejének a kapitalizálódással járó, voltaképpen törvényszerű konfliktusaira, s a paraszti társadalom ennek nyomán bekövetkező válságjelenségeire egy újabb írónemzedék képviselői rezonáltak. A *Szegedi Napló* főszerkesztője, Tömörkény István új fejezetet nyitott a parasztábrázolásban. 1903-ban megjelent, *Kubikosút* című, komor hangulatú, riportnak beillő elbeszélésében a szegedi vasútállomáson gyülekező parasztemberek mindennapjait mutatta be: „Hajnal felé a vasúti állomáson csak imitt-amott ég egy-egy lámpa. Szénszagú csend van, a csengők zörögnek, és kint az állomás előtt, szénsalakban kubikostalicskák kerekai csiszegnek. Jön a nép az útra, mert reggel indul a vonat, amely majd elviszi az egész hadat arra a vidékre, ahol a munka vár reájuk. Kázmálódnak, pakolódnak, s jó időbe kerül, amíg a talicskák tömegét a vasútra adják. Az nem megy minden baj nélkül, mert földolog, hogy a talicska össze ne kevergőzzön. Jegyváltás nincsen, mert az az úrféle fizeti a bilétákat, aki viszi őket. Ez nagy előny, mert most már az emberek a subákban azonnal végignyúlnak a földön, mert így a legalkalmasabb várni a vonatot. A suba igen jó váróterem.”³ Az ingázás, a földmunkás réteg megjelenése, a munkavállalás körüli kiszolgáltatottság és bizonytalanságok – kiegészülve a kivándorlással, az alacsony munkabérek miatti aratósztrájkokkal, az elégtelen egészségügyi ellátással – mind olyan tünetek voltak, amelyek

² Gárdonyi 1961, 160–161.

³ Tömörkény 1977, 269.

jelezték, hogy a politikai élet porondjára hamarosan új szereplő léphet be, amely pusztán létszámánál fogva radikálisan átrendezheti a meglévő viszonyokat.

Az első világháborúban való tömeges népi részvétel, magyarán az, hogy parasztkatonák alkották az egymással szemben álló hadseregek zömét, nehezen elodázhatóvá tette a földkérdés, a szociális kérdések és a mobilitás ügyének rendezését. Mivel ezekre sem az 1918–19-es forradalmak, sem az azokat követő konzervatív konszolidáció nem adott tartós, megnyugtató megoldást, így a paraszti moráljárás állandósult, s erre egyre jobban felfigyeltek a honi publicisztika művelői is. A *Szegedi Napló* másik főszerkesztője, Móra Ferenc 1927-es írásában összegezte azt a politikai-történeti alapvetést, amelyet a néhány évvel később útjára induló népi mozgalom maradéktalanul elfogadott: „Tegnap még nem tudtam róla, hogy a törvénybe iktatott március tizenöt csak fakultatív ünnep, és nem jár kötelező munkaszünettel, ennél fogva napáldozatkor összekurjantottam a napszámosságaimat a kubikgödrökből, amelyekben a korai bronzkor halottait ébresztgetjük ötezer éves álmukból. Farkasok, Nagyok, Fejesek, Tarik, fehér fejű és fekete fejű, pörge bajszú és lógó bajszú magyarok a napszámosságaim, mind az amúgy nagyon rendes emberek kategóriájából. Nem nemzet, csak nép, nincs története, csak tiszteli az Istent, fizeti az adót, neveli a gyereket, és ülteti a fát. Az apám fajtája.”⁴ Bár Mórától mindenféle etnikai nacionalizmus igen távol esett, ebben a szövegben voltaképpen mégis az a gondolat fogalmazódik meg, hogy a magyar nemzetnek éppen az a része van leginkább híján az alapvető politikai jogoknak, amely hosszú-hosszú ideje a magyarság fennmaradását biztosítja. A parasztság történelmenkívülségének eszméje egyben az államközpontú, romantikus-nacionalista historiográfiai hagyomány kritikája, és a társadalomtörténet később kibontakozó áramlataival mutat rokonságot.

⁴ Móra 1979, 89–90.

Ám az eddigiekben érzékeltetett, a parasztság vonatkozásában lassanként beálló szemléleti módosulás önmagában kevés lett volna, ha nincs egy nagy hatású politikai gondolkodó, aki tökéletes időpontban megjelentett művével nem adta volna az 1918 előtti társadalmi-politikai berendezkedés átfogó bírálatait, s egyben ne kínált volna világos és könnyen érthető kivezető utat a háború utáni Magyarország zűrzavaros állapotából. Elsősorban ebben ragadható meg Szabó Dezső 1919 májusában, a Tanácsköztársaság első válságának napjaiban megjelent, *Az elsodort falu* című terjedelmes regényének jelentősége. A két világháború között négyszázezer példányban elkelt, több kiadást is megért, egyszerre rendkívül rosszul megkomponált, ám találó epizódok sokaságát tartalmazó, több szálon futó, a korszak vezető értelmiségi szempontjából kulcsregénynek tekinthető mű 1918 őszéig értelmezte egyetlen faluhoz kötve, több család történetén át Magyarország történetét, kiemelt hangsúllyal az első világháború idejét és a felelősség kérdését. A magyar–francia szakos tanár, aki egy ideig a *Nyugat* és a *Húszadik Század* köréhez tartozott, s a polgári radikálisok táborát erősítette, sőt a Tanácsköztársaság első heteiben határozottan az új hatalom mellé állt, és tovább fokozta szociális radikalizmusát, sokak mélyes mély csalódottságának adott formát és tartalmat. Kíméletlen ítélete szerint az első világháború elvesztéséért az eliteket és a középosztályt egyaránt felelősség terheli, mivel az arisztokrácia, a magas klérus és a nagypolgárság is a háború haszonélvei voltak, akik magukra hagyták a lövészárkok népét, mely elsöprő többséggel a parasztság soraiból került ki. Ugyanakkor a hagyományos, 48-as függetlenségi ellenzéki képviselői, az elszegényedő történelmi középosztály, a dzsentrifigurák, a szólásokba fulladó református értelmiség éppen úgy a bukott, a vesztes Magyarországhoz tartozik Szabó víziója szerint, mint a német–sváb középosztály és az a zsidó értelmiségi közeg, amelyben részben a radikális értelmiség táborát adta. Szabó az 1918 előtti konzervatív-liberális rendszer uralkodó rétegeit és annak legális ellenzékét egyaránt elvetette.

A portré azonban nem csupán az általánosítás miatt lett egysíkú és elnagyolt. Hiszen hiányzik példának okáért mind a nagyipari munkásság, mind a háborún ugyanúgy meggazdagodó, ha úgy tetszik, nyereszkeskedő módosabb parasztság és a pacifista értelmiség, s arról sem vett tudomást Szabó, hogy a korabeli monarchia minden nemzetisége és felekezete kivette részét a háborús véráldozatból. A magyar parasztságon kívül a történelmi középosztály tagjaival szemben tudott megbocsátó lenni, mivel ezek képviselőinél a társadalmi bűnök emberi esendőségből eredő, szerethetőnek bemutatott gyengeségekkel társultak. Másrészt, Ady gondolatát tovább szöve, két nagyobb táborra osztotta a hazai zsidóságot. Miközben az asszimiláció útját választókkal szemben rendkívül kritikus, addig a zsidóságukhoz, hagyományaihoz ragaszkodókat, bár ki nem mondva, de lényegüket tekintve a cionistákat, a magyarság szövetségeseinek tartotta.

Ám lehetett volna a bírálóat önmagában bármilyen jogos, színvonalas vagy szellemes is, *Az elsodort falu* nem váltott ki olyan erős visszhangot, ha tartalmaz is a jövőre vonatkozó erős víziót. Összehasonlítva más korabeli, ugyancsak antiliberalis hangvétellű, s különböző mértékben antiszemita művekkel, Szabó Dezső látletele a kortársak szélesebb körében rezonált. A Szekfű Gyula által írott *Három nemzedék* konzervatív reneszánszt hirdetett, amelyhez alapvetően hiányzott a társadalmi bázis, míg a jezsuita páter, Bangha Béla *Magyarország újjáépítése és a kereszténység* című diagnózisa nem igazán tudott mit kínálni a nem katolikusok, vagy csak a kulturális értelemben kereszténynek számító emberek számára. Ellenben a Szabó Dezső által meghirdetett, a parasztságot a társadalmi felemelkedés egyetlen lehetséges forrásának tekintő elgondolás egyrészt áthidalta a felekezeti különbségeket, másrészt a jogkiterjesztés révén beilleszthető volt a progresszív értelmiség programjába, harmadszor etnikai tartalma okán a történelmi középosztály is meg tudott vele barátkozni. Bár ugyanaz a program mást és mást mondott a kortársaknak, valamiképpen mégis közös nevezőt kínált. Ezt a bizonyos közös

célt pedig az alábbiakban látta Szabó Dezső: „Én most megházasodom, Miklós, elveszem Máriát. Ha látnád, milyen pompás fattyúnk van már! Aztán összefogunk az egész életre, itt a mi kis fészünkben kezdjük meg felépíteni az új Magyarországot. Az erős, az okos, a praktikus, a győző magyarok Magyarországot!”⁵

Mindezekén túl Szabó regénye azért is bizonyult maradandó hatásúnak, a két világháború között mindenképpen, mert számos lehetséges olvasatot fedezhettek fel a kortársak. Az olvasók tulajdonképpen választhattak, hogy az író által felkínált értelmezések közül melyiket tartják a legerősebbnek, a legérvényesebbnek, s ennek megfelelően mi az az eszmei üzenet, amit kiolvasnak a cselekmény burjánzó mondataiból. Először is, Szabó rendkívül erősen hangsúlyozta, hogy 1918 kapcsán nem beszélhetünk történelmi folytonosságról, hanem sokkal inkább a szuverén magyar államiság újjászületéséről, amely értelmezése szerint 1526-tal lényegében megszakadt, hiszen a mohácsi vereséget követő Habsburg-évszázadokban a magyarság nem intézhette önállóan saját sorsát. Mivel a regény megjelenésének időpontjában még nem volt világos és egyértelmű, hogy milyen területi veszteségek érik az országot a háborús vereség miatt, így az író meggyőzően, határozottan emelhetette be a függetlenség újbóli elnyerését, mint olyan esélyt és bizonyos értelemben történelmi igazságszolgáltatást, amely lehetővé teszi a magyarság számára, hogy a kezébe vegye sorsa irányítását. Szabó szerint ehhez az újjászületéshez forradalomra van szükség, ezért is igenelte mind Károlyi Mihály, mind pedig Kun Béla országlását, legalábbis a kezdeti időszakban. Később hasonló logikából levezetve állt a berendezkedő ellenforradalom mellé, és azért ábrándult ki viszonylag rövid idő alatt, mert ugyanúgy vélekedett róla, mint az előző két rezsimről: elsikkasztotta a forradalom ügyét, amely a magyarság megújulásához szükségeltetik. Ehhez az elgondolásához Szabó elég konzekvensen ragaszkodott, így számára

⁵ Szabó 1919, 265.

nem volt különösebben fontos téma Trianon, sokkal inkább az újból függetlenné vált Magyarország ügye érdekelte. Ő volt hosszú idő után az első szuverenista gondolkodó, ám felfogásának nem volt köze a 48-as alapon álló Függetlenségi Párt nézeteihez, hanem új alapról próbált meg programot adni. Természetesen a protestáns függetlenségi eszmekör több évszázados hagyománya nem csekély mértékben befolyásolta Szabó Dezső gondolkodását.

A második fontos olvasat a dualizmus- vagy monarchiakritika, amely egyébként több ponton érintkezik Jászi Oszkár és a polgári radikálisok véleményével, nem véletlenül voltak egy ideig közös táborban Szabó Dezsővel. Az 1918 előtti világ politikai rendszerét, parlamentarizmusát hazugnak, korruptnak, antidemokratikusnak tartotta, amely sem a térség népei, sem a magyar nép számára nem tette lehetővé saját törekvéseinek kibontakoztatását. Éppen ezért Szabó gondolkodásának fix pontjává vált minden, a monarchiára emlékeztető államszövetség elvetése, hiszen a németek részvételét bármiféle közös államban elfogadhatatlannak tartotta. Számára a közös osztrák–magyar múlt a német hatalmi befolyás biztosításának eszközét jelentette, amiből természetesen a megingathatatlan antilegitimista álláspont következett.

A regény vonzerejéhez nagyban hozzájárult a harmadik fontos olvasat, vagyis a biológikum és az ezzel összefüggő fajvédelem tézisének megfogalmazása. Ez részben erotikus epizódokat jelentett, amelyek felcsigázták a két világháború közötti korszak gimnazistáinak érdeklődését, sőt a vaskalapos olvasók közül többen is pornográfiával vádolták az író. Ezen szórakoztató felfogásnál sokkal fontosabb, hogy Szabó nem csupán a népi mozgalom, hanem a honi fajvédelem magvait is elvetette. Ugyanis meggyőződése szerint a magyar parasztság nem pusztán a nyelv és a népművészet őrzője volt, hanem valamiféle organikus felfogás jegyében a legegészségesebb, legerősebb, legtermékenyebb társadalmi réteg is, amelyhez képest a városokban élő polgárság, középosztály és az elit különböző csoportjai elsatnyult, gyenge, kevés gyermeket válla-

ló, testi és lelki nyavalyákkal küzdő közösségeket jelentenek. Azt, hogy ez a megközelítés milyen súlyos egyoldalúságokat rejtett magában úgy a parasztság, mint más társadalmi osztályok tekintetében, aligha kell hangsúlyozni, de mégis világosan körvonalazódó politikai eszmék eredője lett. Szabó biológiai logikája szerint a nemzet egészséges, termékeny részét kell fejleszteni, ez pedig a nép, a parasztság, amely a rá irányuló figyelmet sok-sok gyermek nemzésével és felnevelésével, kemény fizikai munkával és a közösségi gondolat képviselésével hálálja meg.

Az *elsodort falu* talán az eddigieknél is hangsúlyosabb és igen széles körben ható olvasatának bizonyult a szociális kérdés újbóli középpontba állítása. Ez önmagában nem tűnik nagyon merész és egyedi témafelvetésnek a négy évig tartó világháborús öldöklést követően, viszont Szabó ezt megint makacs következetességgel hangoztatta, mind a bethleni konszolidáció megszilárdulását követően, mind pedig a gazdasági világválság hullámverései közepette. Ezért sokan akadtak olvasói közül, akik joggal érezhették úgy, hogy az író ebben a regényben foglalt állást először a magyar társadalom tartathatatlan szociális állapotának radikális újrarendezése mellett, a súlyos vagyoni és társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetését követelve, s ettől a gondolattól nem tágitott az egymást követő politikai kurzusok idején sem. Vagyis nem egyszerűen elitváltást akart, legalábbis igen sok híve így értelmezte a regényt, hanem olyan mindent átható és átjáró forradalmat, amely valóban egy új Magyarországot teremt. A múlt idő anynyiban feltétlenül Szabó Dezsőnek dolgozott, hogy bár igen sok kortársa hirdette ugyanezt a gondolatot, ám a többség előbb vagy utóbb megtalálta a helyét az adott társadalmi berendezkedésben, ő azonban megőrizte furcsa kívülállását. Ebben persze összeférhetetlen természete, tartós együttműködésre való képtelensége legalább olyan szerepet játszott, mint a forradalom szükségességébe vetett hite.

Ám nem csupán az elsikkadt szociális forradalom tézise bizonyult maradandónak, hanem az a dichotómia, amelyet

talán még nagyobb erővel sugallt az író, nevezetesen, hogy a magyarság megújulása azért nem sikerülhet, mert mindig idegenek tartják kezükben a hatalmat. Ez a helyzet nem változott meg Szabó szerint a trianoni Magyarországon sem, az 1920-as években is tovább mennydörögte szavait a zsidóság, a német-sváb származásúak, s kisebb arányban a szláv ősökkel bírók ellenében. Ebből a megközelítésből az következett, hogy elsősorban az idegenek eltávolítása a fő feladat, nem pedig a mélyreható társadalmi reform; igaz, ebben is hullámozott Szabó Dezső, hiszen számos esetben kárhóztatta az etnikailag magyar származású rétegek reformra való képtelenségét, tehetetlenségét, legyen szó kálvinista lelkészekről, vagy kisnemesi földbirtokosokról, két kedvenc hőstípusáról. Az idegenek kontra magyarok ellentétpár beemelése és a politika egyik legfontosabb alapproblémájaként való hirdetése mégis rendkívül pusztító hatással járt, melynek káros következményei szomorúan megmutatkoztak az 1940-es években.

Bár azt gondolhatnánk, hogy Szabó Dezső legfontosabb regénye már nem ad több lehetséges olvasatot, mégsem feledkezhetünk meg arról, hogy sok olvasó számára ez a mű az igazi, a valódi demokráciát hirdető alkotásnak tetszett. S igen, ha nem normatív szempontból választjuk a demokratikus jelzőt, akkor tényleg erről van szó: Szabó Dezső nagyon határozottan szakított az arisztokratikus jellegű politizálás hagyományával, és igen fontosnak tartotta a széles körű népi részvételt. Persze joggal vethető fel, hogy ebben megint nem állt egyedül, hiszen a választójog kibővítése, a politikai szabadságjogok kiterjesztése már a dualista rendszer ellenzékének programjában is ott szerepelt. Itt megint a következetességről és a rendszerbe való integrálhatatlanságról szükséges megemlékeznünk: az 1918–19-es emigráció nem hathatott a hazai belpolitikai arénában, a kisgazdapárt beolvadt a kormánypártba, a szociáldemokraták működését jelentősen korlátozta a Bethlen–Peyer-paktum, a liberális pártok tömegbefolyása pedig gyenge maradt. S azt a mából pofonegyszerűnek tűnő tételt, hogy a népesség felét kitevő parasztság valódi politikai részvétele nélkül nem lehet

demokratikus fordulat, hosszú időn át, megingás nélkül Szabó Dezső képviselte, s ez tette őt sokak szemében a demokrácia képviselőjévé.

A hat lehetséges olvasat tulajdonképpen tovább egyszerűsíthető, és azt mondhatjuk, hogy a népi mozgalmon belül két nagy út vezetett Szabó Dezsőtől, s ez az alapján lehet valamilyen jobb- vagy balszárnyról beszélni. Természetesen a valóságban mindez bonyolultabban, összetettebben, ellentmondásosabban ragadható meg, most csupán valamiféle ideáltipikus egyszerűsítésre vállalkozom. Az első nagy történet, amelyet az író hívei megláttak, kiolvastak Szabó Dezső életművéből, a radikális, szociális változások rettenthetetlen képviselőjének útja. Ez nagyon sok szegény, nem csupán paraszti sorból jött fiatal őszinte rokonszenvét váltotta ki, ahogyan arról a következő idézet is tanúskodik: „Amikor Szabó Dezső névével találkozom, diákkori lázaim és lázadásaim, álmaim és vágyaim, a kölyök-évek legszebb emlékei elevenülnek. Az ő látásán keresztül folytak belém legelőször a világ dolgai, hogy a székelyudvarhelyi sárból eszméljek és eszméltessek. Benne láttam a férfit, az örökösen lázadót, a soha meg nem alkuvót, a magyar élet robusztus újraépítőjét. Szívemig lúdbőrözött az Elsodort falu feldübbörgő rapszódíaja, bennem kavargott a Segítség Boór Bálintja vészesen összefonódva Dózsa György alakjával.”⁶ Nem véletlen, hogy 1945 után nem csupán a Független Kisgazdapártban és a Nemzeti Parasztpártban, hanem a Magyar Kommunista Pártban is igen sok Szabó Dezső-hívővel és -olvasóval találkozhatunk, mint ahogy a népi kollégisták és általában az 1920-as, 1930-as években született, paraszti sorból származó, s a Rákosi-, illetve a Kádár-korszak mobilitási folyamatai révén kiemelkedett fiatal értelmiségije számára Szabó nagyon fontos vonatkoztatási pont maradt.

A másik nagy történet, amelyet hívei magukban megrajzoltak, fölépítettek Szabó Dezső regényeit olvasva, az a magyarság érdekeiért tűzön-vízen át küzdő vatesz alakja, aki egész

⁶ Tamás 1937.

életét az idegenek elleni hősiesség küzdelemben élte le. Ebből az alapállásból nehezen volt elkerülhető az antiszemita és a durván németellenes meggyőződés uralkodóvá válása, s ennek a gondolkörnek a hívei egyszerre állhattak szembe a náci Németországgal és a sztálini Szovjetunióval, egyetérthettek a zsidósággal szembeni jogkorlátozó törvényalkotással, később a németek kitelepítésével, ugyanakkor a magyar függetlenségi gondolat jegyében részt vehettek az 1944-es ellenállásban, sőt akár az üldözöttek mentésében is. Mégis összességében olyan feloldhatatlan ellentmondást tartalmazott ez a társadalom-szemlélet, amely nemigen teremtett lehetőséget egy türelmes, józan, demokratikus meggyőződés kialakítására. Erdemes felidéznünk Szabó Dezső egyik életrajzíróját, Gombos Gyulát, aki a nevezetes, 1943-as szárszói találkozón ekképpen summázta a „Mester” jelentőségét: „Mennyiben és miben politikum tehát az úgynevezett harmadik oldal? Alapját az a felismerés adja, hogy Magyarországon a társadalmi ellentétek mögött faji ellentétek fülnek, s ezek több-kevesebb mértékben társadalmi rendezéssel egyáltalán nem, vagy csak nagyon kis mértékben oldódhatnak fel. Vegyük sorra röviden. Arisztokráciánk, köztudomású, túlnyomó többségében nem magyar. [...] Így e közép-rétegnek két döntő tényezője volt: a németiség és a zsidóság. [...] A magyar életnek ezt a gyökeres és számunkra végzetes törvényszerűségét Szabó Dezső ismerte fel. Amit ma harmadik oldalnak neveznek, lényegében ezen a felismerésen alapszik.”⁷

Azért kellett olyan hosszasan időznünk Szabó Dezső munkásságánál, mert életművében, esszéiben, tanulmányaiban benne rejtett mindaz, amit a későbbiekben a népi mozgalom legfőbb eszméinek szokás tekinteni. Bár alkatilag nem igazán volt alkalmas bármiféle szisztematikus politikai-gazdasági program részletekbe menő kimunkálására, viszont sokak számára megadta a kezdő impulzust, hogy a különböző témakörökkel foglalkozzanak. Azokból az olvasatokból, amelyeket *Az elsodort falu* kapcsán sorra vettünk, a regény megjelenését

⁷ Gombos 1943.

egy-másfél évtizeddel követően fellépő népi mozgalom képviselői egymás után bontották ki a legfontosabb irányokat. Ezek közül az öt legmeghatározóbbról szeretnék röviden szólni.

Abban igen komoly kutatói konszenzus mutatkozik, hogy a népiek első számú politikai ügyének a földkérdés számított. Elsősorban Erdei Ferenc, Kovács Imre és Kerék Mihály foglalkozott elmélyülten a témával, a kommunista mozgalom népiekkel rokonszenvező képviselői közül pedig Donáth Ferenc. Aligha véletlen, hogy mindnyájukat ott találjuk az 1945-ös földreform kidolgozói és végrehajtói között. Az alapvető tézis szerint a Magyarországon fennálló világi és egyházi nagybirtok felosztására azért van szükség, hogy az újonnan létrejövő parcellákon életképes paraszti gazdaságok alakulhassanak ki. Ám ez az intézkedés nem csupán földbirtok-politikai lépés volt, hanem legalább ilyen mértékben társadalompolitikai és szimbolikus célokat is szolgált: a népi írók értelmezésében a feudalizmussal szövetkezett kapitalista rendszer egyik legfőbb támasztékának, a nagybirtokosság és a katolikus egyház befolyásának, hatalmának a megtörését is elősegítette. Természetesen a részletek számos problémát vetettek fel, melyek közül csupán egyet említek: a földbirtokot igénylők száma mindig messze felülmúlta a kiosztható parcellák számát, így sokan nem is jutottak földhöz, másokhoz pedig olyan kis méretű földdarab került, amely nem biztosította egy átlagos parasztcsalád megélhetését.

Ugyancsak könnyen le lehetett vezetni Szabó Dezső eszméiből egy radikális elitcsere szükségességét, amelyet össze lehetett kapcsolni az egyébként számos tekintetben égetően szükséges társadalmi mobilitás meggyorsításával. Ez utóbbi célt szolgáltatta a népi tehetségmentés gondolata, az ennek nyomán létrejövő Bolyai/Győrffy Kollégium, majd pedig 1945-öt követően az országot lefedő népi kollégiumi hálózat. Az oktatás reformját a kortársak döntő többsége ugyancsak elodázhatatlannak tartotta, viszont a történet hasonlóan alakult, mint a földreform esetén, mivel a zsidótörvények, a német kitelepítés, a B-listázások, majd a módosabb parasztság elleni

kampányok egyszerre képviselték az erőszakos elitcserét, sőt a középosztály elleni fellépést, másrésről ezzel párhuzamosan valóban sok tehetséges ember jutott előre, akik másként nemigen hagyhatták volna el pusztájuk vagy falujuk határát.

Szabó Dezső legjobb barátai között tartotta számon Bartók Bélát és Kodály Zoltánt, számos alkalommal méltatta népzene-gyűjtő és -feldolgozó munkásságukat. Ezt a gondolatot mások is felkarolták, így Györffy István néprajztudós, aki az 1938-ban papírra vetett, *A néphagyomány és a nemzeti művelődés* című könyvében a népi kultúra állami intézmény- és oktatási rendszerbe való nagyon határozott és széles körű integrálása mellett érvelt. Utólag visszatekintve nem túlzás azt állítani, hogy ez tekinthető a népi mozgalom legszélesebb körben elfogadott és legsikeresebb vállalkozásának, gondoljunk a táncházmozgalomra, a Kodály-módszer bevezetésére, a néprajzi, honismereti gyűjtemények hálózatára vagy azokra a filmekre, regényekre, költeményekre, komoly- és könnyűzenei alkotásokra, melyekre a népművészet értékei inspirálóan hatottak.

A földreform kapcsán már rámutattam, hogy milyen ellentmondás feszült az elméleti keretek és a valóságos viszonyok között. Nem csupán arról volt szó, hogy a kiosztható föld kevésnek bizonyult, hanem arról is, hogy számos esetben hiányzott a megfelelő gépesítés, szaktudás, vonóerő, agrotechnika, vetőmag, amely az okszerű, racionális gazdálkodást lehetővé tette volna. Ezen túl nem igen rendelkezett a szegényparasztság saját tőkével ahhoz, hogy a hiányzó materiális és szellemi javakat beszerezze. Ezért is karolták fel a népiek az önkéntes szövetkezés gondolatát, amelyet a skandináv országok, illetve Finnország már korábban sikerre vittek. Ez a fajta önkéntes szövetkezet a művelés, a feldolgozás, az értékesítés és a hitel-felvétel közösségét teremtette volna meg, a föld magántulajdonának meghagyása mellett, így békítvén össze a saját birtokhoz való ragaszkodást és a gazdálkodás kívánta észszerűségét. Ehhez azt is érdemes hozzáfűzni, hogy a népi írók, különösen a közvetlenül szegényparaszti sorból származók, így Veres Péter, Sinka István vagy Erdélyi József mély bizalmatlanság-

gal viseltettek az individuális világszemlélettel szemben, s magukat valamiféle, talán a hajdani paraszti földközösségek eszméjéhez visszanyúló kollektív nézőponttal azonosították. Ez azonban szemben állt a föld államosítását megvalósító szovjet modellel, a kolhossal, és sokkal inkább összebékíthetőnek tűnt az 1960-as években kialakult magyar úttal, amely helyet hagyott a háztájinak, a lazább szövetkezeti formáknak, az agrárérdekek érvényesítésének, s téesz-melléküzemágak révén kezelte a be nem vallott falusi munkanélküliség kérdését.

Végül fontos megemlékeznünk a népi mozgalom külpolitikai tájékozódásáról is, amelyről kevesebb szó szokott esni. Itt megint Szabó Dezsőhöz érdemes visszakanyarodni, aki mai kifejezéssel élve geopolitikai szemlélettel rendelkezett, s Magyarország helyét nem önmagában, hanem egy szélesebb földrajzi térben fogta fel. Meggyőződése szerint, amelyet már az 1920-as években hirdetett, a weimari Németország előbb-utóbb magára fog találni és terjeszkedni akar, az 1930-as években pedig úgy vélte, hogy a bolsevizmus ideológiája mögül elő fog kerülni a hagyományos orosz birodalmi gondolat. Éppen ezért a két hatalom közötti övezetben élő népek, így a magyarság is veszélyben van, állította az író. Ebből adódóan nem a nagyhatalmak kegyét kell keresni, hanem össze kell fogni a Finnországtól Görögorszáig húzódó, hatalmas sávban található államoknak. Ez a megközelítés elég merésznek tűnik, hiszen a különböző nyelvű, kultúrájú, vallású, s eltérő gazdasági fejlettséggel és társadalmi berendezkedéssel bíró nemzetek szoros együttműködése igen valószínűtlennek tűnt a Kisantant és magyar revizionista törekvések korában. Ráadásul Szabó Dezső mindig mély megvetéssel szólt az Osztrák–Magyar Monarchiáról, amely mégiscsak emlékeztetett bizonyos mértékig a vágyott kooperációra. Erőnek ellenére a népi írók közül Németh László, Féja Géza, Kovács Imre is pártolta a közép- vagy kelet-európai kis népek összefogását, legalább egymás nyelvének, kultúrájának megismerését. S a történelem fordulatai révén Szabó Dezső 1939-ben hívei szemében előrelátó, éles szemű prófétának bizonyult,

és a „két pogány közt egy hazáért” fellépő népi külpolitikai szemlélet számos útkereső fiatalnak nyújtott biztos kapaszkodót.

A népi mozgalom 1945 utáni története csupán annyiban tartozik a jelen tanulmány tárgyához, hogy mérlegre tegyük, milyen tényezők járultak hozzá e nagyívű eszmeáramlat lecsengéséhez. Az 1960-as évekre a kollektivizálás lezárulásával elmúlt a magángazdaságon alapuló, hagyományos paraszti társadalom, vagyis az a bázis, amelyre a népiek létüket alapozták. A modernizáció változásaival, majd még inkább a magyar agrármodell létrejöttével vidéken olyan viszonyok teremtődtek, amelyek a népi mozgalom hívei számára alapvetően elfogadhatók voltak. Másrészt erre az időszakra a népi írók többsége megöregedett, és az emigrációban élők, valamint a törhetetlen erkölcsű Bibó István kivételével, megkötötte azokat az egyéni alkukat, amelyek lehetővé tették a rendszer keretei közé való beilleszkedésüket. Ez nem jelentette azt, hogy ne képviseltek volna különvéleményt bizonyos kérdésekben, így példának okáért az 1960-as évek életmódvitáiban, de a fennálló szocializmus kereteit, mint nem változtatható adottságot, elfogadták.

Éppen ezért az 1970-es évek közepétől egyre jelentősebbé váló népi-nemzeti ellenzéki csoport – bár Illyés Gyula révén fennállt a személyi folytonosság a korábbi nemzedékkel, s meghatározó alakjai mindig fontos hivatkozási alapként beszéltek a népi írókról – mégis más utakon járt, mint a klasszikus népiség képviselői. A legfontosabb eltérést abban látom, hogy Szabó Dezső és az 1930-as években fellépő népiek számára a bethleni konszolidáció képezte a legélesebb elutasítás és kritika tárgyát, addig Csoóri Sándor, Fekete Gyula, Für Lajos, Nagy László és társaik elsősorban a Kádár-rendszer művelődéspolitikájával, a határon túli magyarsággal kapcsolatos fel fogásával, illetve a közösségi érzés gyengülésével voltak elégedetlenek. Az ő történetük is fontos történet, de a magyar népi mozgalom históriája alapvetően lezárult az 1960-as évek közepén.

Irodalom

- Gárdonyi, Géza 1961: Ebéd a körtefa alatt. In uő.: *Kék pille. Válogatott elbeszélések 1888–1922*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 158–162.
- Gombos, Gyula 1943: Hozzászólás az általános vitához. *Szárszó. Az 1943. évi Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest, Püski [Reprint 1993], 213–216.
- Jókai, Mór 1963: *Szerelem bolondjai*. Budapest, Akadémiai Könyvkiadó.
- Móra, Ferenc 1979: Az édesapám vétke. In *Móra Ferenc művei. A Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 88–91.
- Szabó, Dezső 1919: *Az elsodort falu*. I–II. kötet. Budapest, Táltos Könyvkiadó.
- Tamás, Gáspár 1937: Szabó Dezső a budai kocsmában. *Brassói Lapok*, december 5., 17.
- Tömörkény, István 1977: Kubikosút. In uő.: *Válogatott novellái*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 268–273.

Kovács Gábor¹

A magyar népi mozgalom nemzetközi kontextusban

Töprengések Bibó István tipológiája kapcsán

Szerzők és fogalmak változó időkben

A szerző Bibó István, a két fogalom: a népiség vagy népi mozgalom, illetve a populizmus. A történelmi dimenziót mellőzve úgy tűnhet, hogy valójában ugyanazt írják le, csak éppen az egyik magyar szóval, míg a másik egy latinból származó kifejezéssel. Ám történeti kontextusokba helyezve őket kiderül, hogy a dolog egyáltalán nem ilyen egyszerű. Három egymást követő kontextusról van szó: az első az 1920-as és az 1930-as éveké, amikor is a magyar népiség és az ebből a gondolkörből kinövő népi mozgalom létrejön. Az, amit a politikai eszmétörténet populizmusnak hív, ekkor már jó ideje létezik. A világ egymástól igencsak távoli két pontján, Oroszországban, illetve Észak-Amerikában még a 19. században megjelenik két eszmekör, illetve az ezekhez kapcsolódó mozgalom: az orosz narodnyikoké és az észak-amerikai populizmus. Pusztán a szavak szótári jelentése alapján az orosz és angol terminus ugyanazt jelenti: népi. Azonban ha összevetjük azokat a 19. századi gazdasági, társadalmi, politikai kontextusokat, amelyekből ezek kinőnek, nyomban világossá válik, hogy első benyomásunk

¹ A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Filozófiai Intézetének főmunkatársa.

bizony csalóka volt: a szótári jelentés azonossága ellenére nagyon is különböző dolgokról van szó.²

A második kontextus az 1970-es éveké. Bibó István népiségértelmezése ekkor születik. Ennek fő dokumentuma a könyvterjedelmű, 1978-as, a müncheni emigrációban élő Borbándi Gyulához írott levél.³ Ennek apropója Borbándi 1976-os német nyelvű könyve, a *Der Ungarische Populismus*.⁴ A német cím a populizmus terminusával akarja megvilágítani a nem magyar olvasószámára az általa tárgyalt jelenséget. Ez akkoriban még sokkal kevésbé problematikus, mint napjainkban.⁵ Borbándi Gyula nem véletlenül küldi el Bibó Istvánnak a monográfiát. A fiatal Bibó – Erdei Ferenc és Reitzer Béla közeli barátjaként – közreműködött a népi mozgalom születésében. Az 1937-ben alakult Márciusi Front programjának összeállításában ő és Reitzer Béla voltak Erdei segítségére a végső változat összeállításában. Bibó 1945 után a Nemzeti Parasztpártban látja a népi mozgalom politikai örökségének reprezentánsát: 1945 és 48 között a népiség témakörében írásai jelennek meg a korabeli folyóiratokban. 1956-os rövid életű, ám rá nézve igencsak súlyos következményekkel járó politikai szereplése ugyancsak a Petőfi Párt néven újjászerveződő Nemzeti Parasztpárthoz kötődik. A párt delegálja a harmadik Nagy Imre-kormányba államminiszternek, s 1956–57-es – utóbb életfogytiglani börtönbüntetéssel „jutalmazott” – írásainak a népi gondolkör Bibó-féle értelmezése a referenciális kerete. A Borbándi-levél, illetve a témánk szempontjából ugyancsak lényeges, Szalai Pálhoz írott levél életének egy harmadik, utolsó korszakában, a belső emigráció korszakában születik.⁶ Az ekkori helyzet sajátossága, hogy a népiség mint politikai mozgalom már régóta nem létezik: a népi írók fontos szerepet játszanak a korszak

² Erre vonatkozóan lásd: Canovan 1981.

³ Bibó 1986, 295–373.

⁴ Borbándi 1976.

⁵ Évtizedekkel később maga Borbándi is rámutat az időközben divatba jött populizmus jelentése körüli fogalmi zűrzavarra: Borbándi 2000, 46–77.

⁶ Réz 1991, 135–143.

kulturális életében,⁷ de a mozgalom által megjelenített politikai opciónak a létező szocializmus egypárti berendezkedésében nincsen helye. Bibó ebben a helyzetben lép fel a népi mozgalom ideológusaként.

A harmadik kontextus a jelenkori. A populizmus manapság a leggyakrabban használt fogalmak egyike. Zavarba ejtően sokféle politikai képződmény leírására használják: szemantikailag igencsak túlterhelt. A helyzetet bonyolítja, hogy a médiában sok esetben egyszerűen stigmatizáló terminus. Valami olyasmit jellemeznek ezzel, ami nem fér be a jobb- és baloldali megszokott kategóriáiba: hibrid képződmény, a posztmodern állapot terméke, amely egyaránt képes jobb- és baloldali vonásokat magára öltetni. A kérdés az, hogy a populizmus alkalmas-e a két világháború közötti időszakban született népi mozgalom lényegi sajátosságainak a megragadására.

Bibó pozíciója

Bibónak a népi mozgalomról a hetvenes évek végén adott interpretációja saját politikafilozófiai, politikaelméleti koncepcióját tükrözi: legalább annyira szól róla, mint az általa bemutatott jelenségről. A Borbándi Gyulának írt reflexiókban a saját politikai értékelvei felől értelmezi a népi mozgalom történetét; önmagát népi gondolkodóként jellemzi: a politikai és világnézeti alapértékek vonatkozásában azonosságot lát a népi mozgalom és a saját álláspontja között. Ezt nyilvánvalóvá teszi a kismonográfia-terjedelmű levél-esszéje végén: „Ne vedd rossz néven, ha helyenként erélyesen képviseltem saját álláspontomat abban a meggyőződésben, hogy egyben a népi mozgalom álláspontját is képviselem.”⁸

A témát olyannyira fontosnak gondolja, hogy egy hosszabb írást is tervez a népi mozgalom történetéről – ez a terv azon-

ban már nem valósul meg, hamarosan bekövetkező halála ebben megakadályozza. A mozgalom története és saját élete számos ponton találkozott. Ez – amint arra már utaltunk – a kezdetekre is igaz, hiszen útját kereső fiatalemberként ő is részese a Márciusi Front alapításának.⁹ Lényeges itt hangsúlyozni, hogy ekkoriban ő még nem országosan ismert ember, s Reitzer Bélával együtt tanácsadói szerepkört látnak el az ekkor már a mozgalom első vonalában tevékenykedő és könyvei révén szélesebb körben ismertnek számító, agilis közéleti tevékenységet folytató Erdei Ferenc mellett. Kettejük kapcsolatáról, eszmei és személyes barátságáról részletes képet kapunk a köztük ezekben az években zajló levélváltásból.¹⁰

Egyértelműen kiderül ezekből a levelekből, hogy kölcsönösen milyen fontos szerepet játszanak egymás emberi és világnézeti formálódásában. Bibó felől nézve a dolgot fontos kiemelni, hogy a népi mozgalom gondolkörét – Németh László és Szabó Dezső munkássága mellett – Erdei tevékenysége és írásai révén ismeri meg. Ennek aztán a későbbiekben az a következménye, hogy Bibó népiekről vallott nézeteinek alakulását nagymértékben meghatározza Erdei koncepciója. Hajlik arra, hogy barátja felfogását az egyébként nagyon is sokszínű mozgalom fősodratát meghatározó nézetrendszernek tekintse. Ez annál is könnyebb, mert ezeknek a nézeteknek a kiformálódásában kétségtávolan döntő jelentőségű kettejük együttműködése.

A népi mozgalom ideológusának pozíciójában Bibó már az 1945 és 48 közötti koalíciós időszakban megjelenik. Ekkoriban ez persze tevékenységének még csak egyik szála a minisztériumi munka és az egyetemi tanárkodás mellett. Sok évtizeddel később, a belső emigráció éveiben, marginalizált léthelyzetben, nyugdíjasként ismét csak visszatér ehhez a szerephez. A Borbándi Gyulához és a Szalai Pálhoz írott levelekben, valamint az ugyancsak ezekben az években adott életútinterjúkban eb-

⁷ Ständeisky 1996; Papp 2012.

⁸ Bibó 1986, 373.

⁹ Huszár 1991.

¹⁰ H. Soós 1991.

ből a perspektívából fejti ki nézeteit.¹¹ A döntő különbség az, hogy míg a koalíciós években ezt a nyilvánosság – folyamatosan zsugorodó – szférájában, a második *Válasz* hasábjain tudta megtenni, most erre kizárólag a levelezés és interjúadás privát világába bezárva nyílik lehetősége.

Borbándi Gyula könyvének igen aprólékos elemzése alkalmom a számára, hogy rekonstruálja a népi mozgalom szereplőinek nézeteit, ám ez sajtószerű módon történik: több ez, mint egyszerű rekonstrukció: valójában a saját értékelvein alapuló interpretációt ad a mozgalom történetéről, amelynek csúcspontjaként a Márciusi Front, főszíneként pedig az annak programjában manifesztálódó harmadikutas baloldali politikai attitűd jelenik meg.

A népiek és a völkisch mozgalom

Bibó a Borbándi-levélben maga is fölteszi a kérdést, hogy a politikai eszmetörténetben hol is van a helye a népi mozgalomnak. Nézete szerint két analógia kínálkozik: az egyik az amerikai populizmus, míg a másik a német völkisch mozgalom. Két dolgot lát lényegesnek ebben a tipológiai kísérletben. Az egyik az, hogy a népi mozgalomnak nem volt tételes ideológiája, másfelől pedig egyfajta harmadik utat – bár magát a kifejezést itt nem használja – próbált meg felmutatni, amely túlmutat kommunizmus és kapitalizmus „sterillé vált” ellentétén:

„Ebből a szempontból nem érdektelen ezt a mozgalmat összevetni teljesen más kiindulású nyugat-európai és amerikai ún. populista mozgalmakkal, melyeket általában a kispolgárság címkéjével szoktak elintézni, de amelyeknek szintén az a jellemző vonásuk, hogy valamiképpen olyan általános érvényű kisember-mozgalmakat jelentenek, melyek a kapitalista és a marxista sémáktól függetlenül jelennek meg.

¹¹ Litván – S. Varga 1995.

[...] A német völkisch ideológiával kapcsolatban nem elég azt leszögezni, hogy ez nem ugyanaz. Amit a német szöveg mint fordítási különbséget megjelöl, mondván, hogy a német ideológia központi fogalma a völkisch, míg a magyar népiséget volkshaftnak lehetne lefordítani, érzésem szerint német nyelviileg alig mond valamit, sőt majdnemhogy ugyanazt látszik mondani [...] a hitleri ideológia az etnikai, nemzeti sajátosságokat hangsúlyozó vonásai mellett a népi hatalmat a népre egészében komolyan nem vonatkoztatja, ellenkezőleg, egy diktatórikus, oligarchikus, merőben a hatalom kultuszán épülő ideológiát jelent, ezzel szemben a kelet-európai mozgalmak és mindenekelőtt a magyar népi mozgalom teljes mértékben belesimul, azonos az európai szabadságmozgalmak nagy vonalával, teljes mértékben magáévá teszi a francia forradalom szabadság-egyenlőség-testvériség ideológiáját, és mindezekkel együtt egyértelműen a baloldalon helyezkedik el [...] A kommunizmustól elválasztotta őket az, hogy sem a pártot, sem a diktatúrát nem helyezték központi helyre, az osztálykérdést lényegesen kevésbé mereven fogták fel, és a parasztságnak, a szegény-parasztságnak az előtérbe helyezése sosem jelentette náluk azt az igényt, hogy ebből az osztályból uralkodó, vezetésre hivatott osztályt képzeltek volna el.”¹²

A népiek magyar völkisch mozgalomként való jellemzése már a népi-urbánus vita során vádként jelenik meg urbánus oldalon a népiekkel szemben. Ignóus Pál szerint a magát mind a jobb-, mind pedig a baloldaltól elhatárolni igyekvő népiek valójában a szélsőjobboldali völkisch ideológia eszmevilágát képviselik¹³ – ez az álláspont kifejezetten tagadja azt az

¹² Bibó 1986, 299–300.

¹³ „Nem »népiesség«, hanem »népiség« – »Népiség, vigyázat!« – kiáltja Kodolányi János. A »vigyázat«-ot én is indokoltan tartom. Ő ugyanis mellőzi a két fogalom közt a különbség meghatározását, de én szívesen pótlom ezt a hézagot. A népiesség, ha romantikusan naív formában is, annak a városi polgárságnak és polgárosodó köznemességnek gondolatvilágát tükrözte, amely a rendi és hűbérúri

előbb idézett bibói meglátást, hogy itt a szabadság, egyenlőség, testvériség programjának megvalósítóiról lenne szó. Ignotus egyébként is nagyon kritikus a harmadik oldal, vagy a harmadik út gondolatával szemben, amely így vagy úgy, de a népi mozgalom több képviselőjénél megjelenik: Szabó Lőrinc a fent és lent szembenállásáról ír, míg Németh László a maga minőségszocializmusát olyan harmadik oldalként jeleníti meg, amelyet szembeállít a 19. századi, elavult és megkövesedett marxista baloldallal.¹⁴

A völkisch mozgalommal való rokonítás a későbbiekben is fölmerül. Ám van olyan interpretáció is, amely ezt elutasítja, és a század eleji német kultúrkritikai közegből kinövő Jugendbewegung irányzatában találja meg a magyar népiek szellemi rokonait.¹⁵ Eszerint mindkét mozgalom kritika alá veti a modern civilizációt, a társadalom alapvető osztályát, és a társadalmi-kulturális regeneráció lehetőségét a parasztságban véli megtalálni. Mindkét esetben központi helyen van a generációs problematika. Ebben az értelmezésben a népiség lényege egy

korlátok alól való felszabadultságban egybeforrottnak szerette magát tudni a paraszttal. A népiség (magyarán: völkisch szellem) a jogfosztó retrográdságba menekült nacionalista és fajvédő nyárspolgár és gyűlevész-gentry eszményképe, azoké, kik titokzatos »népi« sugallatok szerint basáskodó »vezéri« klikkek önkényének akarják kiszolgáltatni a tényleges nép sorsát." (Nagy Sz. 1990, 287.)

¹⁴ Ignotus Pál Németh Lászlót bírálva írja a harmadik oldal koncepciója kapcsán: „Irigylem őt a gondolkozásbeli kényelemszeretet miatt, melyben a kinyilatkoztatás fogant [...] A bal-jobb ellentét a mai politikában konkrét igeneket és nemeket jelent. Maradjon-e meg a hitbizományi rendszer, vagy se? [...] E kérdésre a jobboldal igennel felel, a baloldali nemmel [...] A »harmadik oldal« választhat. Ha vállalja az igent, nincs joga magát új lelkületűnek becézni. Ha komolyan veszi a nemet, csak opportunizmusból leplezheti, hogy a baloldali álláspontot fogadja el." (Nagy Sz. 1990, 131.)

¹⁵ „[...] tisztáznunk kell egy lehetséges félreértést. Németországban nagy szerepet játszott a »völkisch« elnevezésű politikai-eszmei irányzat. A név nyelvi azonossága alapján könnyen azt hihetjük, hogy ez az irányzat rokon volt a magyar népi mozgalommal. [...] Valójában ennek semmi alapja. A német »völkisch« mozgalom a múlt század kilencvenes éveiben keletkezett s a szociáldarvinista-naturalisztikus eszmei alapon álló rasszista törekvéseket fogja össze. [...] A magyar népi mozgalomnak ehhez a nagypolgári, úri irányítású mozgalomhoz a név hasonlóságán kívül sosem volt köze." (Szabó 1990, 61.)

parasztromantikus harmadik út, s – a Jugendbewegunghoz hasonlóan – egy alapvetően eklektikus ideológiai képződményről van szó; ez magyarázza, hogy a mozgalom képviselői mind a szélsőbal, mind pedig a szélsőjobb mozgalmakban képesek voltak megtalálni a helyüket.

Az, hogy a magyar népi mozgalom alapjában véve egy harmadikutas parasztromantika lett volna, nem áll meg általános érvényű jellemzőként. Messzemenően igaz Szabó Dezsőre, akit így vagy úgy, de minden népi gondolkodó nagy elődként tartott számon. Az első világháború után szocializálódott fiatal, a népi gondolattal szimpatizáló értelmiség világlátásának alakulására kétségkívül igen nagy hatást gyakorló *Az elsdort falu* (1919) parasztképe kétségkívül mélyen romantikus. Ám Szabó Dezső kategorikusan elhatárolódott a nála jóval fiatalabb népiektől, akiket epigonjainak tekintett. A mester a legkevésbé sem örült, ha az általa pikírt-lekezelően lézengő generációnak nevezettek szellemi atyjaként emlegették. (Ahogy jellemzőes stílusában megfogalmazta: ezek az írócskák az ő súlyos léptei nyomán szétfreccsenő sárból születtek.) Ám a később létrejövő mozgalom hangütését mégiscsak ő adta meg: a parasztság középpontba emelésével, az ezzel összefüggő rendszer- és kultúrkritikával és az ehhez kapcsolódó Kelet-Európa-koncepcióval.¹⁶

Szabó Dezső szuggesztív, lendületes, expresszionista jellegű nyelvezete és a parasztság problematikáját központba helyező, paraszttitológiává stilizálódó ádáz társadalomkritikája élénk visszhangot vált ki az 1920-as évek második felének egyetemre és főiskolára járó fiatalsága körében. Ezek a fiatalok a magyar társadalom különböző rétegeiből jönnek, vannak közöttük középosztályi származásúak és parasztivadékok, azonban egyben megegyeznek: mindannyian változásokat, reformokat akarnak. A változtatás vágya a tényleges társadalmi problémákon túlmenően generációs ellentétekből is táplálkozik. Az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején a gombamód

¹⁶ Kovács 2007; Kovács 2016.

szaporodó ifjúsági egyesületek tagságát nagyjából huszonéves fiatalok alkotják. Ezek közül a szervezetek közül a legismertebb a Bartha Miklós Társaság, illetve a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma lesz. Az 1925-ben megalakuló Bartha Miklós Társaság – amelynek a *Ki a faluba* című röpirat társszerzőjeként egy ideig József Attila is tevékeny tagja – lényeges szerepet játszik: ez közvetíti Szabó Dezső parasztforradalmat és belső honfoglalást hirdető reformkoncepcióját a népi mozgalom számára. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma pedig a korabeli parasztság életének tudományos igényű feldolgozásával döntő mértékben járul hozzá a vidéki Magyarország életének megismerését célul kitűző magyar szociográfia megteremtéséhez.

Visszatérve a harmadikutas parasztrómantika kérdéséhez: úgy tűnik, hogy míg a harmadikutasság valóban meghatározó jellegzetessége a népi mozgalomnak, a parasztrómantika már nem feltétlenül. A fiatal Bibóra oly nagy hatást gyakorló Németh László teóriája a minőségszocializmusról egyértelműen harmadikutas – ő maga inkább harmadik oldalról beszél –, ám abban az értelemben nem nevezhető parasztrómantikus elképzelésnek, mint Szabó Dezsőé. Még kevésbé áll ez Erdei Ferencre, akinek víziója a parasztpolgárosodásról – amelyet ő a magyar viszonyokra szabott alternatív modernizációként gondol el – racionális megfontolásokról indul ki. Erdei szem előtt a kalkulatív racionalitás alapján tevékenykedő paraszt-vállalkozó képe lebeg. Utópikus elgondolás, ez nem vitás: Erdei abban reménykedik, hogy ebben az alternatív magyar modernítésben egyesíteni lehet a vállalkozó racionalitást és a paraszti közösségi ethosz értékeit. Egy darabig úgy véli – Kodolányi Jánoshoz és másokhoz hasonlóan –, hogy nálunk is elképzelhető a skandináv fejlődéshez hasonló modernizációs út. Aztán persze föl kell adnia ezt az illúziót. Látja azt, hogy a parasztéletforma tarthatatlan: intellektuális és egzisztenciális válsága pontosan abból fakad, hogy kiutat keres e felismerés és saját érzelmi kötődései között. Gyötrődését fejezi ki a *Parasztok* fájdalmasan ambivalens lírai konklúziója: „Nem

lehet parasztszámot építeni. Ha egyszer paraszt egy ország, akkor ott épp olyan naptalan az ég, mintha fölötté volna egy másik, amelyik elveszi tőle a fényt. Az építés és a szabadság ott kezdődik, ahol a világ nem paraszt.

De hiszek az emberben, aki paraszt. Hiszem, hogy paraszt emberekkel lehet országot építeni.”¹⁷

Lehetséges-e parasztforradalom? Mert a két, húszas éveiben járó fiatalember, Erdei és Bibó radikális megoldásban gondolkodik: s ez csak forradalom révén lehetséges. No de az alávett paraszti állapot megváltozása kivitelezhető-e parasztok vezette forradalommal? Levélváltásukból kiderül, hogy sokat gondolkodtak ezen a dilemmán. Erdei egyik, Bibóhoz írott levelében a legkevésbé sem rejti véka alá kétségeit: „Szóval nincsen baj e parszthistóriával, amíg úgy nézegetjük, írogatunk róla, de ha a hátunkat akarjuk nekitámasztani, akkor már pötyögősebb! S még egy: lehet-e paraszttáslóval ellátva az a had, mely parasztpusztításra indul?”¹⁸ Bibó válasza ugyan csak meglehetősen szkeptikus:

„[...] a »paraszt«-alappal való baj az én bajom éppúgy, mint a Tiéd. Országunk állapotja arról nevezetes, hogy itt mindenemű forradalmak lehető hordozói lejárták magukat, a lejárt forradalmi bázisnak pedig az a baja, hogy ismétlés esetén még a közönyösökből is ellenállást gerjeszt. Logikus volt tehát, hogy a »paraszt« maradt az egyetlen mozgalomhordozó lehetőség. [...] Ha paraszttájakon semmiféle bázis nem volna található, úgy az végső katasztrófát jelentene, mert akkor a mardékok módszere alapján a hitlerizmus-hitlerandus kispolgárság és kisintelligencia (= kis intelligencia) lenne az egyetlen forradalmi bázis, melyhez hasonló jókat senkinek sem kívánok, legkevésbé magunknak!”¹⁹

¹⁷ Erdei 1973, 212.

¹⁸ H. Soós 1991, 60.

¹⁹ H. Soós 1991, 70–71.

A népiek és a populizmus – populizmusdefiníciók és -tipológiák

Mint láttuk, Bibó a Borbándi-levélben határozottan elveti a népieknek a német völkisch mozgalommal való rokonítását. Ám mi a helyzet a populizmussal? Besorolható-e a népiség ebbe a kategóriájába? Amikor Borbándi Gyula könyve eredeti, német változatának címében magyar populizmusként definiálja a népi mozgalmat, ez sokkal kevésbé problematikus, mint manapság. A fogalom ezekben az években szemantikailag még nincsen oly mértékben túlterhelve, mint napjainkban. Ez idő tájt elsősorban a 19. század végének névadó amerikai populizmusát, illetve az orosz narodnyikokat és az akkori ún. harmadik világ – Latin-Amerika és az arab országok – bizonyos politikai mozgalmait hívják így.

A Borbándihoz írott levélből kiderül, hogy maga Bibó is ebben a referenciális keretben helyezi el a népieket; mindenekelőtt a kelet-európai parasztmozgalmak és az orosz narodnyikok esetében lát tipológiai rokonságot. Ám a tipológiai besorolás mellett fontosnak látja a magyar népi mozgalom sajátos, helyi viszonyokban gyökerező jellegének kiemelését is. Ugyanakkor határozottan elveti azt, hogy ez valamiféle metafizikai jellegű népi lényegnek, avagy nemzetkarakternek lenne a következménye. 1948-as nagy esszéjének, az *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*nek a fő gondolata a nemzetkarakterológiai konstrukciókkal való leszámolás, azok irrelevanciájának kimutatása. A népi mozgalom nézete szerint egy sajátos történelmi-szociológiai szituációból fakad: a mozgalom előtt álló probléma nagyságából, a magyar szegényparasztság anyagi és szellemi nyomorúságából.

A populizmus az utóbbi évtizedekben egyrészt stigmatizáló jelzővé lett, másfelől olyan ernyőfogalommá, amely alá besorolnak minden olyan új jelenséget, amelyre nincsen megfelelő címke a politikai gondolkodásnak még a 18–19. században kialakult hagyományos fogalmi készletében. Ebben a – néha kései modernnek, máskor posztmodernnek nevezett – szituá-

cióban értelemszerűen másként merül fel a magyar népi mozgalom populistaként való meghatározásának a kérdése is. Ami nem öncélú. Tisztázása segíthet abban, hogy a népi mozgalmat el tudjuk helyezni a politikai eszmetörténet palettáján, illetve hogy értelmezni tudjuk Bibó intellektuális pozícióját, amikor önmagát a népi mozgalom ideológusának szerepében látja és láttatja.²⁰

A fogalmi alapvetés a populizmus vonatkozásában még az 1960-as és 1970-es években megy végbe, ám a téma irodalma az utóbbi időben könyvtárnyi terjedelművé hizott.²¹ Paradox módon ez a publikációáradat nem segíti a tisztánlátást, éppen ellenkezőleg: egyre nehezebb a jelenség megragadása: a populizmus a politikai eszmetörténet Próteuszának tetszik: amikor úgy érezzük, hogy megragadtuk, újfent másik alakot ölt és kicsúszik a markunkból. Az egyik megközelítés Margaret Canovan nevéhez fűződik – ez még az utóbbi időszaknak a fogalmat infláló publikációs cunamija előtt született. A szerző a fogalmi tisztázás kiindulópontjául a populizmus címszó alá besorolt jelenségeket két nagy csoportba sorolja: vannak egyfelől az agrárpopulizmusok, amelyek a mezőgazdasági termelők – farmerek, parasztok – kiszolgáltatott helyzetére adott válaszként jelennek meg és szerveződnek mozgalommá, másfelől ott vannak a politikai populizmusok, amelyek nem a vidéki agrártermelők, hanem a város alsó társadalmi rétegeinek, az ún. kisembereknek az érdekképviselését tűzik ki célul.

Ebben a tipológiában az agrárpopulizmusoknak három nagy történelmi képviselője van. Az első az egész jelenségcsoportnak nevet adó amerikai mozgalom, a 19. század végén megjelenő és az USA mezőgazdasági területein megszerveződő, a mezőgazdasági kistermelők, a farmerek és a nagy vasúti és mezőgazdasági monopóliumok – az amerikai kapitalizmus a polgárháború utáni időszakban lép át az óriáscégek, a tröszt-

²⁰ Kovács 2005.

²¹ Néhány tétel csupán – természetszerűen a teljesség legcsekélyebb igénye nélkül – mint lehetséges orientációs pont: Ionescu–Gellner 1969; Laclau 1977; Canovan 1981; Taguieff 1995; Taggart 2000; Kovács 2009; Bartha 2014; Gyurác 2017.

tők korszakába – ellentétét artikulálja olyan politikai mozgalmak formájában, amely kérészerűen ugyan, de fénykorában még elnökjelölt állításáig is eljut. Végül aztán képtelen tartósan meggyökerezni az amerikai kétpártrendszerben: hamarosan eltűnik a politikai palettáról. A második alcsoportot a kelet-európai parasztmozgalmak jelentik – román, bolgár stb. –, amelyek a két világháború közötti évtizedekben parasztpártok formájában jelennek meg a politikai életben: Bulgáriában rövid időre, 1921 és 23 között hatalomra is kerül a mozgalom. Földreform, progresszív jövedelemadó, szövetkezetek szervezése – ezek képezik az alappilléreit az életbe léptetett átfogó reformcsomagnak. Am végül a Sztambolijszki-kormányt puccs buktatja meg, és véres megtorlás következik. Végül soron a kelet-európai parasztpártok – amelyek Zöld Internacionálé néven még nemzetközi szervezetet is alapítanak – nem tudnak áttörést elérni: betagozódnak a létező politikai struktúrákba. Ez történik Magyarországon is, ahol a régi elitek az első világháború után inkorporeálják a Nagyatádi-Szabó István által alapított Országos Kisgazda- és Földműves Pártot: a fiatal népi gondolkodók és írók által kezdeményezett Márciusi Front végül soron úgyszintén képtelennek bizonyul a gazdasági-társadalmi és politikai status quo megbontására.

Az agrárpopulizmusok harmadik alosztéte az ugyancsak a 19. században keletkező orosz narodnyik mozgalom. Ez azonban némiképpen erőltetett megoldásnak tűnik, hiszen itt – ellentétben az előző kettővel – kifejezetten értelmiségi ideológiáról van szó, amely a paraszti közegen kívülről jön. A tipológia másik nagy alosztéte a politikai populizmusok csoportja ugyancsak egymástól – térben, időben, társadalmi és politikai kontextusokban egyaránt – nagyon messze eső jelenségeket sorol be egyetlenegy rubrikába: az argentin peronizmus, a népszavazásra épülő svájci politikai berendezkedés és a nacionalista-rasszista, az észak-amerikai George Wallace nevével fémjelzett populizmus kerül be ebbe a bugyorba. A tipologizálás alapvető problémáját jelzi, hogy itt kap helyet az a típus is, amelyet Margaret Canovan nem a társadalmi vagy politi-

kai szféra sajátos konstellációihoz, hanem politikai stílushoz vagy személyiséghez köt: itt a népre hivatkozó politikai stílusra vagy retorikára gondol. Ezzel nyilvánvalóan az a probléma, hogy ez sokkal kevésbé horgonyozható le konkrét kontextusokban, mint az előző kategóriák bármelyike.

A populizmus fogalmi megragadásában a legnagyobb problémát az jelenti, hogy azok a jelenségek, amelyekre ezt a címkét ráragasztják, nagyon is távol vannak egymástól gazdasági, társadalmi és kulturális kontextusok, s néha még időbeliség tekintetében is. Ez könnyen belátható akkor is, ha csak az előbbieken tárgyalt eseteket – észak-amerikai, orosz, kelet-európai, argentin – vesszük figyelembe; s hát az utóbbi évtizedekben ez még inkább így van. Ezért föl kell tenni a kérdést: vannak-e olyan közös jegyek, amelyekből kirajzolódik egy sajátos karakter, amire azt lehet mondani: íme, ez a populizmus. Nyilvánvalóan nem új a probléma: Max Weber ideáltípus-fogalmával kapcsolatosan – ami szociológiájának egyik kulcskategóriája – fölvetődik ugyanez a kérdés. „Európa” vagy a „Nyugat” mint ideáltípus egy olyan referenciális keret, olyan metakontextus, amelybe jelenségek kisebb-nagyobb csoportja tartozik. Egyikük sem mutatja fel az illető ideáltípus valamennyi jellemzőjét, az ideáltípus mindazonáltal használható fogalmi eszköz a leírni kívánt valóság megragadásához; az ez alá besorolható egyedi esetek összessége rajzolja ki az ideáltípus tartalmát. Az értelmezők a populizmus fogalmát ebben az ideáltípusos értelemben használják. Am ennek előfeltétele, hogy a különböző helyi kontextusok mögött létezzék egy olyan metakontextus, ami jogosulttá teszi a terminus használatát. A probléma az, hogy a populizmus igencsak diffúz, nehezen megragadható jelenség; esetében a közös karakterkészlet felmutatása sokkal nehezebb, mint a politikai eszmétörténet más fogalmai esetében. Mert hiszen – mint láttuk – igen-igen különböző gazdasági, társadalmi és kulturális gyakorlatokat szoktak populistaként jellemezni. A főntebb tárgyalt Canovan-féle felosztás abból indul ki, hogy a nép glorifikálása, a néphez való folyamodás és az elitellenesség ilyen

közös jellemző. Ehhez társul a modern, kompetitív pártrendszerre épülő parlamenti demokrácia erős kritikája, vagy éppen elvetése. Vele szemben a közvetlen, participatív demokrácia vagy a karizmatikus, népre apelláló politikus, esetleg az általa megvalósított népbarát diktatúra jöhet szóba. Canovan szerint a bürokrácia- és államellenesség, a szakértőkkel szembeni ellenérzés és a kisember figurájának mitizálása ugyancsak a populista kelléktár része.

Am ezek a jegyek nem rajzolnak ki valamiféle egységes ideológiát. Ehelyett az a benyomásunk, hogy az ilyenformán jellemzett populizmus inkább a hagyományos nagy politikai narratívák valamiféle elősdiye, másként fogalmazva olyan erősen szinkretisztikus képződmény, amely összeegyeztethető mind demokratikus politikai struktúrákkal, mind pedig autoriter, sőt akár totalitárius jellegű politikai berendezkedésekkel is. Mindazonáltal kétségtelenül létezik egy sajátos politikai-kulturális konstelláció, amely a populizmusok melegágya: minden populizmus így vagy úgy, de valamilyen krízishelyzetből nő ki. A válságokra azonban a hatalomra jutott populizmusok nem tudnak tartósan sikeres választ adni.

A populizmus nem létező politikai rendszer vagy konkrét ideológia, hanem egy sajátos politikai beszédmód vagy politikai stílus, a politikai mobilizáció egy sajátos típusa. Ebből következik egyik legfeltűnőbb sajátossága, hibrid jellege, amelynek következtében a legkülönbözőbb ideológiai mintázatokba beilleszthető. Ez érthetővé teszi azt is, hogy miért kapcsolódik össze oly gyakran harmadikutas koncepciókkal; ugyanis képes arra, hogy mind bal-, mind pedig jobboldali elemeket asszimiláljon magába.²² Pierre Taguieff szerint a populizmusoknak két nagy alfaja van: az egyik az *identitáspopulizmus* vagy *nemzeti populizmus*, míg a másik a *protestpopulizmus*. Az első a nemzeti identitást, a sajátos nemzeti jelleget hangsúlyozza; ebben az elitellenesség a nemzeti sajátosságok hangsúlyozá-

²² Erre vonatkozóan lásd: Lányi 2002, 12, 9. lábj.

sával kapcsolódik össze, megjelenik az idegen, a betolakodó mint a nemzet identitásának veszélyeztetője. Nemzetfogalma széles skálán mozoghat: lehet liberális jellegű asszimilatív, de elmozdulhat a disszimilatív, kulturális vagy faji rasszizmusba hajló felfogás irányába is. Ez a típusú populizmus erősen tekintélyelvű, értékeit a konzervativizmus kelléktárából kölcsönzi: természetesség, rend, hierarchia, munka, család, haza, vallásosság.²³ Ezzel szemben a második típus, a protestpopulizmus kritikai töltetű, bírálja a fennálló politikai struktúrákat, elitekkel szembeni averziója úgy nyilvánul meg, hogy erősen hangsúlyozza a „lent” és a „fent” levők közötti különbséget. A képviseleti demokrácia kritikájához a közvetlen demokrácia megvalósításának óhaja társul. Ez tehát demokratikus-plebejus jellegű radikális populizmus.

Konklúzió

Végeredményben a magyar népi mozgalom politikai eszmétörténeti helyének mindenki számára megnyugtató tisztázása valószínűleg nemigen lehetséges. Kétségtelen hogy a magyar népi mozgalomból hiányzik az az elitellenesség, amelyet az értelmezők a különböző populizmusok *sine qua non*jának tartanak. Az új szellemi-politikai elit megteremtését elsődleges feladatnak tartó Németh László esetében ez nemigen szorul különösebb bizonyításra. E tekintetben Bibó híven követi Németh Lászlót, de ugyanezt el lehet mondani Erdeiről, Szabó Zoltánról vagy Illyés Gyuláról, s valamilyen módon igaz ez a legtöbb népire. Tehát – bár a magyar népi mozgalomra is kétségtelenül igaz a populizmussal kapcsolatban már említett Próteusz-jelleg – nem volt elitellenes; elitcserét akart, a régi, teljesítőképtelen eliteket akarta egy új népi elittel felváltani.

²³ Taguieff 1995, 30.

Viszont a populizmusok közös jegye, a népre való apellálás természetszerűen a népiekre is messzemenően igaz. A mozgalom kiindulópontja éppenséggel a parasztság helyzetére való rámutatás. Féja Géza *Viharsarokja*, Erdei *Parasztokja*, Kovács Imre *A néma forradalomja*, s általában a népi szociográfia harmincas évekbeli termésének túlnyomó többsége alapján a népi mozgalom besorolható a protestpopulizmusok sorába. Az azonban, hogy mennyiben produkálta a nemzeti populizmusok jellegzetességeit, már nem ilyen könnyen megválaszolható kérdés. A népi mozgalom több képviselőjénél – ellentétben Bibóval – megjelenik a nemzeti vagy népi karakter fogalma. Itt ismét csak Németh Lászlót kell első helyen említeni; a *Kisebbségben*-nek a központi motívumát jelentő asszimiláció-problematika eleve föltételezi a nemzeti karakter létezését. Ez a karakter pedig bizony nagyon is cselekvési normát jelent a számára. Karácsony Sándor esetében ugyanez a helyzet: a mellérendelő gondolkodás egy sajátos észjárást eredményez, ez utóbbi pedig egy jellegzetes népi karaktert konstituál. Bibó viszont valóban határozottan szakít azzal a karakterológiai tradícióval, amely a karakter fogalmára cselekvési programot akart alapozni.²⁴

A népi mozgalom sajátos kisember-mozgalom jellegét – mint láttuk – éppen maga Bibó hangsúlyozza a Borbándihoz írott levelében. Ő ehhez mindig hozzáteszi, hogy ez egyfajta baloldali plebejus radikalizmust jelent. Ezt a fasizmusok kisember-demagógiájától való elhatárolás miatt tartja fontosnak hangsúlyozni.

Egy másik jellegzetes populista vonás, a politikai jobb- és baloldali kategóriáinak elutasítása, és a felosztás túlhaladottnak nyilvánítása, helyette a „fent” és a „lent” használata bizonyos időszakban ismét csak jellemző a népi mozgalomra. Mint láttuk, az urbánusok vehemensen támadták is ezt az álláspontot. A Márciusi Front idején az abban részt vevő népiek

²⁴ Dénes 1999, 141–153.

önmagukat baloldaliként definiálják, azonban ezt a régihez képest egy újfajta baloldaliságnak tekintik. Ebből az álláspontból következik a harmadikutas jelleg, amely oly erősen meghatározza Bibó állásfoglalásait is.

A magyar népi mozgalom megjelenése ugyancsak egy válsághelyzethez kapcsolódik. Az első világháború utáni magyarországi helyzet bizonyos pontokon emlékeztet a korabeli dél-amerikaira. Mindenekelőtt a nagybirtokra alapozott oligarchikus társadalmi szerkezetek vonatkozásában. Ez motíválja a mozgalom radikális protest hangvételét. Bibó joggal emeli ki a népiek általános jellemzőjeként a korabeli oligarchikus jellegű hatalmi struktúrákkal való szembenállást. Ez még az Új Szellemi Front időszakának egyezkedési kísérlete ellenére is igaz. A mozgalom egy részének kétségtelen antiliberalizmusa – amelyről persze Bibó esetében egyáltalán nincsen szó – ennek az álláspontnak a következménye. A polgári-liberális eliteket – ismét csak a latin-amerikai szituációhoz nagyon hasonlóan – az oligarchia részének, a hatalom társbirtokosának tekintik. Az már persze a sajátos magyar társadalomfejlődés következménye, hogy ez az álláspont számos esetben összekapcsolódik a zsidósággal szembeni averzióval, némelykor pedig kifejezett antiszemitizmussal is.

Mindenesetre Bibó István az 1970-es évek második felében – a népiek ideológusának szerepében – úgy vélekedik, hogy a magyar népi mozgalomnak a hagyományos parasztság eltűnése után is van a jövőnek szóló, a saját korán túlmutatóan érvényes mondandója is, ugyanis itt a problémák egy sajátos megközelítési módjáról van szó:

„Ha [...] észrevesszük azt, hogy itt nemcsak a szegényparasztság kérdéseiről van szó, hanem a világ összes aktuális kérdéseinek egy bizonyosfajta felfogásáról, méghozzá egy olyanfajta felfogásról, amely a világot ma uraló ellentéteknek a terméketlenségén túlmutat, és egy sor feleletet tartalmaz olyan kérdésekre, amelyeket ma a harmadik világ vet fel és

amelyekre a világból sem innen, sem onnan kielégítő válasz nem érkezik, akkor a népi mozgalom aktualitása és inspiráló hatása semmiképpen sem tekinthető lezártnak, még ha nem is reá való hivatkozással jelentkezik ezeknek a gondolatoknak az érvényesülése.”²⁵

Irodalom

- Bartha, Ákos 2014: Tojástánc a populizmusok körül. A magyar népi mozgalom fogalmi keretei és regionális dimenziói. *Múltunk*, 4, 58–104.
- Bibó, István 1986: *Válogatott tanulmányok III.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Borbándi, Gyula 1976: Der Ungarische Populismus. *Studia Hungarica. Schriften des Instituts, München.* Nr. 7. Mainz–München.
- Borbándi, Gyula 2000: *Népiség és népiek.* Budapest, Püski.
- Canovan, Margaret 1981: *Populism.* London–New York, Harcourt, Brace, Jovanovich.
- Dénes, Iván Zoltán 1999: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával.* Budapest, Osiris Kiadó.
- Erdei, Ferenc 1973: *Parasztok.* Hasonmás kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gyurácz, Ferenc 2017: „Populizmus” 2016–17. *Hitel*, december, 1–26.
- H. Soós, Mária 1991: *Levezetés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc.* Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Huszár, Tibor 1991: *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front.* Budapest, ELTE Szociológiai Intézet. Makó, József Attila Múzeum.
- Ionescu, Ghita – Gellner, Ernst (szerk.) 1969: *A Populism, Its Meanings and National Characteristics.* London, Weidenfeld and Nicholson.
- Kovács, Gábor 2005: A népi mozgalom helye a politikai eszmétörténetben. *Beszélő*, 6–7.
- Kovács, Gábor 2007: Liberalizmusképek a népi mozgalomban. In Ludassy, Mária – Pogonyi, Szabolcs – Miklósi, Zoltán (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnai.* Budapest, Áron Kiadó, 468–494.
- Kovács, Gábor 2009: Mi is hát a populizmus? I–II. *Liget*, 22:9, 73–79, *Liget*, 22:10, 37–45.
- Kovács, Gábor 2016: A népiek és Kelet-Közép-Európa: Szabó Dezső, Németh László, Bibó István. In Mester, Béla (szerk.): *Régiók, határok, identitások: (Kelet-) Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben.* Budapest, Gondolat Kiadó, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Filozófiai Intézet, 83–102.
- Laclau, Ernesto 1977: *Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism – Fascism – Populism.* London, NLB.
- Lányi, Kamilla 2002: „Bibó István harmadik útjai.” *Világosság*, február–március.
- Litván, György – S. Varga, Katalin (szerk.) 1995: *Bibó István, 1911–1979: életút dokumentumokban.* Budapest, 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete, Osiris–Századvég Kiadó.
- Nagy Sz., Péter (szerk.) 1990: *A népi-urbánus vita dokumentumai 1932–1947.* Budapest, Rakéta Könyvkiadó.
- Papp, István 2012: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990.* Budapest, Jaffa.
- Réz, Pál (fel. szerk.) 1991: *Bibó-émlékkönyv I.* Budapest, Századvég Kiadó, Bern, EPMSZ.
- Standeisky, Éva 1996: *Az írók és a hatalom, 1956–1963.* Budapest, 1956-os Magyar Forradalom Történetének Dokumentációs és Kutatóintézete.
- Szabó, Miklós 1990: A paraszttromantikus harmadik út gondolata a weimari köztársaságban. *Századvég*, 2.
- Taggart, Paul: 2000: *Populism.* Buckingham–Philadelphia, Open University Press.
- Taguieff, Pierre-André 1995: Political Science Confronts Populism: From a Conceptual Mirage to a Real Problem. *Telos*, Spring, Number 103.

²⁵ Bibó.1986, 372.

*Népi írók,
népi gondolat*

Vári György

„Underclass-romantika”
az átmeneti Óbudán: tündéri
realizmus és emancipáció

Papp Istvánnak köszönettel

A népiségről szóló 20-as, 30-as évekbeli vitákban is szerepelt már, hogy vajon a „népnek”, a szociális és jogi értelemben is „emancipálandó” magyar tömegeknek hogyan része pontosan a városi munkásság a paraszti tömegek mellett.

Gelléri Andor Endre életművét legalábbis nem az elsők között szokás felsorolni, ha a múlt század első felének népi irodalmáról ejtünk szót. Holott, ha a népi szociográfián olyan írásművet értünk, amelynek egyszerre van társadalomleíró igénybejelentése és közben fikcióként, műalkotásként, kompozícióként is meg kíván mutatkozni és részben megmunkáltsága révén mozgósítani emancipatorikus célok mellett, az esztétikai tapasztalat erejét állítva ezeknek a céloknak a szolgálatába, akkor érdekes lehet megnézni, hogyan kapcsolódik Gelléri novellisztikája ehhez az irodalmi hagyományhoz.

Grendel Lajos szép és mély irodalomtörténeti áttekintése szerint például egy periferikus lokális tér felépítésével, létrehozásával, fikcióvá tételével dolgozik ő is, ez mindenképpen összeköti egy, a korszak népi szociográfiáit megelőző induló, azokat is magába foglaló, gazdag hagyománnyal:

„Ami Tömörkénynek és Mórának a Dél-Alföld, Mikszáthnak a Palócföld, Tamásinak a Székelyföld, az Gellérinek Óbuda, illetve a budapesti peremvidék, a kápráztató, hivalkodó, olykor sznob budapesti belvárost körbezáró szegényes,

nemegyszer nyomorult vagy falusi-kisvárosi kültelkek világa. Neki is van többé-kevésbé lokalizálható „tája”, ahol ún. kisemberek húzzák meg magukat a fényes központ árnyékában: iparosok, munkások, munkanélküliek vagy épp hajléktalanok... Ez a táj szinte kínálja a naturalista ábrázolást, az éles társadalomkritikát és világmegváltó haragot. Gelléri novelláiban azonban egyiknek sem találjuk nyomát. Gelléri belülről ábrázolja ezt a világot, átéléssel és együttérzéssel, néha humorral, de sosem idillikusan”.¹

Ebben az idézetben visszahangzik egy, a népiekhez igazán nem különösen közel álló, jelentékeny kortárs kritikus, Halász Gábor írása Gelléiről:

„Amint az emberek, úgy kerül bele a táj a varázslatba. Nincsenek leírásai, csak egy-egy utaló jelzője, amiben megkapaszkodhat a fantázia, a színhelyet vázolja fel, a díszletet csupán, de amely azután hatásában hozzátartozik a lepergő drámához. Óbuda a gyerektanyája kap elbeszéléseiben irodalmi polgárjogot, ez a nagyvárosba átültetett vidék, amelynek ízét először Krúdy Gyula érezte meg. De amíg ő a belső részt szerette, a zakatoló villamosok mellett ijedten gúgoló kis házakat, hangos kocsmáikkal, Gelléri kifelé van otthon, ahol hosszú kertek kígyóznak a hegyekre, a magasban kőbányák tátják fehér torkukat és lent a mészégető húzódik kemencéivel. Gyár ez is, de mennyire más, mint a városi, gépekkel rakott, szabályos munkatermek. Nagy telep, ahol a némán sorakozó téglaszárítók között bujósksát játszhat a képzelet, magától megterem a mese.”²

Óbuda, legalábbis Gelléri Óbudája mindkét szövegben átmene-ti térként jelenik meg, és ellentérként egyúttal a város belsejével szemben, periferikus és mitikus térként is, mivel a „kívüli-

¹ Grendel 2019.

² Halász 1934.

ség” metaforái kapcsolódnak hozzá. A szikár, józan, költőietlen modernitással szemben a periféria, amely ellenáll, a múlt vidéke a mese tere, a periféria a modernizáció kortárs valóságának határain kívül, a fikció peremvidékén terül el, és ahogy Halász és Grendel helyesen látja, maga ez a tér válik, hangsúlyozottan és dacosan fiktív jellegében, mégis jól felismerhető referenciáival, a novellák főszereplőjévé. Vagyis mintha volna ezeknek a novelláknak valamiféle, az urbanizációval, a modernizációval és a „polgárosodással” szembemenő dinamikája. Ugyanakkor az, ami megmutatkozik a szövegekben, a kilátástalan nyomor, amely jellemzően a proletariátus legmélyének (még véletlenül sem a tudatos „munkásarisztokráciának”) és még inkább a „munka világából”, a termelés körforgásából kizuhant *underclass*nak a világa, csavargóké, hajléktalanoké, vénkisasszonyoké, és világos, hogy a novella elbeszélőjéhez szereplői, a táj szülöttei, a táj gyermekei nagyon közel állnak, a külső, harmadik személyű elbeszélő az ő perspektívájukból figyel, nem lát rájuk kívülről, osztozik hiteikben és reményeikben, félelmeikben, fókusz a „szituálja” a történetben, amelyet elmesél. Nem érez velük együtt, közéjük tartozik. Kissé hasonlóan ahhoz, ahogy a Mikszáth-szövegek elbeszélői is gyakran osztoznak szereplőik babonás világmagyarázataiban, nem eldönthető, hogy kívülről, fölényes megértéssel ironizálnak világmagyarázataikon, vagy osztoznak meggyőződéseikben. Az elbeszélésben megalkotott világra kívülről, rálátó olvasó tudása átfogóbb ilyenkor, mint az elbeszélőé. Ennek az elbeszélésmódnak a hagyományai a Grendel Gelléri-írásában is hivatkozott nagy novellista, Mikszáth Kálmán művéig mennek vissza, akinek szövegeiben érvényes, más tudáskészletekkel elvileg egyenrangú tudásként jelennek meg például tót mon-dák, babonák, hiedelmek; ezt nevezi Takáts József kivételes tanulmánya a Mikszáth-szövegek relativizmusának.³ Ez a hagyomány él tovább Gelléri elbeszéléseiben is, a helyszín több, mint afféle *couleur locale*: hitek, előfeltevések, meggyőződés-

³ Takáts 1997.

sek, vonzódások, ízlésformák rendje is, amelyeket a külső nézőpontokkal egyenrangúvá emel fel az elbeszélés perspektívája Óbuda és a Palócföld esetében egyaránt. A magyar elbeszélő próza egyik legvonzóbb formai és világnézeti hagyománya ez, ironikus és méltányos bölcsessége legalábbis az *Avraham Bogatir hét napjáig* ér el, lidérces árnyképe Bodor Ádám novellabetétekből felépülő regényeiben is kísért. A helyszín a lokális mint világnézet.

„Óbudán, a hegyek alatt, a mi utcánkban (itt, mint a kisvárosokban, az utca egyetlen nagy közösség, ahol mindent és mindenkit számontartunk, ha közelebből nem is ismerjük), volt egy pénzszekrénygyár. Gyárnak az utca önérzete nevezte ezt a műhelyt, amely egy mély pincehelyiséget foglalt el.”⁴

A Halász Gábor-kritika, tulajdonképpen kisesszé nézőpontja, amelyből a fenti idézet is származik, maga is gyorsan és állandóan változik, hol leíró és diszkurzív, hol vallomásos, az általa bemutatott szerzővel közös, személyes tapasztalatokról beszél, mi több, közös nyelvük némely szavait is bevonja a nyilvánosságához szóló kritikai beszédébe, Gelléri édesapjának „műhelyéről”, amelyet az utca önérzete gyárnak nevezett. Itt mintha Halász Gábor megszólalása is bevonódna abba a zárt novellai térbe, amelynek nincs külvilága, amelyből nem lát ki az elbeszélő, amelynek leírására külső nyelv nem alkalmazható, és mindez éppen abból következik, hogy a „mi” utcánk nem valódi nagyvárosi tér, amelynek nagysága, léptéke szükségképpen idegenekké teszi lakóit, itt az utca „egyetlen nagy közösség”. Halász kritikai írásának szövege, amelyben leíró és elbeszélő részek váltják egymást, mintha maga is a fentebb vázolt mikoszáthi hagyomány hangján szólna „földije” munkáinak válogatásáról. Grendel pontos megfigyelése a táj, a helyszín kivételes szerepéről a Gelléri-novellákban és ennek a tájszemléletnek

⁴ Takáts 1997.

a bekapcsolása a magyar novellairás jól felismerhető, elbűvölő hagyományvonalába igazi esszéirői telitalálat.

Ezt a, mondjuk, patriarchális közösségséget, az egymásra utaltak eredendő közösségségét kínálják és teremtik újra, a régi Óbuda egyik részének irodalmi reprezentációját megalkotva Gelléri novellái, ezek a szövegek írják így bele Óbuda toposzát a városi képzeletbe máig hatóan (Herskó János szép filmjével, a *Vasvirággal* együtt, Törőcsik Mari és Avar István révén is).

Ennek a nem választott, kényszerű közösségiségnek a valóban létező poézisét is megtapasztalhatóvá teszi Gelléri. Ugyanakkor a novellákban, kettős könyvelésükben mindennek a súlyos problematikusága is megmutatkozik.

Erre a feszültségre is érdemes figyelni. A külvárosi szegénység mértéke tűrhetetlen, és ez is összefügg a külső perspektíva hiányával, nem utolsósorban éppen a reménytelen megfosztottság kilátástalanságáról van szó, ez teszi elgondolhatatlanná az elbeszélő számára külső, az adott állapotokból kivezető, azokat „transzcendáló” nézőpont bevonását, felvételét. Valójában a kilátástalanság idillje bontakozik ki előttünk.

Így éppen a szereplők rendkívül bensőséges, jellemzően egydimenziós, de egy irányban szinte végtelenül intenzív érzelmi élete szinte követel emberibb életet számukra, de az elbeszéléseknek a legtöbbször nincsen külvilága, amely felől az emancipatorikus célzatú társadalomkritika megfogalmazható lenne, amely „perspektívát” nyitna rájuk. És ez a gazdag, az eldologiasodás korlátait áttörő intimitás eltéphetetlenül tartozik hozzá a periférikus táj atmoszférájához. Lehet-e egyszerre úgy színre vinni ezt az óbudai tájat, mint féltett ellenteret, szeretni az e tájból kinövő szereplőket úgy, hogy közben ne maradjon pusztán *underclass*-romantika a szöveg ajánlata, a megfosztottság megszépítése ne legyen mégse a fikcionálás munkájának végeredménye? Tágabban: érezhetünk-e nosztalgiát a „rég Óbuda” intim és bizalmas kisvárosiassága, vidékiessége iránt anélkül, hogy elfogadjuk, igazolva lássuk szereplőinek perifériális életét, megfosztottságát? Hegedűs Géza,

a korszaka nyelvén szólva, azt állapítja meg, hogy „soha ilyen mélységesen részvevő, proletársorssal azonosuló és ráadásul még a marxista társadalomtudományban is jártas író nem maradt ennyire érintetlenül a munkásmozgalomtól, és általában a társadalmi problémák elméleti végiggondolásától”, „a mélységes részvéten és emberszereteten kívül semmiféle filozófiát vagy elméletileg végiggondolt világnézetet nem lehet kihámozni”⁵ írásaiból.

Az *Ukránok kivégzése* című novella talán az egyetlen Gelléri életművében, amely egy pontosan beazonosítható történeti esemény allegorikus elbeszélése, még ha esztétikai hatása nem is merül ki a pusztá megfejtés, felismerés esetleges azonosulásában. A lengyel hatóságok által kivégzett ukránok (az aktuális áthallás az ukránok vonatkozásában merő véletlen, de azért mégis szívfájdító) jól beazonosíthatóan Sallai Imre és Fürst Sándor, a kommunista illegalitás tagjai, a novella ítéletük végrehajtása után négy évvel jelenik meg a *Nyugatban*.

Ebben a páratlanul közvetlenül állást foglaló szövegben olvasható az a Gelléri-mondat, hogy „a nyomor átalakul macskává, simogatják s eljátszanak vele”.⁶ Mintha a nyomor esztétizálásának, megszépítésének, háziasításának esztétikai programját fogalmazná meg a mondat, amely azt írja le, hogy

⁵ Hegedűs 1976.

⁶ A nyomor a pincehelyiségben alakul át macskává, különböző helyszíneken különböző entitásként mutatkozik meg, különböző módokon érzékelhető. Ez tulajdonképpen annak a leírása, akár önkomentárként is érthetően, hogyan formálódnak meg és élnek egymás mellett lokális valóságok Gelléri Andor Endre novelláiban, hogyan teremti meg a színhely saját, minden más színhelyéhez hasonlóan korlátozott valóságát, a fikcionalítás minden érzékelést, tapasztalásmódot egyforma méltósággal felruházó munkája az, ami ebben a kijelentésben megfogalmazódik, újfent, nagyképűen szólva „metafikcionális” jelleggel. Ezekről a lokális valóságokról beszél Mikszáth szövegeit elemezve Takáts József értekezése is: nem csupán a tények értelmezése függ az értelmező meghatározottságaitól, de az is, hogy egyáltalán mit tekint ténynek. Aki hisz a tót mondákban, annak számára Jarinkó, az erdei szellem: tény. Továbbá ami az egyik korban ténynek számított, a másikban már nem biztos, hogy annak számít. Ez a rész arra figyelmeztetheti az olvasót, hogy a „párhuzamos különidejűség” világában nemcsak az értékek/értelmezések különböznek, de esetleg más is számít ténynek. Gelléri 1936, 1.

a novella színhelyének szabómester szereplője hogyan kezeli, hogyan próbálja áthidalni humorral és szeretettel a család kilátástalan szegénységét. A szegénységnek részben, kis részben az is az oka, hogy a szabó mindenkivel bizalmas a vevőit is beleértve, ajándékba ad alkalomadtán ruhákat, ha tetszik, nem veti alá magát az árutermelés eldologiasító logikájának a kapcsolataiban, amelyek megmaradnak intimnek.

A szabó, Bilaskó pincelakásában, ahogy feljebb már szerepelt,

„a nyomor átalakul macskává, simogatják s eljátszanak vele... Idelent a pincében Bilaskó letett egy pfund kenyeret, aztán kék korsóban vizet s poharat melléje: – Na srápekok – mondta –, ebédeljete! – Má’ megint víz van – duzzogta a kicsike lány, a szabó kedvence.

– Hát aztán? – mondta az a fiú, aki minap atyja szíjját vette kölcsön –, ettől lesz kövér a Visztula is:

Bilaskó szívből kacagott ezen és odafordult hozzám: – No hát mit szól ehhez a tücsökhöz, fiatalúr?”

Az ő ellenképe az elbeszélő apja, a patriarchális viszonyrendszerek másik képviselője, aki nem hajlandó még csak könyörögni sem a kivégezendő „ukránok”, két politikai lázításért elítélt fiatalember életéért a hatalomnál, maga is híve családi viszonyaiban minden engedetlenség szigorú megbüntetésének és ukránként is mindig az elnyomás logikáját részesíti előnyben, a rendet és a tekintélyt a felforgatás kísérleteivel szemben. Van tehát a patriarchális viszonyoknak bensőséges, bizalmas, vonzó aspektusa, amelynek elveszte valódi veszteség lenne, és van olyan része is a patriarchátusnak és az eleve, születésünkkel adott viszonyok, kényszerkapcsolatok hálózatainak, amiért nem lesz kár, ha elvesz majd (persze, az apa tekintélytisztelete is érthetővé válik, lázadózott fiatalkorában és alig úszta meg maga is a börtönt, a maga részére le is vonta mindebből a következtetéseket).

A szabót, az apa ellenpólusát, aki lopni kényszerül végül, beviszik még az ukránok kivégzését lehetővé tévő statárium kihirdetése előtt, a nyomort macskává varázsoló életstratégiája, hiába vonzó, fenntarthatatlannak bizonyul, ahogy ellenképeé, az apáé is, akit látványosan magára hagy a fiatal agitátorok kivégzésén megrendült családja, a tehetetlenségében is dacos gyász lázadásával:

„Anyám szipogva a konyhaszekrénybe nyúlt, aztán megfordított egy kis tányért, majd kivett két gyertyát. Most az égő gyufával megmelegítette a gyertyák talpát s egyiket a másik után ráragasztotta a tányérra. Aztán meggyújtotta őket: – Az ő szegény életükért – mondotta fennszóval s úgy állt a két gyertya fölé, védőleg, szemben az atyámmal, mintha két élő lélek lett volna a láng, amelyet nem enged halálba fűjni.”

Állt, összekulcsolt kézzel, szüntelenül imádkozva s a meggyújtott gyertyák fénye egyre jobban nőtt”,

olvasható a novella zárlatában.

„Atyám csak nézte, aztán feltépte az ajtót s becsapta teljes erejéből maga után. A szél suhintásától majdnem elaludtak a gyertyák, de aztán az elhajolt lángocskák megint kiegyenesedtek és csak égtek tüzes lobogással az ártatlanokért.”

A világ, amely ezekben a szövegekben megmutatkozik, nem maradhat fenn, el kell tűnnie vonzó és taszító, rémületes aspektusaival együtt. Az árutermelés logikájából nem vezet ki a családias szeretet közvetlensége és tisztasága Bilaskó esetének tanúsága szerint, ez, éppen úgy, mint a hatalom logikájának bensővé tétele, szétveri a partiarchális alapú kisközöséget, a családot.

Valami másnak is történnie kell ahhoz, hogy a szabó gondoskodó és gyengéd családapa lehessen. A „nagy” katasztrófa mellett kibontakozó kis, családi katasztrófa az, hogy az elbe-

szelő apja éppen úgy nem képes a család tényleges közösségét fenntartani, ahogy a szabó sem. Éppen az esik szét, azt tapossa el – kicsi és nagy léptékekben egyaránt – a hatalom, ami a közvetlenség, bensőségesség első számú terepe lenne. A család megóvása, a közösségiség megóvása új közösségiség születését igényli.

Gelléri írásművészete valóban egyszerre kritikusa a patriarchális-hierarchikus viszonyokat felváltó modernizációnak, és láttatja ugyanakkor helyszínei és figurái közvetlenül összekapcsolódó világában azt a közvetlenséget, amelyet a nyomor felszámolása, a városiasodás felszámolni ígér, az életviszonyoknak azt a közvetlenségét, amelyekről Halász Gábor számol be Gellériről szólva, és amelyeknek központi metaforája Gelléri homogén módon felépülő elbeszélés-kozmoszában Óbuda, Óbuda proletárromantikája vagy *underclass*-romantikája.

Ugyanakkor felmerül a kérdés, hogyan állítható egyszerre, hogy Óbuda abból nyeri ezekben az írásokban metaforikus energiáját, hogy ellentérként, perifériaként válik fikcióvá, ugyanakkor azt is kijelenteni, hogy a szövegekben megjelenő megfosztottságnak nincsen külvilága, ahonnan megítélhető, bírálható lenne, hogy az elbeszélés perspektívája szinte mindig azonos a szereplőkével. Hogyan lehet egyszerre igaz, hogy a szöveg jóváhagyja szereplői világát, amennyiben nem jelenít meg kritikai perspektívát vele szemben, ugyanakkor mégis a megfosztottság ellentereként viszi színre?

A Gelléri-írások kettős működésmódjáról van szó: a szöveg épít a befogadó idegenségtapasztalatára, arra, hogy az olvasó ezt a zárt világot idegen térként, ellentérként képzele el, egyszerre érzékeli sajátos belső szabályait, normáit, gesztusait, ennek a világnak a sajátos igazságát és ugyanakkor azt a megfosztottságot is, amely saját előzetes elvárásaival, tudásával megütközve rajzolódik ki az értelmezésben, perifériaként ismeri fel, azonosítja a novellákban megképződő teret. Vagyis egyszerre fogja átérezni „Óbuda” mint életforma veszendő és esendő szépségét, patriarchális idilljének gyöngédségét és el-

viselhetetlenségét is, a szöveg kettős igazsága párhuzamosan születik, ha tetszik, történik meg a szöveg olvasásának idején. Valami mindig elvész a periférikus kisközösségek felbomlásakor, az urbanizáció, a modernizáció folyamatában, az adminisztratív tervezés valódi lehetőségeinek kiaknázása idején, a világ varázstalanodásának folyamatában. Akár így, ennek a kettőségnek a körülírásaként is érthető Kosztolányi Dezső Gelléri munkáit jellemző, híres kvázi terminusa, a tündéri realizmus. És mintha erre a kettősségre hívná fel Halász Gábor a figyelmet:

„A munkásábrázolásnak nálunk megvan a kassáki eredménye: az önéletrajz Meunier-szobrokra emlékeztető proletárai, akik érzékenykedés nélkül viselik sorsukat, végzik munkájukat és úgy elkülönödtek a körülzáró polgári társadalomtól, mint a tenger mélyének flórája a felvilágétól. A művészi itt a keménység és a teljes öncélúság. A másik művészi lehetőség a Gelléri-novellák ígérete; ellágyítani a rajzot, anélkül, hogy érzelgősség vegyülne bele, résztvenni a dolgaikban a közös végzet vállalásáig, mégis kívülről, álmodozó szemmel nézni őket. Aki »A szállítóknál« című novellát elolvasta, izmaiban érzi a terhet emelők állati erőfeszítését, halálos ernyedését, közéjük kényszerül, ha gondolatban is, de egyúttal a szemlélő szájalma, részvéte ébred fel benne, jóleső rokonszenvében fürdeti meg alakjukat. Ugyanazt a folyamatot csinálja végig, mint az író; meghatódik, anélkül, hogy keresné a meghatót”.⁷

A, ha tetszik, „romantikus antikapitalizmus” érzelmi igazságai átélhetőek és fontosak. Azt a melegséget, amely a Gelléri által megalkotott, periférikus Óbudából árad, valamiképpen vissza kell szerezni akkor is, ha végbemegy a kíváncsi emancipáció, ha megszűnik vagy legalább mérséklődik a megfosztottság. Ha tetszik, a Gelléri által megálmodott Óbudának a megszüntetve

megőrzésére van szüksége. Van, amit meg kell őrizni, átalakítva belőle, az emancipáció célja a közösségiség visszanyerése magasabb szinten.

A Gelléri-novellák egyszerre adnak teret egyfajta nosztalgikus modernitáskritikának, és emancipatorikus tendenciájú művekként is olvashatóak. A külvárosi tér *underclass*-romantikája megfér a népi irodalom valóságátalakító késztetéseivel valamelyest rokon törekvésekkel, Gelléri értelmezhető úgy is, talán láttató úgy is értelmezni mint a népi irodalom hagyománytörténetének sajátos részét, olyan munkát, amely bizonyos perspektívából nézve ide is kapcsolható akár, és ez a perspektíva is megmutat belőle valamit. Az elbeszélői tudás, az elbeszélői perspektíva teremti meg ennek a világnak a zárt-ságát, mutatja fel saját igazságát és ez teszi lehetővé meghaladásának elképzelését is, vagyis az elbeszélés mikéntje válik politikai gesztussá Gelléri Andor Endre műveiben.

Irodalom

Gelléri, Andor Endre 1936: Ukránok kivégzése. *Nyugat*, 1.

Grendel, Lajos, 2019: A modern magyar irodalom története. Lira és epika a 20. században, *Kalligram*, (16), *Irodalmi Szemle*, <https://irodalmiszemle.sk/2007/08/grendel-lajos-magyar-lira-es-epika-a-20-szazadban-16/>

Halász, Gábor, 1934: Gelléri Andor Endréről. *Nyugat*, 6. szám.

Hegedűs, Géza 1976: *A magyar irodalom arcképcsarnoka*. Budapest, Móra. <https://mek.oszk.hu/01100/01149/html/gelleri.htm>

Takáts, József 1997: Mikszáth-szövegek relativizmusa. *Holmi*, 11.

1581–1590. https://epa.oszk.hu/01000/01050/00206/pdf/EPA01050_holmi_1997_11_1581-1590.pdf

⁷ Gelléri 1936.

Bartha Ákos

Sorakozó! Népi írók a „rongyos gárda” hetilapjában¹

Tanulmányomban a népi írók szerepvállalását tekintem át az 1939 februárja és 1940 szeptembere közt megjelenő *Sorakozó* című hetilapban. Témaválasztásom oka, hogy a népiek itt közzölt írásai jobbára a kutatók előtt sem ismertek.² A második világháború után a fajvédő orgánus szerkesztőinek nem volt lehetősége, a népi íróknak pedig nem állt érdekében ezt az együttműködést feleleveníteni, míg a népi írókkal polemizáló szerzők más kérdésekre (elsősorban a népiek vélt vagy valós antiszemitizmusára, illetve nyílt kormánykapcsolataira) fókuszáltak támadásaik során. A feledést az is motiválhatta, hogy a *Sorakozót* Héjjas Iván családja működtette, s az 1919-es fehérterror különítményes vezérének megítélését nem kívánt irányba mozdíthatta volna el a harmincas évek végi periodika és a mögötte álló szervezet – vagyis Magyar Fajvédők Országos Szövetsége (MFOSZ) – elemzése. Az MFOSZ és a *Sorakozó* ugyanis német- és nyilasellenes propagandát is folytatott.

¹ A kutatást a Nemzeti Közzolgálati Egyetem egyéves szenior alkotói támogatása tette lehetővé.

² Egyetlen kivételként röviden tárgyalja a kérdést: Juhász 1983, 18–19.

A Magyar Fajvédők Országos Szövetsége és hetilapja

A MFOSZ 1938. április végén alakult meg, elsősorban azzal a céllal, hogy közös táborba csatornázza a jobboldali radikalizmus iránt fogékony tömegeket, méghozzá egy olyan tömörülésbe, mely feltétlenül hűséges Horthy Miklós kormányzóhoz és a nevével fémjelzett rendszerhez. Hogy nem jártak sikerrel, azt az 1939-es pünkösdi választások eredménye is bizonyítja, ahol a rendszert feszegető nemzetiszocialista pártok a kormánypárt legerősebb ellenzékévé emelkedtek, miközben az MFOSZ által létrehozott Magyar Fajvédő Párt egyetlen mandátumot sem szerzett. A szövetség a világháború kirobbanása után leszállóágra került és hosszú agónia végkifejleteként 1942 nyarán átalakult Országos Nemzetvédelmi Szövetséggé.³

1939-ben azonban még komoly egyesületként tartották számon a kortársak az MFOSZ-t. Működéséről, rendezvényeiről rendszeresen hírt adott a magyar sajtó, botrányai pedig esetenként nemzetközi visszhangot is kaptak. A Honvéd Vezérkar főnöke által felügyelt kémelhárító (2.), propaganda (6.) és szabotázs (5.) osztályokkal szorosan együttműködő szövetség élén vitéz Héjjas Iván „vezérelnök” állt, aki társaival egyetemben féltékenyen hangoztatta saját szegedi 1919-es „elsőszülöttségét” a honi jobboldali radikális politikában.⁴ Az MFOSZ a Héjjasék által forradalminak tartott és egyre népszerűbb nyilas és más nemzetiszocialista pártok alternatívája kívánt lenni, miközben tudatosan ápolták az 1919 és 1921 közt hírnevet szerzett „rongyos gárda” hagyományát is. Amikor az Imrédy-kormányzat diverziós alakulatokkal próbált hozzájárulni Csehszlovákia szétbomlasztásához 1938 őszén, a reaktivált Héjjas-alakulat részt vett a nyilasdominanciájú szabadcsapatok felügyeletében és fegyelmezésében. S bár a Felvidék egy részének visszacsatolása elsősorban nem a magyar diverziónak, hanem a német-olasz nagyhatalmi döntésnek volt kö-

³ Bartha [é. n.].

⁴ Magyarország, 1938. április 30. 4.

szönhető, a kéleti végekről visszatérve rögvest megkezdődött a fizikai atrocitásokig fajuló rivalizálás a „rongyos gárda” nimbuszából saját *brandet* építő fajvédők és a még szorosabb német szövetséget követelő nyilasok között.⁵

Az MFOSZ létrehozását még egy tényező motiválta, s az időrendet tekintve ez volt az elsődleges. 1938. március 12-én a német hadsereg bevonult Ausztriába, vagyis megtörtént az első világháború vége óta rebesgetett Anschluss, ami által Magyarország egy nyolcvanmillió nagy hatalom szomszédja lett. 1938 márciusában nem lehetett tudni, hogy „a német vezérkari térképeken melyik ország felé hajlanak az előrenyomulási irányt jelző égővörös nyilak, és vad rémhírek zaklatták fel a kedélyeket”, miközben a már újévkor „1938 a miénk” feliratú röplapokkal kampányoló nyilasok aktivizálódására a budapesti német követ is felfigyelt.⁶ S bár Hitler kancellár ekkor még nem tervezte Magyarország megszállását, voltak mérvadó náci politikusok, akik 1938 áprilisában sem tartották evidensnek az új közös határt, ahol egyre több pángermán agitátor érkezését észlelték a magyar hatóságok.⁷

A náci Németország területi expanzióját a magyar kormányzat szorongással vegyes bizakodással fogadta. A bizakodás a Berlin dinamizmusa miatt végre elérhetőnek tűnő revíziónak szólt, a szorongás pedig a szomszédságnak. S miután a magyar szabadcsapatok kárpátaljai bevonulását éppen Berlin közbelépése miatt fújta le a magyar hadvezetés 1938 novemberében, az MFOSZ fajvédői úgy ítélték meg, a „magyar fajt” immáron a németektől is meg kell védeni. Véleményüket az is nagymértékben motiválta, hogy éppen ekkor alakult meg – a berlini nemzetiszocialista népcsoport-politika bábáskodásával – a Volksbund, vagyis a magyarországi németiség völkisch ideológiájú érdekvédelmi szervezete, melynek működé-

⁵ Bartha [é. n.].

⁶ Sipos 1970, 31.

⁷ Tóth 2020, 375–377.

se a „svábság” disszimulációjával fenyegetett a fajvédő logika szerint.⁸

Az MFOSZ 1939. január végén programot hirdetett, amelyet a népi írók – Szabó Pál által szerkesztett – lapja, a *Szabad Szó* címdoldalon szemlézett.⁹ Mint a fajvédők fogalmaztak, céljuk „az államalkotó és fenntartó magyar faj létének, életszínvonalának és vezető szerepének minden eszközzel való biztosítása, minden idegen befolyástól mentes, független hazában”. Sikra szálltak a hadseregfejlesztésért, a közéleti tisztaságért, az adóreformért, a kartellek felszámolásáért és az „azonnali igazságos és becsületes földelosztásért”, a „kisbirtok fokozott védelméért”. Szociálpolitikai programpontjaik között szerepelt a minimálbér bevezetése, az álláshalmazok azonnali megszüntetése és egy széles körű családvédelmi törvény megalkotása is. Hirdették „az ifjúságnak ősi magyar szellemében a faji öntudatra való nevelését, ezért a tanítói és tanári rendnek ennek megfelelő legszigorúbb kiválasztását” várták el. Követelték „a zsidóságnak fajiá nyilvánítását és jogainak a bevándorlás ideje szerint való elbírálását”, valamint „a társadalmi válaszfalak lerombolását, mindenekelőtt a címtúltengés megszüntetését”. A meghirdetett, igencsak eklektikus programból feltűnően hiányzik a „rongyosokat” (is) motiváló revízió, illetve maga a külpolitika.¹⁰

A fenti idézetek egy február második felében útjára induló „független politikai hetilapból”, a *Sorakozóból* származnak, mely a hatodik számtól már mint „fajvédő politikai hetilap” határozta meg magát. A jobboldali kiadványokra szakosodott Stádium Sajtóvállalat Rt. által kiadott, tíz fillérért utcára dobott periodikát Héjjas Iván fivére, Héjjas Jenő szerkesztette. A *Sorakozó* első száma már a Teleki-kormány beiktatása után jelent meg (időszaki lapot ekkor már csak miniszterelnöki engedéllyel lehetett indítani), nem egészen két hónappal azt

⁸ Részletesen: Spannenberger 2005.

⁹ Fajvédők kiáltványa. *Szabad Szó*, 1939/5, 1.

¹⁰ A Magyar Fajvédő Szövetség programpontjai. *Sorakozó*, 1939. február 25. 4.

követően, hogy laprevízió útján 411 időszakai sajtótermék működését szüntették be a hatóságok.¹¹ Mindez a *Sorakozó* rendszerkonform karakterét támasztja alá, miközben az egyre kötöttebb, korlátozottabb és követhetetlenebb magyar sajtóélet értelemszerűen a fajvédő hetilap lehetőségeit is behatárolta. A második világháború kirobbanását követően bevezetett (először előzetes, majd fakultatív, aztán ismét előzetes) cenzúra nyomán például érezhetően tompult a folyóirat németellenessége.

Az MTI szerint 1939. február 23-án „gazdag és változatos tartalommal indult el első útjára” a „jobboldali magyarság” új hetilapja, vagyis a *Sorakozó*. „Szerkesztésének szellemi vezetését is vitéz Héjjas Iván fogja irányítani”, emellett „a jobboldali újságíró és írógárda számos kitűnő és ismert tagjának cikke és riportja teszi érdekesen színessé” az újságot – tették hozzá.¹² A beharangozó tehát hangsúlyosan jobboldali lapot ígért, s az MTI lelkes híradását is többnyire jobboldali orgánumok vették át.¹³ A lapszámok alapján ugyanakkor a „gazdag és változatos” tartalomba nemcsak politikai, de szenzációhajhász hírek is belefértek. A *Sorakozó* olvasótáborának derékhadát feltételezhetően kisfixesek adták, az ő kikapcsolódásukat izgalmas nyomozóriportokkal, sorsjegy- és grafológusreklámokkal, valamint kisrestik hirdetéseivel is igyekeztek szolgálni.

A népi írók szerepvállalása a Sorakozóban

A „jobboldali írógárdából” Féja Gézárt érte a megtiszteltetés, hogy az első, mindössze egylapos mutatóványszám vezércikkét jegyezze.¹⁴ Féja később újraközölte, *Valódi magyar fajvédelmet!*

¹¹ Sipos 2011, 210. A korabeli magyarországi sajtószabályozáshoz: Paál 2013, 15–17.

¹² *Magyar Országos Tudósító*, 12. kiadás, XXI. évf. 44. szám (1939. február 23.).

¹³ Vö. pl.: *Budapesti Hírlap*, 1939. február 24. 8. *Pesti Hírlap*, 1939. február 25. 10. *Uj Magyarország*, 1939. február 25. 10. *Esti Újság*, 1939. február 26. 6. Pethő Sándor lapja is közölte a hírt. *Magyar Nemzet*, 1939. február 24. 10.

¹⁴ Juhász 1983, 18.

című írásából ismerhetjük meg részletesen Héjjasék fő külpolitikai nézeteit. Eszerint a „szervezett magyar faji erő tudatában kell tárgyalnunk minden hatalommal ezen a világon. A békeszerződések meghaltak, eljött az idő, hogy a magyarság a maga jogos területi igényeit kiharcolja. Ugyanakkor azonban önvédelmi harcot is kell folytatnia, hogy a megújuló Európában önálló, sajtáságos arcú birodalom maradjon és ne legyen senkinek sem gyarmata vagy pedig hűbérese” – oltotta egybe a *Viharsarók* fajvédő elveket valló szerzője a magyar birodalmi gondolatot a népi írók „gyarmatvíziójával”.¹⁵ A magyar függetlenséget szolgálták Féja szerint a „rongyos gárda” harcai is, melynek önkénteseit a parasztság adta – tette hozzá, történetileg alá nem támasztható módon,¹⁶ de érvelésébe jól illeszkedően. Mindez ugyanis azt példázta számára, hogy „a magyar fajvédelemnek elsősorban a legmagyarabb réteget kell minden erejéből védenie: a történelmi parasztságot”, mely a függetlenség és az „ősi magyar szellem” fő letéteményese. Ezért a „legőszintébb radikális szociálpolitika” „magyar faji és nemzeti érdek”. Egy percre sem kétséges, hogy ebben a programcsomagban „a földkérdés a döntő magyar kérdés”. Féja részletezte emellett a fajvédő program egyéb elemeit is; így szót emelt a „magyar ipari munkás szociális jogaiért”, a zsidókérdés kapcsán pedig ekképp fogalmazott: „A zsidótörvény biztosítja, hogy a szellemi élet fontos helyei fölszabaduljanak. Ámde nagyon vigyázzunk, nehogy ezekre a helyekre olyanok kerüljenek, akik nem az ősi magyar szellem eleven folytatói. Vigyázzunk, hogy az utált régi idegenség helyébe ne újabb idegenség kerüljön” – utalt a „svábokra”. Féja szerint az „igazi nemzeti közösségnek” a „faji öntudat”, a „faji lélek” a fő kötőanyaga, amit 1920-ban „a kecskeméti fajvédők” mellett Szabó Dezső is képviselt – a konszolidáció, vagyis a „feudális-kapitalista visszahatás” miatt hiába. Hogy ezúttal a szellemi háterszág is

¹⁵ Előbbihez: Romsics I. 2012. Utóbbihoz: Romsics G. 2010, 329.

¹⁶ Az 1938-as szabadcsapatok harmada értelmiségi, több mint 20%-a iparos és mintegy 40%-a volt földmunkás, földműves. B. Stenge 2018.

masszívabb legyen, meg kell szervezni „a fajvédelem szellemi és erkölcsi különítményeit” – fogalmazott.¹⁷

A lap első vezércikke Héjjas Iván nevéhez fűződik, aki ugyanazzal a Zrínyi-idézettel kezdte írását, mint Bajcsy-Zsilinszky Endre a *Német világ Magyarországon* című könyvét két évvel korábban.¹⁸ A következő oldalon elhelyezett keretes szöveg – a németellenes fajvédő tematikát közös nevezőre juttatva a földreform ügyével – arra buzdított, hogy „a néptelen nagybirtok helyett a földhöz juttatott magyar parasztság testével kell kiépítenünk sürgős azonalliséggel a magyarság Maginot-vonalát”!¹⁹ Héjjas Iván maga is nyilatkozott a „zsidókérdésről és a földreformról” – semmitmondóan, mégis fellengzősen.²⁰ A radikális földreform iránt mélyebben érdeklődőknek a népi-ek első számú agrárszakértője, Kerék Mihály sietett segítségére, aki saját *opus magnum*-át foglalta össze a *Sorakozó* hasábjain.²¹ Sőt, a lapban „földreform ankétot” hirdettek, ahol – nevüket elhallgatva – „baloldali” és „szélsőjobboldali” parlamenti képviselők, valamint a kormánypárti Horváth Ferenc és a kisgazdapárti Nagy Ferenc is kifejtette véleményét a témában.²²

A *Sorakozó*-ban Szabó Pál is közölt cikket, méghozzá alig egy héttel azt megelőzően, hogy elfoglalta volna a népi írók által megalapított Nemzeti Parasztpárt (NPP) elnöki posztját. Szabó a földreform, a paraszti tehetséggondozás és egy bárholonnan jövő imperializmusnak ellenállni kész paraszti had-

¹⁷ Féja Géza: Valódi magyar fajvédelmet! *Sorakozó*, március 11. 8. Vö. Féja kötődéseihez ebben az időszakban: Péterfi 2011, 207–210.

¹⁸ Héjjas Iván: *Sorakozó*. *Sorakozó*, 1939. február 25. 1. Bajcsy-Zsilinszky 1937, 1. (Zrínyi Miklós *Az török áfium ellen való orvosság* című munkáját idézte mindkét szerző.)

¹⁹ *Sorakozó*, 1939. február 25. 2. (A Maginot-vonal Franciaország két világháború közt kiépített erődrendszere volt az ország keleti határán, mellyel egy sikeres német támadásnak kívánták elejét venni.)

²⁰ Héjjas Iván a zsidókérdésről és a földreformról. *Sorakozó*, 1939. március 18. 1.

²¹ Kerék Mihály: Érvek-ellenérvek. Szemelvény, a szerzőnek most megjelent Magyar földkérdés című könyvéből. *Sorakozó*, 1939. március 18. 6.

²² *Sorakozó*, 1939. november 10. 3. és 1939. november 17. 5.

sereg mellett érvelt cikkében. Külföldi példája a „bolsevisták” ellen eredményesen küzdő, kiscgazdákra építő finn állam volt. Hasonló kiállítás szerint Magyarországon is eredményre vezethetne, mivel „a parasztság mind egyedeiben, mind nagy tömegében meghamisíthatatlan és törhetetlen nacionalista” – fogalmazott az NPP első elnöke, aki honi példa gyanánt a rongyos gárdisták hősiességére hivatkozott.²³

Kodolányi János ugyan nem adott írást a „rongyos” lapba, neve mégis gyakran felbukkant e hasábjakon. A *Boldog Margit* szerzője a magyarság ősi gyökereit búvárolta és misztikus történelemfelfogásával egyedi szint hozott a népi mozgalomba. Mindeközben a megoldandó feladatok gyűpontjába helyezett földkérdést – Fájához hasonlóan – ezekben az években maga is komplex – honvédelmi, gazdasági, fajbiológiai és kulturális – problémának tartotta.²⁴ 1939 februárjában kezdte el játszani a Belvárosi Színház Kodolányi *Földindulás* című drámáját, mely a baranyai egyke kérdését erősen etnicizálva tárgyalta. A „darabot a pesti színházak megszokott közönségén kívül a kisfizetésű keresztény magyar értelmiség tagjai tapsolják végig esténként, immár két hónap óta” – adták hírül lelkesülten a „rongyosok”,²⁵ akik kiálltak az író mellett annak pereskedéseikor és perlekedéseikor is. Kodolányi ugyanis szemükben „az egykekérdés és ezzel kapcsolatban a svábveszedelem [...]”

²³ Szabó Pál: Három kívánság. *Sorakozó*, 1939. június 23. 7. Szeredi Pál szerint Féja Géza azért nem ment el az NPP megalapítására Makóra, mert „az ő útjai akkor már egészen másfelé jártak, rövidesen a jobboldali *Magyarság* munkatársa lett. A népi írókkal való szakításának ékes példája volt, amikor a Héjjas Iván nevével fémjelzett Rongyos Gárda nevű fegyveres szabadcsapat által kiadott *Sorakozó* című hetilap első száma vezércikkének megírására vállalkozott”. Szeredi 2014, 106. Láthatjuk, a *Sorakozó*-ban történő publikálás aligha lehetett elvi akadálya annak, hogy Féja az NPP-hez csatlakozzon. (Féja egyébként nem a nyilas *Magyarság*, hanem a kormánypárti *Magyarország* munkatársa volt.)

²⁴ Vö.: Bartha 2017a, 244–251. Aligha tartható, hogy Kodolányinál „Szabó Zoltánhoz hasonló alapokon formálódik magyar identitásának megélése”. Székér 2021, 117. Szabó Zoltán markánsan kultúrnemzeti alapokon nyugvó nemzeteszemléjéhez legutóbb: András 2019, főképp 13, 18.

²⁵ A Földindulás sikere. *Sorakozó*, 1939. április 14. 10.

szinte kizárólagos szakértőjévé nőtte fel magát”.²⁶ Mindezekből fakadóan nem meglepő, hogy a *Földindulás* korszakosnak mondott, Páger Antal főszereplésével mozikba kerülő filmverzióját is külön cikkben méltatták, mivel „akik segíteni akarnak a magyar népen, azok, ha megnézik a *Földindulás* című filmet, mindent megtudnak, hol és mit kell változtatniok. [...] A két baj közül [...] a külső a rosszabb. Az, amelyik a magyar földre pályázik és idegen vérségének, idegen lelkületének minden erejével – mint az élősdű növény a fa erejét – viszi, hordja a maga életébe a magyarság javait. Ezek ellen kellene törvényt hozni. [...] Mindenütt be kell ezt a filmet mutatni. [...] Lássák, melyek azok a kezek, melyekbe nem pénzt kell adniok, de, amennyiben magyar föld megvásárlásához nyúlnak ki, akkor el kell e kezeket földjüktől, maguktól verniök.”²⁷ Borbély-Maczkó Emil borsodi főispán, az MFOSZ egyik alelnöke nem is várta meg a filmpremiert: olyan fontosnak tartotta a *Földindulást*, hogy „205 falusi magyarnak” maga váltott rá jegyet a miskolci nemzeti színházban.²⁸ Turulista fiatalok pedig a somogyi falvakat járták a színművel – tudjuk meg egy fiatal Bolyai-kollégista *Sorakozó*ban közölt beszámolójából.²⁹ A *Sorakozó* e slágerdarab mellett hírt adott a Turul rendezésében megtartandó Kodolányi-estről,³⁰ az író által szerkesztett *Nemzetőr* hirdetései pedig rendszeresen helyet biztosítottak a lapban. Kodolányi emellett otthonában adott interjút a fajvédő orgánus munkatársának, akinek rögvess be is jelentette, hogy legújabb történelmi regénye egy 13. századi hazaáruló magyar nádorról fog szólni, aki a német császár kezére

²⁶ Plágium-per Kodolányi János ellen. *Sorakozó*, 1939. június 9. 8. Vö.: *Sorakozó*, 1939. március 1. 2.

²⁷ S. M.: *Földindulás*. *Sorakozó*, 1939. január 19. 6.

²⁸ *Sorakozó*, 1939. november 24. 6.

²⁹ Sipos Gyula: Somogyország és az egyke. *Sorakozó*, 1940. május 10. 3. Több adat szerint Sipos 1940-ben ábrándult ki a Turul hivatalos irányvonalából. Szijártó 1983, 29. Boros 1983, 328. Tóth Pál 1989, 74. Tény, hogy 1941-ben már társaival részt vett a november 1-i háborúellenes koszorúzásokon, s ezzel hozzájárult a Turul kettészakadásához is. Szécsényi-Kerepeszki 2012, 181.

³⁰ Kodolányi-est lesz a jövő héten. *Sorakozó*, 1940. február 2. 4.

akarta játszani Magyarországot. „Öt Gaura kívánta osztani Magyarországot és mindegyikben egy-egy magaszörű cimborája lett volna a Gauleiter” – tette hozzá, igencsak áthalláson.³¹

Ám nem csupán Kodolányi adott interjút a *Sorakozónak*, hanem maga Szabó Dezső is, méghozzá több ízben. Igaz, Az *elsodort falu* írójának első, fotókkal illusztrált nyilatkozata annyira semmitmondóra sikeredett, hogy vélhetően csupán a PR-érték miatt szántak rá nyomdafestéket.³² Pár hónappal később, a második világháború kirobbanásának napján aztán már igazi reklámot csapott a „rongyosoknak” Szabó, felhívva a figyelmet „a Rongyos Gárda hetilapjára, a *Sorakozóra*. Természetes, ami minden lapnál előfordul, nem minden cikk éri el a megkívánt nívót, de azért ez a lap egy szép magyar oázis a mai idegen árulású világban, ahonnan magyar cél, magyar életakarat frissessége üdíti a lelkeket és némely cikke pontosan azt mondja, amit kell mondania. Olyan kevés szellemi várunk van az idegen zsoldú hazaárulás ellen, hogy nem ajánlhatom elég melegen az önök figyelmébe ezt a pompás magyar akaratú lapot” – fogalmazott az öntörvényű íróvatesz, önmagához képest kitüntetett szívélyességgel.³³ Szabó aztán az 1940-es könyvnapon is kifejtette, hogy a *Sorakozót* a „legjobb magyar lapok egyikének” tartja.³⁴ A reklám egyébként kölcsönös volt: miután 1939 végén egy heves vérmérsékletű olvasói levél hívta fel a szerkesztőség figyelmét szörnyű mulasztásukra, miszerint Szabó Dezső „havonta megjelenő füzetekre elfelejtik a figyelmet felhívni”,³⁵ újévtől rendszeresen hozzák az író portréjával ellátott hirdetést.

³¹ D. M.: Írók az utcán. *Sorakozó*, 1940. június 7. 5.

³² Szabó Dezső a magyar irodalom legnagyobb élő szellemisége nyilatkozik a „*Sorakozó*”-nak. *Sorakozó*, 1939. május 12. 5.

³³ Szólt a magyar sors élő profétája... Szabó Dezső a *Sorakozóról*. *Sorakozó*, 1939. szeptember 1. 7.

³⁴ „Hála Istennek, hogy ez a lap a mai viszonyok mellett is meg tudott maradni magyarnak minden sorában” – tette hozzá. D. M.: Írók az utcán. *Sorakozó*, 1940. június 7. 5.

³⁵ A munkásság követeli Szabó Dezsőt. *Sorakozó*, 1939. december 22. 6.

A népi íróként (is) számontartott szerzők közül leggyakrabban Sértő Kálmántól közölt írást a *Sorakozó*. Ez azért figyelemre méltó, mert Sértő itteni közreműködése teljesen feltáratlan, a népi írók bibliográfiájának rá vonatkozó fejezete például egyetlen tételt sem közöl abból a huszonhat versből, novellából és tárcából, ami neve alatt jelent meg a „rongyosoknál”.³⁶ Ennek magyarázata, hogy a fél évszázaddal ezelőtt kiadott, a népi írók kutatásához ma is nélkülözhetetlen bibliográfia készítésekor egyáltalán nem vették figyelembe a *Sorakozót*.³⁷ Vagyis Varga Rózsa és Patyi Sándor alapmunkája nem tartalmazza Féja Géza, Erdélyi József, Kovács Imre és Szabó Pál itt megjelent szövegeit sem.

Más kérdés, hogy mennyiben tekinthető egyáltalán népi-nek Sértő, aki legszívesebben revülapokban publikált, de még az urbánus *Szép Szó*-ban és a zsidó társadalmi lapként számontartott *Egyenlőség*-ben is több szövege jelent meg, mint a *Kelet Népe*-ben, vagy a *Válaszban*.³⁸ A budapesti lokálokban „öste-hetséggként” végigvonultatott, alkoholproblémákkal küzdő poéta ráadásul 1938 májusában „katonás, kemény léptekkel” átmasírozott az Andrássy út 60.-ba és a nyilasok házi költője lett. Olybá tűnik, ez mégsem akadályozta abban, hogy a *Sorakozó* munkatársa legyen. Úgy is fogalmazhatunk, a Budapest kulturális életébe 1932 tavaszán az „oktobrista” – és zsidó származású – Hatvany Lajos báró segítségével berobbanó, saját írásait kilószámra gyártó és árusító költő testesítette meg a keskeny szivárványhidat Héjjas Iván és a nyilas sajtócézár, Fiala Ferenc között.³⁹

³⁶ Varga–Patyi, 1972, 199–207. (Alighanem a *Sorakozó*-ban gyakorta feltűnő S. K. monogram is Sértőt takarja.)

³⁷ Ma már nagy könnyebbség, hogy e periodika java része is tanulmányozható az Arcanum Adatbázis Kft. online felületén. Ugyanakkor, bár a kiadvány nem szerepel az itt közölt hiánylistán (<https://www.arcanum.com/hu/adt/hianylistak/>), több lapszám hiányos. Ezeket az Országos Széchényi Könyvtárban kutattam, hasonlóan a *Magyar Újság* lapszámaihoz.

³⁸ Bartha 2022, 25.

³⁹ Sértő Fialának ajánlott kötetét (*Esett a hó*, 1939) meg lehetett rendelni a *Sorakozó* kiadóhivatalában. *Sorakozó*, 1939. április 8. 6. A bissei „parasztpoéta” még

Sértő jobbára szociális töltetű, politikailag ártalmatlan vidéki életképeket közölt a *Sorakozó*-ban, ahol bemutatkozó írása ennél jóval többet ígért. A falukutató írókat (Féja Gézát, Kovács Imrét, Szabó Zoltánt) és Matolcsy Mátyást védve ugyanis arról értekezett, hogy „olyan nacionalizmus lesz itt, mint a pinty. Saját érdekük tehát az uraknak, hogy ideális értelemben elégítsék ki a parasztságot” – fenyegetőzött első cikkében.⁴⁰ Sértő narodnyik nacionalizmusa azonban hamar megszélidült e hasábokon. A választási kampányt teljesen pártsemleges szemszögből kritizálta,⁴¹ miközben a kubikusok, répakapálók és részesaratók nehéz életét tálalta antropológiai csemegeként a városi olvasók számára, ha épp nem az elkapott pesti kutyákra vagy a hőségre panaszkodott.⁴² Mindközben egy Horthy Miklósról írt verssel tisztelgett a szegedi ellenforradalom századik évfordulója előtt.

Ma húsz éve...

Szeged, 1939. augusztus 6.

„Horthy Miklós Szögedében fehér zászlót bontott,
Könnyeivel megírta a toborzó parancsot,
Írás közben kihallatszott nehéz sóhajtása,
Egész ország elvesz, hogyha nem lösz katonája...”
Horthy Miklós, Horthy Miklós, itt vagy most húsz évre,
Virágon jársz a köveken, zászlós Szögedébe.

a Püski Sándor kiadójánál megjelent *Gyászjelentés*-ben (1940) is dedikált verset Fialának (*Vándorbot és barát*), zavarba ejtő módon, hiszen ugyanitt Veres Péternek, Németh Lászlónak és Püski Sándornak is ajánlott költeményeket. Végrendeletében művei kiadójaként szintén Fialát nevesíti és számos írásában hitet tesz a nyilas politikus mellett. Bartha 2015, 41–42.

⁴⁰ Sértő Kálmán: Felemelni a parasztságot! *Sorakozó*, 1939. február 25. 8.

⁴¹ Uő.: Dühöng az ígéretés. *Sorakozó*, 1939. május 12. 7. Uő.: Az én miniszterelnökségem. *Sorakozó*, 1939. május 19. 2.

⁴² Uő.: Kubikos kongresszus. *Sorakozó*, 1939. március 4. 4. Uő.: Répát kapálók között. *Sorakozó*, 1939. április 28. 2. Uő.: Részesaratók a Tél előtt. *Sorakozó*, 1939. szeptember 1. 6. Uő.: Kutyák és emberek. *Sorakozó*, 1939. szeptember 8. 3. Uő.: A hőségről. *Sorakozó*, 1939. augusztus 18. 4.

*Megsüketülsz, úgy kiáltják: Horthy! Horthy! Horthy!
 Adjon Néked a jó Isten, még húsz évet, Horthy!...
 Adjon Néked a seregek Ura, még húsz évet,
 Te kormányozd ezt az árva, csillagszemű népet.
 Legyen erőd még sok évig, a nyeregbe ülni,
 Beléd szerelmes táboron, búsan végig nézni...
 Ha lovadat megfordítod, értünk mi a jelre,
 Parancs nélkül követünk a poklok fenekére.
 Nem kell annak szóval szólni, aki beszél szemmel,
 Ezer tűzbe követünk mi, igaz szerelemmel...
 Ne sírj, ne sírj, Horthy Miklós, élted Isten áldja,
 Óriási katonának sok a katonája.
 Nem vész el már ez az ország, az Isten megáldja,
 Teljesült a régi álmod, van már katonája...⁴³*

Nem tudjuk, mit szoltak Sértő dicshimnuszához az Andrássy út 60.-ban, ahol ezekben az években a börtönbüntetését töltő vezér, Szálasi Ferenc körül egy rivális kultuszépítés folyt (miközben a hatóságok kormányzósértési perekkel tizedelték a nyilasok sorait).⁴⁴ Mivel országosan jegyzett költővel Sértőn kívül nemigen dicsekedhettek a hungaristák, így ez is beleférhetett Fialáéknak, annál is inkább, mivel Sértő kormányzóhűségével saját lojalitásukat is demonstrálhatták. Héjjasék pedig a népi titán feje fölé font babérkoszorúból szakíthattak néhány levelet Sértő náluk közölt írásaival. Erről tanúskodnak az *Aranykenyér* című verseskötet szerzőjét tisztos távolságból méltató sorok. „Sértő Kálmánt lehet dicsérni, vagy támadni, lehet rá haragudni és lehet nagyon szeretni, de mindenképpen tudomást kell venni róla annak, aki a népi irányba lendült új magyar lírát ismeri, vagy ismerni akarja.”⁴⁵ A népi-nyilas líra

⁴³ Uő.: Ma húsz éve... *Sorakozó*, 1939. augusztus 11. 8.

⁴⁴ Turbucz 2015, 235–260, különösen 255.

⁴⁵ Sértő ugyanakkor az igencsak elfogult névtelen recenziens szerint „nem típus, nem azért érték, mert paraszt, hanem versei akkor is abszolút értékű kincsei lennének a magyar lírának, ha véletlenül a klasszika filológia doktorátusa díszelgne

ünnepelet üdvöskéje ráadásul a „rongyos gárda” lengyelországi botrányának idején nemzethűségével is tüntetett a „rongyosok” lapjában:⁴⁶

Aki a hazáját...

*Aki a hazáját el akarja adni,
 Jármos Nép nyakára ólomjármot rakni,
 Koporsót tákolni és fejfát faragni,
 Isten igazában, meg fogjuk azt rakni...*

*Magyar ember ökle lóg a combja mellett,
 De, ha föl emeli, nem oszt az kegyelmet,
 Mosolyog a német, mert ő is katona,
 Ha Judáslabancok hullnak itt a porba...*

*Nagy zenebona van, suttogunk és érzünk,
 Űristen gyémántját, árva hazát féltünk,
 Határnál elhullnánk, de idegen lába
 Aztán léphetne csak a magyar virágra...*

*Tehén nem azért van, hogy azt mindig fejjék.
 Bőréből bakancs lesz, nem bábszív, nem emlék,
 Ha bakancsot húzunk, ég is elsötétül,
 Nem rom lesz a haza, de nagyobbá épül...*

*Igaz ez a nóta, feldübörgő nóta,
 Szenved szegény magyar évszázadok óta,
 Gazember világot a tatártól védte,
 Párisban hálóztak, magyarnak hullt vére...*

a neve előtt és őt nem azért kell megcsodálni, mert paraszt”. *Aranykenyér*: Sértő Kálmán verseskötete. *Sorakozó*, 1939. január 19. 6.

⁴⁶ A „rongyos gárda” egy része 1939 nyarán Zsabka Kálmán vezetésével Lengyelországba szökött, ahol a lengyelek oldalán kívántak harcba bocsátkozni a határkonfliktusokat provokáló németekkel. Mindezt a nyilasok az országgyűlés plénuma előtt szellőztették meg, melyből belpolitikai, majd diplomáciai botrány kerekedett. Vő.: Bartha [é. n.].

*Törökkel vesződtünk, majdnem kétszáz évig,
Isten nem tudott már jobban vágni végig, –
Rajtunk, kik ezernyolcszáznegyvenkilencben,
Arad terhét kaptunk a történelemben...*

*Világháborúban millió sebet kaptunk,
Nehéz esztendőben Trianont átkoztunk,
Apróbb lett a Hazánk, összezsugorodtunk,
Cenkek az árva fát ne vágják alattunk.*

*Aki hazát árul; és pénzt akar érte,
Forró ólom legyen, huncut, bitang vére,
Dögölni rogyjon le ganéjdomb-szemétre,
Keselyű se szálljon a rozsdás szívére...⁴⁷*

Sértő korának jobboldali radikális történelmi toposzai közül érdekes módon kihagyta a „rongyosok” és a nyilasok körében egyaránt meghatározó antiszemita kliséket, melyek pedig nála vásárcsarnoki életképeknek is elmaradhatatlan kellékei voltak. Ennél fontosabb, ahogyan a szerző leválasztotta a német-barátságot a hazaárulásról, ami a „guruló márkák” első, 1936-os botránya óta forró témája volt a magyar közéletnek.⁴⁸ Sértő megfogalmazásában a „judáslabancok” bukásán a németek is csak „mosolyognak”, hiszen ők is katonák, vagyis nem szívlelik az árulókat. Bár a nyilasok kézzel-lábbal tiltakoztak a hazaárulás újra és újra feltörő vádjá ellen, nem tudhatjuk, mennyire volt tudatos a fenti retorikai fogás.⁴⁹ Mint utaltunk rá, Sértőt a legkevésbé sem nevezhetjük elmélyült politikai gondolkodó-

⁴⁷ Sértő Kálmán: Aki a hazáját... *Sorakozó*, 1939. augusztus 18. 10.

⁴⁸ Vö.: Bartha 2017b.

⁴⁹ A labancmotívum nem csak Sértőnél tűnt fel a *Sorakozóban*. „Magunkra kenjünk új gyalázatot / labancnak hódoló alázatot, / Legyen a sorsunk örök szolgáltság?... / Ki az, ki ezt akarja, – nos, ki hát?” tette fel a (költői) kérdést *Új nemzeti dal* című költeményében az a Palasovszky Béla, aki a Pethő Sándor irányítása alól kiszervezett, nyilasokhoz áttért *Magyarságba* tovább küldözgette az ott már a húszas évek derekától megjelenő verseit és prózáit. Palasovszky Béla: *Új nemzeti dal. Sorakozó*, 1940. március 15. 4.

nak; a hagyatékában fellelhető, fecnikre (véltetően kiskocsmákban) ceruzával sietve felskiccelt megélhetési költeményei felett nem sokat merenghetett.⁵⁰ Ugyanakkor 1940-es kötetében szerepel egy politikai gúnyvers (*Enyhe vád*), amely éppen a németek emlegetése miatt vált a cenzúra áldozatává.⁵¹ A *Sorakozó* 1939. október 6-i száma pedig címlapon hozta az aradi vértanúk előtt tisztelgő versét, benne ilyen kurucos sorokkal: „Hej, azóta a »főhóhé« fajtáját, / Még akkor is, ha netán jót akar, / Jobban gyűlöli minden rút főregnél / Zokszós lelkében, a könnyes magyar...”⁵² Sértő mindeközben szívesen tetszelgett a meg nem értett zsenik köldöknézegető pózában és örömmel fogadta, ha másokat is hasonló frusztrációk gyötörnek. „Ha most kitörne a háború, mivel Babits már öreg, trénkatonának sem felelne meg, nékem kellene elmenni, tartalékos, csillagos honvédnek harcolni, meghalni azért, hogy olyan irigy Júdások, öreg Babitsok, önszerintük [sic] irodalmi vezérek legyenek és Baumgarten-díjat adjanak a feleségüknek” – szúrta oda örök „ellenapjának” és Török Sophie-nak a világháború kirobbanása előtt néhány nappal, egy régi sérelem által is tüzelten.⁵³

Az idézett sorokat Sértő annak az Erdélyi Józsefnek címezte, aki hozzá hasonló módon viszonyult a költőfejedelemhez és aki hozzá hasonló mértékben vette ki a részét a „rongyos” lap munkálataiból.⁵⁴ Bár Gyurgyák János 2007-ben papírra vetett kemény kritikája („Erdélyi József életművéről – a magyar irodalomtörténet szégyenére – még nem jelent meg

⁵⁰ Sértő Kálmán irathagyatéka. PIM V. 4731.

⁵¹ „Az én ellenfelem igen derék ember, / Mert az adóssága nagyobb, mint a tenger, / Kettőnek tartozik, fűnek és a fának, / Azokon belül a kerek nagy világnak. / Aratni szeretne, ahol más vetett el, / Csúnya bigámiát hatszor követett el, / Vagyis igen tisztelt választó polgárok, / Sáros a lelke, mint eső után árok. / Ha kell magyar, ha kell: zsidó, ha kell: [törölt szó] / Egykanálnyi vízben megfojtana népet”. Sértő 1940, 50.

⁵² Sértő Kálmán: Október 6. *Sorakozó*, 1939. október 6. 1.

⁵³ Uő.: Álló komédia. Erdélyi Józsefnek. 1939. augusztus 25. 4. Babits 1933-as könyvrecenziójában „etno-pornográfikus költészetnek” minősítette a sértői lírát. Babits 1933. Az apafigurákhoz ragaszkodó Sértő nem felejtett. Vö.: Marczinka 2003, 83–91.

⁵⁴ Megkeseredéséhez: Petrik 2001, 30–32.

monográfia⁵⁵⁾ ma sem veszítette el aktualitását, annyi azért köztudott a népi líra formanyelvének ekkor már leszállóágban lévő, nyomorgásban megkeseredett úttörőjéről, hogy a *Virradat*-ban 1937-ben közölt botrányverse (*Solymosi Eszter vére*) után a jobboldali radikálisok ünnepelt poétájává vált, miközben a népi írók centrumától fokról fokra távolodott el. Pártpolitikai értelemben Erdélyi a harmincas évek végén a Nemzeti Frontot erősítette.⁵⁶

A Nemzeti Front zömmel fővárosi közhivatalnokokból verbuválódó „szürkeingeseit” Salló János Beszkárt-tisztviselő vezette, aki már az MFOSZ kecskeméti zászlóbontásán is részt vett.⁵⁷ Salló híveinek a jelképe – sok más szélsőjobboldali alakulathoz hasonlóan – a nyilaskereszt volt, ám az 1937-ben Szálasi vezetése alatt létrejött Magyar Nemzeti Szocialista Párttal kifejezetten rossz viszonyban voltak. 1938 januárjában a budai Vigadóban össze is tűzött a két tábor,⁵⁸ 1939 augusztusában pedig Hubay Kálmán azt sugalmazta, hogy a Nemzeti Front a kormány támogatását is élvezi.⁵⁹ A nyilas fővezér véleményét utóbb egy bennfentes szélsőjobboldali is vallotta.⁶⁰ Salló „1919-es fajvédő alapon állt” és harminc pontban foglalta össze programját.⁶¹ Ebben „teljes revíziót, a faji öntudat feléb-

⁵⁵ Gyurgyák 2007, 629.

⁵⁶ Petrik 2001, 36.

⁵⁷ Sallóékat eleinte Rajniss Ferenc képviselte a parlamentben, majd Salló és Rajniss 1939. januári összekülönbözése után a tagság egy része Szálasihoz csatlakozott, a másik fele pedig 1939 tavaszán szövetséget kötött a Keresztény Nemzeti Szocialista Fronttal. Az egyesült párt két része mégis önállóan állított listát a választásokon, ahol szerény eredményt értek el, s végül három mandátumhoz jutottak. 1939 augusztusában egyesültek is a Pálffy Fidél gróf vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párttal. Vida 2011, 232.

⁵⁸ *Magyarság*, 1938. január 22. 3. Természetesen Sallóék ettől még nem lettek nyitottak a baloldalra. Vö.: A Nemzeti Front büntető-látogatása a szociáldemokraták munkásotthonaiban. *Virradat*, 1938. november 14. 3.

⁵⁹ Hubay Kálmán augusztus 18-án feladott levélben válaszolt Palló Imre kérdésére a Magyar Újság ügyében. *Magyarság*, 1939. augusztus 23. 5, és Hubay Kálmán válasza a Magyar Újságnak. *Magyarság*, 1939. augusztus 25. 5. Vö. pl.: *Magyar Újság*, 1939. augusztus 20. 3.

⁶⁰ „Nagy” jelentése. 1960. január 25. ÁBTL 3.1.5. O-14937/1, 326.

⁶¹ Vida 2011, 232.

resztését, átmenetileg erőskezü diktatúrát, általános és titkos választójogot, az »ősi magyar erkölcsök« védelmét, magyar (értsd: nem zsidó) sajtót, a zsidókérdés radikális és törvényes rendezését, tervgazdaságot, a hitelélet állami kézbe vételét, a hadiipar és minden legalább 95 százalékban nem magyar tulajdonban lévő bank és gyár államosítását, a munkához való jogot és a munkakényszeret, a nagybirtok és a hitbizomány terhére földosztást, faji egészségvédelmet s végül magyar kultúrpolitikát követelt.” Párttag csak az lehetett, aki (feleségével együtt) nagyszülőig bizonyítani tudta, hogy nem zsidó.⁶² A Molotov–Ribbentrop-paktum megkötése után Salló „óriási szakadékról” értekezett, mely a honi jobboldali radikalizmus különböző mozgalmi között tátong. „A szürkeingeseket Rákóczi kurucainak szelleme vezérli s ellenségei mindannak, ami labanci!” – tette egyértelművé a német expanzió iránt is kritikus álláspontjukat.⁶³ Összeségében a közvélemény jó része nem ok nélkül tekintette Sallóékat a nyilas mozgalom egyik frakciójának, aminek következtében Szálasi-ellenességük és német expanzió elleni kritikus álláspontjuk igen hamar (legkésőbb 1945-ben) feledésbe merült.

A Nemzeti Fronttal 1939 tavaszán nemcsak Erdélyi József, de Sinka István is szimpatizált. Az 1939-es választások alkalmával ugyanis a „grófi” politizálástól viszolygó Erdélyi⁶⁴ és Sinka együtt korteskedett a Salló-párt jelöltje, Matolcsy Mátyás mellett Hódmezővásárhelyen. Matolcsy a radikális földreform politikai vándormadara volt a radikális jobboldalon, vagyis Erdélyi ekkoriban aligha lehetett földreformellenes.⁶⁵

⁶² Paksa 2013, 147.

⁶³ Salló János: Egység!? *Magyar Újság*, 1939. augusztus 27. 3. Vö. uő.: Eb ura fakól *Magyar Újság*, 1939. augusztus 6. 1. A cikk Erdélyiből kihozta a nyelvészt. Etimológiai fejtegetéseihez: Erdélyi József: Magyar nyelvről. Eb ura fakól *Magyar Újság*, 1939. augusztus 15. 9. Salló 1940-ben visszavonult a politikától, majd a német megszállás idején elvállalta a Társadalmi Turul Szövetség fővezerségét. *Virradat*, 1944. június 26. 3.

⁶⁴ Erdélyi József: Forgó komédia. *Sorakozó*, 1939. május 19. 6.

⁶⁵ Erdélyi 1942 és 1944 közti földreformellenes megnyilvánulásait általánosítva tárgyalja: Gyurgyák 2009, 460–461. Erdélyi a *Sorakozó*-ban közölt írásaiban a föld-

A Nemzeti Frontot támogató helyi periodika szerint a költők korteskedése hamar botrányba fulladt, s Erdélyiek a zaklatások után május 23-án el is hagyták a várost, s tervezett előadásukat sem tartották meg. A kormánypárti helyi lapok szerint Sinkának nem voltak rendben az iratai, emellett a vásárhelyi közönség sem érdeklődött túl intenzíven a költőpáros iránt, ezért távoztak.⁶⁶ A konfliktust Erdélyi a „rongyosok” kormánybarát lapjában igyekezett tisztázni – vagyis inkább elkenni. Útitársát és pártját meg sem említve arról írt, hogy „igazi atyafiságos fogadtatásban” volt része az általa nagyra becsült polgármesternél és főispánnál Hódmezővásárhelyen, ahol „szépen, komolyan történik a mostani választás”. A konfliktusról csupán szőrmentén emlékezett meg, felemlítve, hogy „rendőri túlbuzgóságból” kétszer kellett igazolnia magát, amit írói tekintélye miatt nem hagyhatott szó nélkül.⁶⁷ Valószínűleg nem Sinkáékon múlt, de Matolcsy végül nem is Hódmezővásárhelyről került be a magyar törvényhozásba.⁶⁸

Erdélyitől a *Sorakozó*-ban közöltek verset⁶⁹ és prózát⁷⁰ is, emellett a „rongyosok” a magyar sajtóban az elsők között adtak hírt az 1939-ben megalapított Tücsök Irodalmi és Művészeti Szövetkezetről,⁷¹ amit Erdélyi József, Sinka István, Tatay Sándor és Kádár Lajos alapított. Kádár Rákóczi úti lakására volt bejegyezve a szövetkezet,⁷² melynek célja „az irodalmi, művészeti alkotás és a közönség közötti hosszú, tekervényes út hathatós rövidítése, a közvetítő kereskedelem kikapcsolása” volt.⁷³ Meg másé is. Erdélyi a *Sorakozó* hasábjain ekképp magyarázta a Tücsök létrehozásának szükségességét a zsidó-

reform mellett és a nagybirtok ellen is agitált. Vö. pl.: Erdélyi József: Forgó komédia. *Sorakozó*, 1939. április 28. 7.

⁶⁶ Kőszegfalvi 2004, 166. Vö.: Paksa 2013, 256–257.

⁶⁷ Erdélyi József: Forgó komédia. *Sorakozó*, 1939. május 26. 2.

⁶⁸ Hubai 2001, 68.

⁶⁹ Erdélyi József: Ahasvér és a Varázsfurulyás (1932). *Sorakozó*, 1939. június 9. 2.

⁷⁰ Uő.: Pesti fák. *Sorakozó*, 1939. április 14. 6.

⁷¹ Tehát nem 1940-ben alapították. Vö.: Pomogáts 1981, 202.

⁷² Papp 2014.

⁷³ Medvigy 1984, 56.

törvények idején: „ami áll a kereskedelemre és iparra vonatkozólag, az ezerszeresen áll a magyar szellemi termékek előállítására és terjesztésére. Hiába hoz a magyar parlament időszerű törvényeket, hogyha azokkal a jogokkal nem él a magyar társadalom” – fogalmazott, a szövetkezet kiáltványa pedig még kevésbé köntörfalazott. Eszerint „a túlnyomóan nem magyar vállalkozók a magyar írók és művészt lelketlenül kizsákmányolják”,⁷⁴ ezért szükségszerű a kulturális örségváltás.

Bár a Tücsök végül nem sok vizet zavart a magyar kulturális életben,⁷⁵ az Erdélyi által várt változások már az 1939-es könyvnapon érzékelhetőek voltak, ahonnan sikerült is kiszorítani a „dölyfös, idegen-fajú népséget”, helyet biztosítva a „legnagyobb magyar lírikusnak”.⁷⁶ Erdélyi maga is lelkendezett. „Hát megértem mégis, hogy a Nemzeti Színház elől eltűnik az Athenaeum könyvnapjára” – lélegzett fel a jobboldali radikálisok koszorús költője, aki szerint az inkriminált kiadó addig sátoros ünnepet rendezett a „zsidó íróknak”.⁷⁷ A negyvenhárom éves poétának elégtételt jelenthetett az is, hogy a Turul Szövetség 1939 májusában megrendezte számára élete első (I) felolvasóestjét.⁷⁸ Fitos Vilmos kulturális alvezér nyitotta meg a Zeneakadémia kapuit a népi mozgalom jobbszárnya (Erdélyi mellett például Kodolányi) előtt,⁷⁹ noha az előadótér-
mek nem mindig teltek meg.⁸⁰ Itt kell megjegyezni, hogy a kul-

⁷⁴ Bakó Ferenc: A „Tücsök irodalmi és Művészeti Szövetkezet megkezdte működését. Erdélyi József nyilatkozata. *Sorakozó*, 1939. április 1. 7. Közl.: Medvigy 2006, 194–195.

⁷⁵ Fitos 1995, 52–55.

⁷⁶ Győzött a magyar lélek a könyvnapon. *Sorakozó*, 1939. június 2. 8.

⁷⁷ Erdélyi József: Forgó komédia. *Sorakozó*, 1939. június 2. 4.

⁷⁸ A Turultól fizetést is kapott. Petrik 2001, 36. Vö.: Erdélyi József szerzői estje. *Sorakozó*, 1939. május 5. 8.

⁷⁹ A Turul Szövetség nagyszabású irodalmi programja és Erdélyi József szerzői estje. *Sorakozó*, 1939. október 27. 4. A Turul és a népi írók szövetvényes kapcsolatához szubjektíven, de részletesen: Veritas TKIL OHA 25. sz. Fitos Vilmos-interjú. Készítette: M. Kiss Sándor, 1986, 17–22.

⁸⁰ „Ahogy azután beléptünk a nagyterembe, vádolón ránkmeredtek az üres székek és az erkélyről is tátongó üresség kiáltott felénk: megdöbbszünk. Első érzésünk az volt, hogy a Turul megbukott.” Az Erdélyi József-est margójára. *Sorakozó*,

turális őrségváltás nagy közös projektje volt a radikális jobboldalnak. Így eshetett meg, hogy a *Sorakozó* hasábjain Alföldi Géza is védte a „magyar színpadi kultúrát”,⁸¹ vagyis egy olyan költő, aki 1944-ben a nyilas diktatúra alatt a Propaganda és Nemzetvédelmi Minisztérium elnöki osztályát vezette.⁸²

Erdélyi önéletrajzi rovatot is vezetett a *Sorakozóban*, ahol „illusztris főmunkatársként” tartották számon.⁸³ A *Forgó komédia* a költő sanyarú élettörténetét, pontosabban többnyire saját paranoid antiszemitizmusának gyökereit magyarázta a gyermekkorában látott ringlispilre épített metafora segítségével.⁸⁴ Így került pellengérre az apját kulcsárként foglalkoztató, az okányi népen „basáskodó” „Schwarcz” nagybirtokos,⁸⁵ ebbe az értelmezési keretbe illeszthetőek saját emlékei az 1919-es „zsidódiktatúráról”,⁸⁶ illetve rossz véleménye az általa háromszor is elnyert, de szerinte zsidók által dominált Baumgarten-díjról,⁸⁷ és ezért denunciálta a zsidótörvények idején azt a „gyapjasfejű és kosarcú tintazsidót”, aki húsz évvel korábban megsértette.⁸⁸ Mindeközben Erdélyi arra panaszkodott, hogy „aki nem bírja szabályosan a versenyt, csellel és durvasággal akarja kicsikarni sikerét, győzelmét a különbe felett”.⁸⁹ Életét párhuzamba állította apjáéval, akit ugyanúgy szó nélkül csap-

1939. november 3. 6. Az állítólag érdektelenségbe fulladt Erdélyi-est pengeváltást eredményezett a baráti *Nemzetőrrel*. *Sorakozó*, 1939. november 10. 6.

⁸¹ Alföldi Géza: Magyar színpadi kultúrát! *Sorakozó*, 1939. május 26. 10. Kötetét alighanem Sértő laudálta a lapban: S. K.: Kész. Mehet – Alföldi Géza versei. *Sorakozó*, 1939. augusztus 25. 6.

⁸² *Tolnai Világlapja*, 1944/44. 4.

⁸³ A Turul Szövetség nagyszabású irodalmi programja és Erdélyi József szerzői estje. *Sorakozó*, 1939. október 27. 4.

⁸⁴ „Látom Ady Endrét, Móricz Zsigmondot, hogy hajtják a Hatvani-Deutsch forgó komédiáját, látom magamat s látom a magyar költészet múzsáját, hogy ugrik kútba... Ki akarom húzni ezt a Tündér Ilonát.” Erdélyi József: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. április 21. 5.

⁸⁵ Uő.: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. április 28. 7.

⁸⁶ Uő.: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. június 9. 4.

⁸⁷ Erdélyi nehezményezte azt is, hogy havi részletekben folyósítják a díjat. Uő.: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. augusztus 11. 4.

⁸⁸ Uő.: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. május 12. 4.

⁸⁹ Uő.: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. július 14. 4.

tak el „húszévi hűséges szolgálat után”, ahogyan ő is hiába szolgálja immáron két évtizede a magyar irodalmat; „jutalma” a másodízben kapott két hónapos börtönbüntetés.⁹⁰ „Szegény emberek, pincérek, portások hiteleztek. Ma sem tudok meglenni a segítségük nélkül. Úgy látszik, hogy csak az ő szívügyük igazán a magyar költészet, meg a költőé” – fogalmazott keserűen.⁹¹ Erdélyi szerint ugyanakkor már pirkad, mert a Babits-féle, nemzetsorvasztó irodalmi kánon repedezik, és Sinka, valamint Sértő művei „bizonyítják, hogy diadalmas szellemi erők szolgálják a magyar jobboldali szocializmust”.⁹²

Mint látszik, a *Sorakozóban* kitüntetett figyelemmel követték az 1939-es könyvnap eseményeit. „A magyar ifjúság és a magyar könyvet becsülni tudó közönség hatalmas demonstrációt fog rendezni a magyar könyv ünnepének szánt napokon a Turul Szépműves Céh sátra előtt, amely a Nemzeti Színház színészbejárója előtt kapott helyet. Ugyanott, ahol más esztendőkből az »Est« lapok ma már saját területére, az Erzsébet-körútra rendelt sátra állott. A zsidó kiadóvállalatok következetesen elkerülték három nagy magyar költő műveinek könyvnapi alkalmi kiadását. Erdélyi, Sinka és Sértő Kálmán volt az” – panasztak fel a vélt sérelmeket.⁹³ Két héttel később aztán a Turul Szépműves Céh vezére, Zsabka Kálmán már versben köszöntötte „a győzelmes magyar versnap hőseit”: Erdélyit, Kodolányit és Sinkát, valamint a náluk kevésbé ismert Számadó Ernőt és Terescsényi Gyulát, miközben a nyilas háziköltővé lett Sértő aligha véletlenül maradt ki a laudációból.⁹⁴

⁹⁰ Uő.: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. május 5. 4. A költőt 1938-as *Fehér torony* című kötetének öt verse miatt idézték bíróság elé. Végül „egyrendbeli sajtó útján elkövetett izgatás vétségében” találta bűnösnek a Kúria, aminek nyomán két hónapos felfüggesztett börtönbüntetésre ítélték. *Népszava*, 1939. március 18. 9.

⁹¹ Erdélyi József: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. június 23. 4.

⁹² Uő.: *Forgó komédia*. *Sorakozó*, 1939. június 16. 4.

⁹³ *Sorakozó*, 1939. május 26. 2. Két évre rá a felemlegetett költők közös kötetével jelentkeztek, melyet a Stádium Kiadó adott ki. Erdélyi–Sinka–Sértő 1941.

⁹⁴ Zsabka Kálmán: A vak ablak mögött... *Sorakozó*, 1939. június 9. 7. A következő évben már Számadó Ernő, vagyis a „nemzetiszocialista szépirodalom” reménysége is a nyilasok könyvnapi sátrában kötött ki, ahol Sértővel és Szerető Sándorral

1939 szeptemberében a hódmezővásárhelyi kampány kapcsán már említett Sinka István is feltűnt a *Sorakozó* hasábjain. Sinkát – kortestársához, Erdélyihez hasonlóan – a saját nehéz élete elleni lázadás vitte a jobboldali radikalizmus táborába. Nem volt, nem is lehetett politikus alkat, mivel ő érkezett a legmélyebbről a népi irodalom első vonalába. Megjegyzendő, hogy Sinka önéletrajzi ihletésű írásai antiszemita kirohanások mellett nagyszámú „németellenes megjegyzéseket” is tartalmaznak, mivel „kialakult az a meggyőződése, hogy az idegenek – zsidók és németek – tönkreteszik az országot, megfojtják, cselédsorsba taszítják a magyarságot.”⁹⁵ Sinka a *Sorakozó*ban előbb Budapest „szőrös kalmáraitól” közölt sirámot (a német származású Herczeg Ferencet és a zsidó származású Bródi Lilit is felemlítve),⁹⁶ majd saját életkörülményeiről, „ferencvárosi szoba-konyhás lakásáról” és gyermeknevelési nehézségeiről írt elkeseredett és meglehetősen nehézkes prózát. „[...] próbáljon nekem azután valaki beszélni az egyke ellen” – fakadt ki a költő, mielőtt ironikusan arra buzdította volna gyermekeit, hogy „igyekezzenek nagy, erős emberekké nőni, rongyosan, éhesen, s e piszkos élet minden gyötrelmén keresztül is, mert négy fiútestvérré nagyon nagy szüksége lehet a hazának az ősi határok viszszerzésében”.⁹⁷

Am a *Sorakozó*ban nem csupán a korabeli jobboldali radikalizmushoz kötődő népi írók, hanem a népiek centrumának

együtt dedikálta közös kötetüket. *Magyarság*, 1940. június 2. 10. Vö.: Számadó-Sértő-Szerető 1940. „A nemzetiszocialista anyák örömmel veszik Számadó meséskönyvét” – büszkélkedett a pártlap. *Magyarság*, 1940. június 4. 7. A szerzőhármas a következő évben is a nyilasoknál dedikált. *Magyarság*, 1941. június 8. 14. Kötődésük a hungaristákhoz tagadhatatlan. Borbándi 1983, 375. Számadó utóbb Érmellékre költözött; itt is főképp meséket írt. 1956 után letartóztatták. Emlékét napjainkban iskola, egyesület és szobor is őrzi Érkeserűben. Sütő 2020.

⁹⁵ Görömbei 1977, 58, 122.

⁹⁶ Sinka István: Budapest jeremiádja. *Sorakozó*, 1939. szeptember 1. 8. A vers adatait hiába keressük a költő bibliográfiájában. Balogh 1987.

⁹⁷ Sinka István: Gondok a Ferencvárosban. *Sorakozó*, 1939. szeptember 8. 3.

leginkább politikus vénájú beltagja, Kovács Imre is publikált.⁹⁸ Kovács ebben a földkérdésről írt cikkében Gömbös Gyula birtokreform-tervezetét méltatta, mivel szerinte a néhai miniszterelnök „átérezte a földkérdés rendezésének szükségességét” és az ötszáz holdas birtokmaximum „híve volt”. Kovács azt is tudni vélte, hogy Gömbös utasítására „a Földművelésügyi Minisztérium műszaki hivatala el is készítette azt a térképet, amelyek községenkénti részletességgel az 500 kat. holdon felüli birtokok elsősorban kisajátítható része sötétlilával, a másodsorban kisajátítható része pedig világoslilával volt színezve, s összesen 3,7 millió kat. hold igénybevételét és 286 új község létesítését határozták el. A Gömbös-féle terv reális és minden igényt kielégítő volt” – nyugtázta Kovács. A nagyszabású – a népiek hárommillió holdas programjánál is radikálisabb – tervet azonban Kovács Imre szerint a kulisszák mögötti „feudális” erők elgáncsolták, és Darányi Kálmán, majd Imrédy Béla sem hozta el a várva várt áttörést. „Teleki Pál gróf, a mostani miniszterelnök már háromévi tanulmányidőt tart szükségesnek, a következő talán már 10-et, aztán 20-at, és végén nem lesz földreform” – szúrta oda Kovács néhai mentorának, akitől néhány hónappal korábban éppen a földreform (egészen pontosan az Országos Táj- és Népkutató Központ kiállításának zajos botránya) miatt távolodott el. „Egyszer már átrobogott rajtunk a történelem. Erdélyt is a nagybirtok miatt vesztettük el és most félok, hogy ugyanez megismétlődik Dunántúllal. A szomszéd sanda szándékkal figyelmeztet a nagybirtokokat, talán miattuk nem lehet megcsinálni az új földreformot. S egyesek még mindig tanulni akarnak...” – csípett még egyet Kovács a regnáló miniszterelnökbe, miközben félre nem érthető célzást tett a Nagynémet Birodalomra.⁹⁹

⁹⁸ A cikket nem tartalmazza Kovács Imre legújabb (nyolcvanoldalas) bibliográfiája. Szeredi [é. n.] Kovács szerepvállalását a *Sorakozó*ban említi: Juhász 1983, 19. és Kósa 2006, 555.

⁹⁹ A cikkben felvázolt állítólágos – Kovács szerint a megvalósítás küszöbén álló – radikális kormányzati földreformtervről nem olvashatunk Gömbös legújabb

Összefoglalás

Nem véletlenül tűntek fel a népi írók a *Sorakozó* hasábjain. A „rongyosok” lapjában nemcsak ők, hanem mások is sötét tónusú szociografikus riportokban tárták fel a parasztság, a kisiparosok, a kistisztviselők és más sanyarú sorsú egzisztenciák bajait. A fajvédők szerint az ellenforradalmat a bethleni konszolidáció rontotta el nemzetpolitikai kiindulópontjával, melynek következtében „egyenértékű lett minden nem zsidó a magyarsággal. Közben sorvadt a tényleges magyarság legértékesebb rétege, a munkás- és parasztréteg. Ez az antiszemitizmus a nagybirtok védelmében készült. A nagytőke érdekeit védte a keresztény kurzus”, miközben, ha „munkát, kenyeret, földreformot kért valaki, kommunista hírébe került”. „Nem az idegent kell proletárrá süllyeszteni, hanem magyar proletárból kell emberi életű polgárt nevelni”¹⁰⁰ – tették magukévá a népi írók vonatkozó nézeteit Héjjasék és társaik (ebben az esetben a zsidótörvényeket is finoman kritizálva). „Egészséges paraszttársadalmakban [...] faji összetartás van” – irigykedtek másutt, mielőtt Szabó Dezső szellemében célul tűzték volna ki, hogy „a parasztságból, a fajta igazi megtartó erejéből nőjön ki az egész állami szervezet, ez legyen az utánpótló és megtartó erő az egész társadalomban”.¹⁰¹

Aligha véletlen tehát, hogy a *Sorakozó*ban publikáló, vagy ott gyakorta méltatott írók elsősorban „a népi mozgalom »Szabó Dezső-vonalából«” kerültek ki.¹⁰² Féja Géza, Kodolányi János, Erdélyi József és Sinka István harmadikutas gondolatvilága a tárgyalt rövid időszakban nem tűnt teljesen összeegyeztethetetlennek a „rongyos gárda” szuverenista birodal-

életrajzában. Vonyó 2018. Az Országos Táj- és Népkutató Központ említett botrányához: Ablonczy 2019.

¹⁰⁰ Fajvédelem vagy antiszemitizmus. *Sorakozó*, 1940. május 17. 1.

¹⁰¹ Ez is új lett... *Sorakozó*, 1940. május 10. 1.

¹⁰² E körhöz: Papp 2012, 126–142. Idézet: uo. 127.

miságával,¹⁰³ a nyilasok házi költőjévé szegődött Sértő Kálmán pedig – aki sosem volt különösebben válogatós írásainak közlési helyét illetően – 1938 májusa után csak a jobboldali radikalizmushoz ragaszkodott, pártlapokhoz nem. A Héjjas család és a népi írók összedolgozását elsősorban a világpolitikai helyzettel, az 1939–1940-ben megállíthatatlannak tűnő német expanzióval és annak következményeivel (az „Új Európa” náci projektje, a szélsőjobboldal előretörése, illetve a revíziós sikerek Magyarországon stb.) magyarázhatjuk. Közös nevező volt a mindkét fél által vallott fajvédelmi gondolat is, mely ekkoriban elsősorban az etnikai alapú „örösváltás” széles körű igényében öltött testet. Ezek az évek – a Molotov–Ribbentrop-paktum időszaka – 1945 után aztán inkább kerülendő, mintsem kivesézendő részét képezték a második világháború szövevényes történetének a vasfüggöny keleti oldalán, ami hozzájárulhatott a románc gyors elfelejtéséhez.

Irodalom

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.5. O-14937/1. Nyilaskeresztes Párt

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM)

V. 4731. Sértő Kálmán irathagyatéka

¹⁰³ A Szabó Dezső-vonal meghatározó tagjai közül Németh László intellektualizmus nem illett ugyan a *Sorakozó* karakteréhez, ám az író *Papúcsbűs* című drámáját méltatták a hetilapban, mert a szórakoztató, mégis tartalmas munka „lázadás a nyárspolgári szellem és a sokszor oktalan előítéletek ellen”. *Sorakozó*, 1939. november 10. 6. Az ekkoriban éppen a nacionalizmus és a szocializmus összeboronálásán fáradozó, szintén e „vonalhoz” tartozó Veres Pétert pedig „nagy magyar gondolkodónak” tartották. *Sorakozó*, 1939. szeptember 1. 7. Veres ezen korszakához: Bartha 2016, 58–59.

VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár Oral History Archívum
(Veritas TKIL OHA)

25. sz. Fitos Vilmos-interjú. Készítette: M. Kiss Sándor, 1986.

Sajtóforrások

Budapesti Hírlap (1939)

Esti Ujság (1939)

Magyar Nemzet (1939)

Magyar Országos Tudósító (1939)

Magyar Ujság (1939)

Magyarország (1938)

Magyarság (1938)

Népszava (1939)

Pesti Hírlap (1939)

Sorakozó (1939–1940)

Szabad Szó (1939)

Tolnai Világlapja (1944)

Uj Magyarság (1939)

Virradat (1938–1944)

Szakirodalom

Ablonczy, Bálint 2019: *Kísérlet a „magyar probléma” kezelésére – az Országos Táj- és Népkutató Központ*. <https://osszkep.hu/2019/03/kiserlet-a-magyar-problema-kezelesere-az-oroszagos-taj-es-nepkutato-kozpont/> (osszkep.hu).

András, Sándor 2019: Szabó Zoltánról. In Ablonczy László (szerk.): *Rodostója volt London. Szabó Zoltán-émlékkonferencia. 2018. május 10.* Budapest, MMA, 13–27.

B. Stenge, Csaba 2018: A Rongyos Gárda bevetése Kárpátalján, 1938–1939, 2. rész. *Seregszemle*, 3–4, o. n.

Babits, Mihály 1933: Könyvről könyvre. *Nyugat*, 26. évfolyam, 4, 239–243.

Bajcsy-Zsilinszky, Endre 1937: *Német világ Magyarországon*. Budapest, Korunk Szava.

Balogh, Ferentz (összeáll.) 1987: *Sinka István bibliográfia*. Békéscsaba, Megyei Könyvtár.

Bartha, Ákos [é. n.]: *Törzsökösök, rongyosok, turániak. Németellenes magyar fajvédelem, 1938–1945*.

Bartha, Ákos 2015: Egy mélytengeri hal szárazon. Sértő Kálmán – az „urbánus”, a népi, a hungarista. *Metszetek*, 4. évfolyam, 2, 41–42.

Bartha, Ákos 2016: Népi írók és demokráciafelfogásuk 1943 és 1948 között. *Múltunk*, 61. évfolyam, 1, 45–73.

Bartha, Ákos 2017a: *Populizmus, népiség, modernizáció: Fejezetek a kelet-közép-európai politikai gondolkodás 20. századi történetéből*. Budapest, MTA BTK TTI.

Bartha, Ákos 2017b: Nácivadászat „kasszafúrókkal” és „léleklátókkal”. Az 1936-os Rajniss-ügy I–II. *Kommentár*, 2, 29–41. és 3, 32–44.

Bartha, Ákos 2022: Határátlépés. Sértő Kálmán és Hatvany Lajos kapcsolata. *BBC History*, 12. évfolyam, 3, 25

Borbándi, Gyula 1983: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. New York, Püski.

Boros, Lajos 1983: A Bolyai Kollégium. *Új Látóhatár*, 34. évfolyam, 3, 328.

Erdélyi, József – Sinka, István – Sértő, Kálmán 1941: *Három csillag. Erdélyi József, Sinka István, Sértő Kálmán válogatott versei*. Budapest, Stádium.

Fitos, Vilmos 1995: Erdélyi József „Tücsök” szövetkezete. *Hunnia*, 7. évfolyam, 66, 52–55.

Görömbei, András 1977: *Sinka István*. Budapest, Akadémiai.

Gyurgyák, János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Budapest, Osiris.

Gyurgyák, János 2009: Szélsőjobbboldaliság a népi mozgalomban. In Romsics, Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány*. Budapest, Osiris, 449–474.

Hubai, László 2001: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000, I. kötet*. Budapest, Napvilág.

Juhász, Gyula 1983: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Budapest, Kossuth.

Kósa, László (szerk.) 2006: *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, Osiris.

Köszegfalvi, Ferenc 2004: Erdélyi József és Sinka István vesszőfutása Vásárhelyen. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 4. évfolyam, 165–166.

Marczinka, Csaba 2003: A mindenség summáslegénye és az eltévedt garabonciás: József Attila és Sértő Kálmán összehasonlító sors- és motívumelemzése. *Tekintet*, 5, 83–91.

Medvigy, Endre 1984: Egy vers háttéréről: Erdélyi József és Boda Gábor. *Alföld*, 35. évfolyam, 12, 56–59.

Medvigy, Endre (szerk.) 2006: *Magányos csillag. In memoriam Erdélyi József*. Budapest, Nap.

Paál, Vince 2013: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban. In Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989*. Budapest, Médiatudományi Intézet, 7–20.

Paksa, Rudolf 2013: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, MTA BTK TTI – Osiris.

Papp, István 2012: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, Jaffa.

Papp, István 2014: A magyar Jud Süss – Kádár Lajos Ártatlanok? című színdarabjának története I. rész. *Betekintő*, 3, o. n.

Péterfi, Gábor 2011: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. Budapest, L'Harmattan.

Petrik, Béla 2001: Kívül mindenben. *Hitel*, 14. évfolyam, 12, 30–32.

Pomogáts, Béla 1981: *A tárgyias költészettől a mitologizmusig. A népi líra irányzatai a két világháború között*. Budapest, Akadémiai.

Romsics, Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom. A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941*. Budapest, Új Mandátum.

Romsics, Ignác 2012: A magyar birodalmi gondolat. *Mozgó Világ*, 38. évfolyam 8–9, 6–18.

Sértő, Kálmán 1940: *Gyászjelentés*. Budapest, Püski.

Sipos, Balázs 2011: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban (Politika- és társadalomtörténeti vázlat)*. Budapest, Argumentum.

Sipos, Péter 1970: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest, Akadémiai.

Spannenberger, Norbert 2005: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között*. Budapest, Lucidus.

Sütő, Éva 2020: *Számadó Ernő, a nád és a sásvidék krónikása*. <https://erdelyinaplo.ro/kulturter/szamado-erno-a-nad-es-a-sasvidek-kronikasa#>

Számadó, Ernő – Sértő, Kálmán – Szerető, Sándor 1940: *Új versek*. Budapest, Turul.

Szécsényi, András – Kerepeszki, Róbert 2012: „Ellenzék” a Turulban: A Turul Szövetségről. *Századok*, 146. évfolyam, 1, 171–204.

Szekér Nóra, 2021: Kodolányi János és a magyar függetlenségi gondolat. In Sulyok Bernadett (szerk.): *Krizistől a feloldásig. Konferenciakötet Kodolányi János születésének 120. és halálának 50. évfordulója alkalmából*. Budapest, MMA, 112–139.

Szeredi, Pál (összeáll.) [é. n.]: *Kovács Imre bibliográfiája. A bibliográfia felépítése* – PDF Free Download (adoc.pub)

Szeredi, Pál 2014: *A Parasztpárt két évtizede. A Nemzeti Parasztpárt két évtizede 1939–1960*. Pilisszentkereszt, Barangoló.

Szijártó, István 1983: *Sipos Gyula*. Budapest, Akadémiai.

Tóth, Imre 2020: *Két Anschluss között. Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig*. Pécs, Kronosz.

Tóth Pál, Péter 1989: Két interjú Jónás Pállal. 1. Börtönökben – szabadon. *Mozgó Világ*, 15. évfolyam, 6, 73–86.

Turbucz, Dávid 2015: Vezérképek, vezérkultuszok a Horthy-korszakban. In *Médiatörténeti tanulmányok*. Budapest, MTA BTK, 235–260.

Varga, Rózsa – Patyi, Sándor 1972: *A népi írók bibliográfiája. Művek, irodalom, mozgalom 1920–1960*. Budapest, Akadémiai.

Vida, István (főszerk.) 2011: *Magyarországi politikai pártok lexikona 1846–2010. I. kötet*. Budapest, Gondolat – MTA – ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport.

Vonyó, József 2018: *Gömbös Gyula és a hatalom: egy politikussá lett katonatiszt*. Pécs, Kronosz.

Hunyadkürti Soma

Németh László értelmiségi szerepfelfogásának főbb vonásai 1945 előtt

„Ön milyen társadalmi kategóriának nevezné azt, amelyhez tartozik?” – kérdezte tartótisztje a „Köröknei” fedőnevű be-sűgőt 1970-ben. „Népi értelmiségnek” – hangzott a válasz.¹ A lakonikus (ön)meghatározás persze számos kérdést vet fel: ki tekinthető a 20. század Magyarországon népi értelmiségi-nek? A népi mozgalom hagyományos historiográfiai jelentése a *népi írók* mozgalmát takarja. Rajtuk kívül népi értelmisé-gen olyan társadalmi csoportot érthetünk, amelybe a népi írók személyének, munkásságának, eszméinek hívei, követői, tisztelői tartoznak. Ezen túlmenően pedig olyan társadalmi státuszt feltételezhetünk, amely a népi mozgalom „követését” lehetővé teszi. De vajon hogyan, milyen eszmei-világnézeti megfontolások alapján konstituálódott a népi értelmiség a két világháború között?

A válasz nyilvánvalóan többre jut. Először is a népi értelmiség meghatározásánál figyelembe kell vennünk, hogy a kor-szakban nem egy, hanem több, a mozgalmon belül egymás-sal is rivalizáló koncepció, szerepfelfogás volt található. Az eszmei lehetőségek a paraszti „östehetségek” gondozásának elképzelésén át a sajátos magyar viszonyokra alkalmazott agrárurbanizmuson keresztül a kifejezetten szocialisztikus el-képzelésekig terjedtek. A mozgalom tagjainak álláspontja már

¹ Takács 2013, 133.

az 1920-as évek végétől többnyire egységesnek tekinthető ab-ban, hogy a fennálló társadalmi viszonyok – a szegényparaszt-ság elégtelen szociális és jogi helyzete, a szellemi viszonyok szűkössége és a konzervatív reformkísérletek elégtelensége – gyökeres változásra szorulnak. Németh László értelmiségi szerepfelfogása a népi mozgalom előtt akkor megmutatkozó célok és feladatok egyfajta kísérletének tekinthető.

Reform és mozgalom

Mielőtt azonban rátérnék Németh László sajátos koncepciójá-nak bemutatására, a népiek és a társadalmi reform kérdésének viszonyára kell kitérnem. A népi célkitűzések már igen hamar három irányban fogalmazódtak meg: egyszerre jelentették a parasztság szociális emancipációjának, a középosztály re-generációjának és a nemzeti magaskultúra megreformálásá-nak igényét.² A nagyarányú reformigény azonban – legalább-is a Márciusi Front időszakáig – két alapvető hiányossággal küzdött: a kidolgozott, viszonylag egységes program, illetve az intézményes, társadalmi-politikai támogatottság hiányá-val. A helyzetet nehezítette, hogy a népieken kívül számos világnézeti áramlat, párt és csoportosulás is hasonló politikai igényekkel, tervekkel lépett fel. A kormányzat neonacionalis-ta-reformkonzervatív szárnya, bizonyos (főként református) keresztényszociális irányzatok, a fajvédelem „konszolidálódó” áramlatai, az újjáéledő kigazda mozgalom, a szociáldemokra-ták, a polgári radikálisok és az illegális kommunisták egyszer-re voltak a népiek riválisai és potenciális szövetségesei.

Az 1920-as évek második felében több olyan szervezet is megalakult, amely nagyrészt Szabó Dezső ideológiája alapján bírálta a fennálló társadalmi rendet, és demokratikus kö-veteléseit erőteljes etnonacionalista retorikával igyekezett

² Trencsényi Balázs szerint a népiek ezzel a komplex reformprogrammal léptek túl a „narodnyik típusú populizmus korlátain”. Trencsényi 2002, 73.

alátámasztani.³ A legjelentősebb ilyen jellegű kísérletnek a Bartha Miklós Társaság (BMT) tekinthető, amely érdeklődésének fókuszába elsősorban a föld- és parasztkérdést helyezte. A társaság politikai arculata – különösen a húszas évek végén és a harmincas évek elején – rendkívül heterogén volt, munkájában a későbbi népi mozgalom tagjain (Illyés, Németh, Féja, Kodolányi) kívül nemzeti radikálisok, illegális kommunisták, felvidéki sarlósok, az SZDP „agrárvonalának” bizonyos képviselői, későbbi nyilasok és magyar nemzetiszocialisták egyaránt részt vettek. A parasztságra alapozott társadalmi és nemzetreform eszméjén kívül a BMT-t foglalkoztatta még a kelet-európai kis népek történelmi összetartozásának és államszövetségének gondolata (Jászi Oszkár), illetve a föderatív Európa-eszme („páneurópa gondolat”) bizonyos változatai (Coudenhove-Kalergi).⁴

„A magyar föld népe két kultúra közt lebeg. Régi rítusát megbontotta s nem talál új fegyelmet szertartásokat. Szokás és hagyomány biztos partja közt folyt egykor az élete: megvolt a templombeli helye, nem ölthetett fel büntetlenül egy különállást jelentő ruhát s tudta, melyik halottját hogy kell elsíratnia. Zárt volt a lelke, mint az éggömb, mely faluja fölé borul. Hallott róla, hogy a szőlőhegyen túl is van világ s az utak akác-sorai messze városok s idegenajkú országok felé szaladnak, de a lelke nem szaladt velük. [...] Sajnálod a népdalt s bánatosan mondasz le a tengerihántás hatásos díszletéről? Ó, nagyobb dolgok vesztek el itt! A meder futott el a folyó alól. Isten tudja,

³ A „zsidókérdés” megítélésében ez az irányzat legjellemzőbb formájában Szabó Dezső 1923-ban – tehát fajvédő korszaka után – kifejtett álláspontját vette alapul. Ennek értelmében a magyar gazdasági és szellemi életben vélelmezett „zsidó túlsúly” a demokratikus átalakulásnak valamilyen értelemben akadályát képezi, de ezt nem etnikai alapú jogfosztással, hanem a „magyar” (ti. nem zsidó) társadalmi többség szociálisan kiszolgáltatott részének – különösen a szegényparasztságnak – pozitív diszkriminációjával kell végrehajtani: „Ha egyszer megvalósítjuk ezt a magyar demokráciát, ha egyszer lehetlenné teszünk intézményeinkkel minden kizsákmányolást: akkor a zsidókérdés és minden faji kérdés önmagától elesik.” Szabó 1923, 36.

⁴ B. Bernát 1986, 683–686.

mi lesz belőle: posvány vagy vízesés?” – tette fel a kérdést megnyitóbeszédében Németh László a BMT *Magyar föld* estélyén 1929. február 27-én.⁵ A kiindulópont tehát a paraszti állapot megszűnése, a hagyományos közösség elvesztése és ennek – üdvös és káros – következményei: a kulturális elbizonytalanodás veszélye. Ugyanakkor – patetikus módon – a követendő utat is megállapítja: „Tévelyeg a nép? Ő sem állhat elé, s nem versenyezhet kerítőivel. Olyan ő, amilyennek lennie kell. Nem faraghat bunkót lelke ágas gallyaiból s nem markolhat szimpla jelszót bonyolult igazságai helyett. [...] A magyarság sorsa nem a népen és nem a költőn múlik. Önökön, akik nem nép és nem költők, de látják a költőt s vezetik a népet. Letagadhatnak bennünket előle, de oda is ajándékozhatnak neki. Mi nemcsak vers vagyunk s nemcsak novella, esszé és regény, de a dolgok új látása, szavainkat a tanító tanításra, a bíró ítéletre, a pap vigasztalásra válthatja. Állásfoglalás vagyunk életünk s a nemzeti élet minden vitás pillanatában.”⁶ Ezen kitételek „nép” és „író” közti társadalmi közvetítő csoport szükségességét hangsúlyozzák: a „néppel érző” és a „nép sorsa iránt elkötelezett” középosztály igényét fogalmazzák meg. Egy évvel korábban hasonlóan vélekedett élete első közéleti, tehát nem irodalmi-kritikai tárgyú cikkében (*Új reformkor felé*): „A föld népe volt az egyetlen a magyar társadalmi osztályok roppant lezüllésiben, aki zsirosodott s szellemileg is emelkedett. A föld népe ma már nem egységes társadalmi réteg, lassan egy új polgárságot vet ki magából, melynek a fiái szabadon áramolnak a középosztály felé. [...] Azt az óriási örvényt, amely nép és középosztály közt van, a modern élet mindinkább elsimitja. Ez a kiegyenlítődés megmenthet, de el is pusztíthat minket. Ismerem a dunántúli falut, a rokonaimon látom, mily mohón asszimilálja a mai magyar nép, amit fölülről kap. Itt az utolsó óra. Vagy sikerül magyar kultúrát lobbantanunk az egész ma-

⁵ Németh 1989, 16–17.

⁶ Uo. 19.

gyarságba, vagy a polgárság pacsuli kultúrája árad szét a nép mérgezett testében is.”⁷

A fenti helyzetértékelés jelentős mértékben egybevág az 1920-as évek utolsó harmadában a fennálló politikai berendezkedés mérsékelt köreiből kiinduló reformelképzelésekkel, de tévedés lenne azokkal teljességgel azonosítani.⁸ A bethleni konszolidációs időszak eszménye a „mérsékelt konzervatív” modernizációs program, amely elsősorban az állami tisztviselőréteget (tanárok, orvosok, mérnökök, egyetemi oktatók stb.), a „nemzeti középosztályt” tekintette közönségének, politikai célja pedig a bethleni „konzervatív demokrácia” – korlátozott pluralizmus – forradalmi átalakulást ellenző, reformorientált megerősítése volt. A nemzeti és reformkonzervatív irányzat reprezentatív orgánumai voltak a *Társadalomtudomány* és a *Napkelet*, később pedig a *Magyar Szemle*. Előbbi kettőnek pályája kezdetén Németh László is rendszeres szerzője volt. „Meg kell teremteni a nép polgárosodó s a középosztálynéppel érző elemeiből a magyar tiers étatot, gócot, amely kristályosodási pontjává válhat a teljes anarchiába oldott társadalmi csoportok új kifejeződésének. [...] Ezt a rendező, központi erőt persze nem lehet a nép számára (kiemelés az eredetiben – H. S.) megcsinálni, ezt a népnek magának kell megcsinálnia. Itt a próba, benne él-e annyira a nép a középosztály belőle kiszakadt tagjaiban, hogy azok az ő érdekét a magyar politika főszólamává tudják hangsúlyozni vagy szét kell marcangolódnia a központivá sosem válható érdekek karmai között. A magyar hegemonia a magyar nép kincseinek kitermőit, a népet s a néppel érző művelt embert illeti meg. Egyszerű tény, de ott lappang benne egy új tripartitum minden cikkelyecskéje” – írta.⁹ Nép és középosztály szembeállításából – vagy inkább párhuzamából – feltételezhetjük, hogy „nép” alatt Németh itt alapvetően a parasztságra gondol, vagyis a polgárosodó pa-

⁷ Uo. 41–42.

⁸ Sipos 2011, 114–133.

⁹ Németh 1989, 43.

rasztság és a – társadalmi és nemzeti – reform iránt elkötelezett (alkalmazotti) középosztályra gondol. Ez az elképzelés szerkezetében hasonlít az említett folyóiratok konzervatív szemléletére („magyar tiers état”, „új tripartitum”), de szociális fókusza inkább a paraszti osztályok felé irányul.

Ady, Babits, Szabó Dezső

Németh László értelmiségi szereptudatát a magyar irodalom kiemelkedő alakjai közül az 1910-es évek végétől három szerző határozta meg alapvetően: Ady Endre, Babits Mihály és Szabó Dezső.¹⁰ Élete végéig kísérte az általa 1918 őszén olvasott Ady-vers, *A szétszóródás előtt első és utolsó versszaka*:

„Hát népét Hadúr is szétszórja:

*Szigoruabb istenek ezt így szokták,
Miként egy régi, bánatos, erdélyi
Prédikátor írásba róttá
Keresvén zsidókkal atyafiságunk.*

[...]

*És mi nem leszünk majd szétszórva,
Árvult, de mégis győzedelmes fajta:
Minket korszakok tűz-dühe nem edzett
S fölolvastt a világ kohója
S elveszünk, mert elvesztettük magunkat.”*

A világháborús vereség és a történelmi Magyarország összeomlása joggal kelthette fel Némethben a „magyarság pusztulásának” képzetét, és azt a meggyőződést, hogy a „pusztuló magyarság” látomását Ady „telt hangja [...] amely, érzem, ter-

¹⁰ Monostori 2005, 20.

mészeti csoda”, fejezi ki a legmegfelelőbb módon. Másik, ezt megelőző – 1918 nyarán szerzett – korai irodalmi élménye Babits Mihályhoz kapcsolódik. Németh ekkor olvasta először Babits 1913-ban megjelent – 1917-ben pedig – az *Irodalmi problémák* kötetben kiadott – *Magyar irodalom* című nagyesszéjét. Babits ebben a magyar irodalom értékének, jellegének és mondanivalója világirodalmi szempontú megközelítésének kérdését és igényét fogalmazza meg: „Sok könyvet írtak már a magyar irodalomról: még senki sem írta meg róla a Fejezetet – abba a nagy könyvbe, amelynek Világirodalom a neve. Pedig tudós és magyar egyformán követelhetik ezt a fejezetet. A tudós: mert ha a világirodalom nem csupán gyűjtőnév – ha szerves valami, amit e szó jelöl –, maradhat-e bármely része hely és rang nélkül egy pontos rendszerben? A magyar: mert a nemzetek is adni akarnak, adni, beszélni, mint az egyes ember: és nemzetek szava az irodalom. Mit ér a szó, ha senki sem hallja?”¹¹ Alapelve szerint „[M]inden művészet annál értékesebb, mennél nemzetibb, mennél jobban differenciálódott minden irányban, a nemzeti irányában is.” A magyar irodalom nemzeti sajátosságai azonban szerves részét képezik az európai irodalom rendszerének: „ez a vér, ez a nedv hatja át állandóan és minden ízében, és története része az európai nagy hagyomány történetének. [...] A magyar fajnak valóban minden ereje és kilátása megvan, hogy – aránylag frissességével, szerencsés keveredéseivel és megtermékenyüléseivel, keleti örökségével s nagy és külön múltot edzett nevelésével – nagy és új emberi erőket teremjen”.¹² A „faj” vagy „fajiság” kifejezés – különösen mint a 20. század első felében használt irodalomkritikai szempont – mibenlétét nem könnyű meghatározni. A mai tudományos közbeszédben legpontosabb megfelelője talán az (irodalmi) etnicitás lenne, vagyis a nemzeti irodalmak történeti-etnokulturális sajátosságának képzele.¹³ A kérdés azon-

¹¹ Idézi: uo.

¹² Uo.

¹³ Az etnicitás problémájához lásd: Banks 1996.

ban bonyolultabb, mert Babits itt nemcsak magyar etnicitást feltételez, hanem egy eredetében és hagyományszerűségében befelé nyitott, kifelé zárt „európai etnicitást” is, amelynek része a magyar irodalmi etnicitás. Nem véletlenül írta egy levélben az esszé elolvasása után Németh László akkori legjobb barátjának, Oszoly Kálmánnak: „Nagyon ajánlhatom neked Babits M. Irodalmi problémák című munkáját. Telve fennkölt gondolattal, a Nyugat kultúrájának lelkes tiszteletével és mély konzervatívsággal. Nem tudom, hallottad-e a nevét, de Mo.-n [sic] ma ő Arany művészetének a továbbvivője, a magyar faji líra egyetlen tehetséges képviselője.”¹⁴

A harmadik alapvető szellemi élményt Németh László gondolkodásában Szabó Dezső jelentette, akinek 1919 elejétől volt – változó intenzitással – olvasója és tisztelője. Szabó eszméi közül itt a legfontosabbnak a parasztságnak mint az etnikai-etnokulturális értelemben vett magyarság hordozójának képzele bizonyult: „magyar = a magyar paraszt, a magyar faj”. Ezen túlmenően pedig Ady szétszóródás-mitológiájának Szabó Dezső-i átalakítása. Szabó szerint ugyanis a magyarsággal 1918 és 1920 között megtörtént az Ady által megírt összeomlás – beleértve az 1919–20-ban berendezkedő ellenforradalmi rendszert is. Szintén Szabó Dezső ihletésének tudható be a kelet-közép- és délkelet-európai „kis népek” történelme, kulturális teljesítménye és egymásrautaltsága iránti érdeklődés, amely kérdés Németh Lászlót az 1930-as évek folyamán intenzíven foglalkoztatta.

A lateiner és az autonómia

Németh László alkotói módszerére egész életében jellemző volt, hogy esszéiben és tanulmányaiban kimunkált nézeteit szépirodalmi művekben „tegye próbára”. Az első ilyen irányú, nagyobb terjedelmű megnyilatkozásának az 1929-es év során

¹⁴ Idézi: Monostori 2005, 20.

a *Napkeletben* folytatásokban megjelent regénye, Az Emberi színjáték tekinthető. A művet sok szempontból Babits *Halálfi* című, teljes formájában 1927-ben megjelent nagyregénye ihlette. Ebben a regényben Babits – erőteljes önéletrajzi jelleggel – egy dél-dunántúli fiú, Sátorczy Imre (a szerzőnek többé-kevésbé regénybeli alteregója) és családja 1880 és 1910 közti történetét beszéli el.¹⁵ Az eredetileg köznemesi származású, szekszárdi szőlőművelő család történetét követhetjük nyomon a vidéki társadalom körülményei között. Imre apja, Sátorczy Mihály jogász, táblabíró, a szabadelvűség (többek között a zsidóemancipáció és az egyházjogi reformok) elkötelezettje, Zola rajongója, de magába zárkózó ember, aki tehetetlennek bizonyul mind a családja fölötti tekintély és hatóerő megszerzésében-megtartásában, mind pedig a hivatalában tapasztalt visszaélésekkel és korrupcióval szemben. Felesége gyenge akarátú, fiát szerető, de intellektuális-érzelmi éréssel szemben érdektelen házasságtörő. Imre szellemi érdeklődése sem a szülői ház, sem az egyházi gimnázium közegében nem teljesezhet ki. A budapesti bölcsészkarra kerülve azonban kifejezetten intellektuális elkötelezettségű, radikális politikai alapállású társaságba kerül. Feltűnik azonban édesanyjának egykori elcsábítója, a kalandor ügyvéd, kereskedő és önkéntes kultúraszervező Hintáss Gyula. A radikális fiatalok forradalmi folyóirat-alapítási kísérletét (*Viharágú* címmel) igyekszik bátorítani. Hintáss a lapfinanszírozáshoz kölcsönként pénzzel eltűnik, Imre a tartozás rendezése érdekében váltóhamisításba keveredik. A büntetéstől, a szégyentől és az öngyilkosságtól a család ismételt közbelépése menti meg: kapcsolataik révén Erdélyben szereznek neki tanári állás. Itt, Erdőváron (Fogaras) tér vissza Széchenyi István szelleméhez: „Imre nacionalizmus távol állt a jelszavak és nemzeti színek sovinizmusától. Imrében nem lobogott a Bartha Miklós szelleme, de még csak a Bánffy Dezsőé sem; s nem csak nemzetiségi kérdésekben került ő a sovinizmust. Nemcsak Bánffy Dezső és Bartha Mik-

¹⁵ Németh 1996, 86–100.

lós, de az igazat megvallva még Kossuth Lajos sem nagyon lelkesítette Imrét: az ő ideálja most Széchenyi volt, a Rend és Kultúra szent őrültje.”¹⁶

A regényt Szabó Dezső hírhedt pamfletjében (*Filozopter az irodalomban*) vitalista alapon támadta meg, elsősorban Babits intellektualizálási igényével összekapcsolt „szociális impotenciáját” pellengérezve ki. Németh László korai irodalomkritikai írásaiban már felfigyelt Babits „pszichopatologikus” művészetére, vagyis arra, hogy Babits klasszicizmusa és a társadalmi-politikai körülményekkel szembeni elzárkózása nem annyira eszmény, mint inkább lélektani szükséglet: „[E]z a költő egy könyvtárnyi pszichoanalízis és pszichopathologia, ami bizonyára jobb jel, mint ahogy a sztereotip egészség magyar író-mániákusai képzelik.”¹⁷ Készülő, és 1929-ben folytatásokban megjelenő regényében, az *Emberi színjátékban* Németh központi alakja, Boda Zoltán ennek a babitsi szereptudatnak lesz megtestesítője. Számos ellentétpárjának egyike, Horváth László a Szabó Dezső-i vitalista parasztcentríkusság megtestesítője. Míg utóbbi a népi-paraszti társadalomátalakításban látja személyes megváltásának lehetőségét, előbbi a belső, egyéni „üdvösség-harc” lehetőségeit keresi: „Zoltánba ebben a pillanatban csapott belé az a gondolat, mely később annyit foglalkoztatta. Az embereknek van egy ösztönük, amely éppolyan heves, mint az önfenntartás ösztöne. Hasonlítani akarunk egymáshoz, vagy inkább ahhoz a képhez, melyet egymásról alkottak. [...] Megszabadult önmagától, egy lehet a sok közt. Valami kínos rugó szaladt le benne, megkötött erők szabadulnak föl nevetéssé, ugrándozássá. Az ember szeret különállónak látszani, de nem szeret külön állani. Az eredetiskedés [sic] is csak ezt a hasonlító ösztönt szolgálja. Van egy külön sorunk, de félünk, hogy a nyáj soha meg nem értené, s találunk ki helyette egy másikat, amely ríkt, de mégis elfogadható.”¹⁸

¹⁶ Babits 2006, 630.

¹⁷ Németh 1928, 856.

¹⁸ Németh 1929, 894.

A két regényhős, Sátordy Imre és Boda Zoltán alakja társadalomtörténeti értelemben is mutat hasonlóságokat. Mindketten a vidéki, ún. lateiner középosztályból származnak. Az *Emberi színjáték* hőseinek apja azonban nem jogász, hanem adóhivatalnok, akit korábban református lelkészi tisztéből bocsájtottak el. „Boda pap” a szegények papja akart lenni, ám a státuszvesztését fiai taníttatásával igyekszik kompenzálni. Zoltán budapesti orvosi tanulmányai után visszatér szülőfalujába, ahol ugyancsak nem találja a helyét. A világban megjeleneni akaró, de éppen ezért idegenségérzettel áthatott „immanens szentség” követelményei szerint a társadalomból való kivonulást választja, jellegzetes babitsi motívum szerint: a szőlőhegyre. (A nietzschei élethivatás kombinálása a tolsztoji szolidarizmussal persze Magyarországon sem volt egyedülálló eszmei igyekezet. A legmarkánsabb ilyen irányú munkának Simándy Pál *Az elsikkadt hegyibeszéd* című könyve tekinthető. A népiség, a református kereszténység és a szocializmus követelményeit szintetizálni igyekvő – hívei által „Ugar Gandhi”-nak aposztrofált – Simándy Németh László gimnáziumi tanára volt.) A Boda Zoltán és Farkas László közti alkati-szemléleti különbséget Németh úgy kommentálta évtizedekkel később, hogy [É]n magam, persze, nem lettem sem Boda Zoltán, sem Horváth Laci: a kettő azonban ezóta állandó harcban állt bennem: életem belső dialektikája e regény írása közben bontakozott ki.”¹⁹

A *Halálfiáról* írt kritikájában Németh nemzedéki-politikai következtetéseit így zárja: „S az aztán arról sem feledkezett volna meg [Babits], hogy a széthulló dzsentriföldek itt-ott parasztgazdák kezére csúsztak, és hogy ez a parasztság kitanított a fiait s közel az idő, mikor a magyar középosztályban tudatos egységben jelenik meg a harmadik [ti. a „pusztuló dzsentrif” és a „feltörekvő zsidó” mellett – H. S.] és jogos pályázó: a nép fia.”²⁰ Az 1930-as évek fordulóján azonban, a kibon-

¹⁹ Németh 1966, 3.

²⁰ Németh 1927, 600.

takozó népi mozgalom körülményei között a népi írók közt is vitás kérdéssé vált, hogy tulajdonképpen ki és miért tekinthető a „nép fiának”.

A népi mozgalom tagjait a történeti szakirodalom kétféleképpen igyekezett osztályozni: a jobb-bal-centrum felosztás használatával vagy pedig a polgárosodáshoz való viszonyuk különbözőségeinek hangsúlyozásával. A második módszer előnye, hogy az első megközelítés sematizmusa mögött mélyebb – és ellentmondásosabb – összefüggéseket tárhat fel. Ugyanakkor – ahogy arra már Lackó Miklós is felhívta a figyelmet – az 1930-as évek kezdetétől megfigyelhető egyfajta polarizálódás is a népi írók táborán belül. Mivel a két világháború közti magyar szegényparasztság – a politikai intézményrendszer hiánya, a fennálló hatalom által támasztott akadályok miatt – emancipációjának a parasztságon kívüli politikai cselekvőt kellett találni.²¹ Ezzel kapcsolatban két, jól elkülöníthető elképzelést állapíthatunk meg: a középosztály szellemi autonómiáját megteremteni vagy megerősíteni kívánó koncepciót – ennek ideáltípusa Németh László –, illetve a parasztság organikus művelődésszociológiai adottságait a társadalom „felfrissítésére” használni akarót. Utóbbi eset parasztmitológikus szemléletét a földművelő népesség vélt vagy valós történeti-kulturális sajátosságait, mint az önálló kultúrateremtés (népzene, néptánc, népi képzőművészet) és sajátos szociológiai helyzetét (paraszti munkabírás, természetismeret-természetközelség, a mezőgazdasági tevékenység által életre hívott ciklikus, tehát nemlineáris időszemlélet) vette kiindulópontnak. A két alapállás már viszonylag korán szembekerült egymással az 1930-as évek elején például a „Sznobok és parasztok” konfliktusában, a „nép Eötvös Kollégiumának” kérdésében vagy az ún. östehetségvitában. Ezek a polémiaiak lényegében az önálló – vagyis önelvű – paraszti művelődés és a „népi tehetségek” középosztályi integrációja körül forogtak. Ezekben az esetekben Németh élesen került szembe a népi

²¹ Lackó 1996, 56.

mozgalom azon szárnyával, akiket ő „magyar narodnyikoknak” nevezett. Féja Géza, aki ekkoriban Bajcsy-Zsilinszky Endre nemzeti radikalizmusához állt közel, Némethet kifejezetten Babits klasszicizáló ízlésének exponenseként, és mint ilyen, a népi gondolatra veszélyt jelentő közéleti szereplőként látta.²² Németh úgy vélte, a „narodnyikok” szerint „erre a művelésre [ti. a paraszti tehetségek középosztályi műveltségbe való integrációjára – H. S.] azért nincs szükség, mert vagyunk mi itt fönn tanultak elegenden; minek mesterségesen szaporítani a középosztályt, amikor egy falat kenyérre itt fönn úgyszólván két száj esik, a művész pedig annyi, hogy Dunát lehet rekesztetni velük.”²³ Németh ugyanis a társadalmi átalakulást – itt és a későbbiekben – alapvetően szisztematikus reformfolyamatként képzelte le, nem pedig a parasztság egyszerű „honfoglalásaként”. A tehetségmentés szerinte azért kulcsfontosságú, mert az értelmiségi küldetéstudattal és műveltséggel felvértezett tehetségek visszatérve a paraszti világba, annak vezetői, megszervezői lesznek: [A] nép Eötvös-kollégiuma nem emel ki senkit, csak a kiemelődötteket gyűjti össze; ahelyett, hogy a középosztály nyakába varrná, visszaküldi őket, ahonnan jöttek, faluvezetőnek, összekötőnek. S ha egy-kettő mégis művész lesz, vagy az értelmiség közé tolakodik? Istenem, ki tudja, nem csinál-e ép azzal, hogy helyet foglal – helyet!”²⁴

Minőségi szocializmus vagy szocializmus mint minősültség?

A Nyugattal és Babits Mihállyal való baráti és munkakapcsolat megszakítása után Németh 1932-ben megindította egyszemélyes kritikai folyóiratát, a *Tanut*-t. A folyóirat műzsája a „szorongó tájékozatlanság, célja pedig, hogy az olvasónak – és magának Németh Lászlónak is – európai látókört biztosítson

²² Uo. 77.

²³ Németh 1989, 169.

²⁴ Uo. 170.

egy széles körű társadalmi-irodalmi program kialakításához. Ugyanakkor le kell szögezni, hogy mint általában, Németh László alapvetően nem új eszméket keresett az európai horizonton, hanem addig kialakított álláspontjának, értéktételezéseinek visszaigazolását. A *Tanu* programja ezért inkább elmélyülésnek tekinthető, semmint bővülésnek. Az európai válságirodalommal kapcsolatos korábbi olvasmányai (André Gide, Proust, Ortega y Gasset) már kialakították meggyőződését, amely szerint a 20. század válsága elsődlegesen nem politikai-társadalmi természetű, hanem civilizációs krízis: „A tizenkilencedik század gyakorlati hajlamának köszönheti anyagi sikerét: a munkamegosztásnak épülete millió szobáját, óriási kiterjedését. Csoda-e, hogy megigézte az eredmény s elfeledkezett az eredmény forrásáról, az emberről. A tizenharmadik század eszménye még a sokoldalú, arányos műveltségű ember volt, aki hitt a lélek tornájában, a fölösleges tudásban és fölösleges erényben. Ez az alkotó század megvetett minden erényt, amelyet nem lehetett műben kifejezni.”²⁵ A 19. század tömegtermelése tömegtársadalmat teremtett, amely elnyomja az egyéni minőség kiteljesedését, különösen az elidegenedett munkán keresztül: „A közösség élete látszólag egyre kollektivebb lesz, azaz egyre kevesebbet törődik tagjai egyéni életével, nem számít kezdeményezésükre s nem hederít kívánságukra. Valójában e kollektíválódás alatt elapad a társadalom fenntartó erő, a közügyek »szenvédelye«. S hová jut a szenvédel, melynek nincs kapcsolata a közös élettel? Elsatnyul; a társtalan szenvédelyből onánia lesz, magát emésztí és megsemmisül az egyénnel. Ilyen hasadást munka és szenvédel közt a természet nem is tűr soká, vagy a munka töri magához az embert, túl nyolc órán is, vagy az egyéni szenvédel kavarja fel a minőség forradalmát.”²⁶

Közismert, hogy Németh László *Tanuban* kifejtett elképzeléseire jelentős hatást gyakorolt a német *Tat* folyóirat köre,

²⁵ Németh 1932–1933, 217.

²⁶ Uo. 138–139.

amely az 1920-as évek németországi – jobboldali, de a nemzeti-socialista hatalomátvételt megakadályozni igyekvő – „konzervatív forradalom” fő ideológiai műhelyének számított. Az összefüggés megítélése tudományosan eddig is meglehetősen tág határok között mozgott.²⁷ Annyi bizonyosan megállapítható, hogy Németh több, harmincas években használt alapfogalma és gondolata (a minőség forradalma, Kert-Magyarország, táj hazák) a *Tat*-kör nézeteit visszhangozza. Ha pusztán az *Emberi színjátékot* vizsgáljuk, azt láthatjuk, hogy már annak főhőse is a kelet-európai népeknek a német–orosz elnyomás alóli felszabadításáról álmodozik az első világháború idején, nem beszélve a szőlőhegyre szorult „mintaadó kisebbségről”. Az agrárium és a középosztály összekapcsolásán alapuló társadalmi reform gondolata is készen állt már a 20-as évek végén. Ami közgazdasági szempontból újdonságot jelent itt, az a túlmeretezettnek tartott – és egyben a nemzeti hagyományok szellemét potenciálisan hordozó – alkalmazotti középosztály tagjainak átképzése agrárszakemberekké. Ez az agrárelit lett volna hivatott a német mezőgazdaság kisüzemi átszervezésére, a „Gartenland” megvalósítására. A program egyszerre tartalmazta az ipari társadalom leépítését és a középosztályi vezérletű nemzeti különút (*Sonderweg*) megvalósítását, valamint a szélsőséges (bal- és jobboldali) tömegmozgalmak visszaszorítását, pacifikálását. Persze a *Tat* programja a hagyományos Mitteleuropa-koncepciónak megfelelően a német gazdaság és a német befolyás kelet-európai expanzióját is előírta, ami Németh László számára értelemszerűen ellenszenves volt. (A hitleri hatalomátvétel után Németországot ki is vonta a „köztes-európai népek” köréből.)

A minőségszocializmus Németh László-i elképzelésének leegyszerűsített képe az „új nemesség” – vagyis a minőséget képviselő szekta – által életre hívott kisárutermelői (utópikus) szocializmus megvalósítása. Ugyanakkor a *Tanuban* zajló eszmei munkálatokra – dacára a minőségszocializmus antimar-

xista alapállásának – a korszak szocialista gondolkodása is felfigyelt. Ez alighanem azzal is indokolható volt, hogy Németh László Hendrik de Man, a belga szociáldemokrata vezető munkásságát is méltatta. De Man humanista „szellemi szocializmusát”, amely a munkásmozgalom ügyét az európai civilizáció értékeivel kívánta összekapcsolni, Németh nagy egyetértéssel recenzálta.²⁸ A *Tanu*-évek gondolatait összefoglaló *Magyarság és Európa* című Németh-könyvvvel kapcsolatban Bresztovszky Edé, a *Népszava* szerkesztője nyilatkozott pozitívan. A minőségszocialista gondolatot Szabó Ervin szindikalizmusának fényében vizsgálta a szociáldemokrata művelődésteoretikus, Kemény Gábor is 1938-ban írt (de csak 1977-ben megjelent) műhely-monográfiájában. Kemény a szocializmust mint életformát elemezte, vagyis egyén és társadalom viszonyának átrendezését, új alapokon történő megélését, „minősülttségét”. Németh szocializmusképe azon alapult, hogy mind a liberális kapitalizmus, mind a hagyományos munkásmozgalom – annak bolsevik és szociáldemokrata változatai egyaránt – pusztán a termelés fokozására és az előállított javak egyenlőbb elosztására törekszik. Németh szerint viszont az, amire szükség lenne, a társadalmi osztályok között falak lebontása a régi európai (és magyar) műveltség talaján. „A szocializmus lényegének megértéséről nem tanúskodnak e sorok. Természetes, hogy végcél egy osztállyá tenni az embereket, de csak nem gondolja Németh László, hogy erre a mai középosztály általánosítása a szocializmus eszméje? [...] Németh László sok figyelmet érdemlő útkeresésében eljutott a *minőségi szocializmus* fogalmáig. Lehet, hogy az ő nyomában mások is eljutottak ide, és mégsem tudtak még elméletben sem megnyugtató megoldást találni. Ilyen ellentmondásba mindenkinek bele kell üt-

²⁷ Farkas 1995, 28–46.

²⁸ Különösen a Belgium német megszállása alatt tanúsított kollaboráns magatartása miatt Hendrik de Man ma is vitatott alakja a munkásmozgalom történetének. Életpályáját újabban kiegyensúlyozottan értékeli: Milani 2020. Magyarországon Németh előtt a *Századunk* folyóirat köre foglalkozott gondolataival, illetve Vas István is ebben a szellemben írta sorozatát (Levelek egy szocialistához) a *Válaszban*.

köznie, aki egy régi, elavult társadalom kiváltságos kultúráját hiánytalanul akarja átépíteni az új társadalomba, és aki azt hiszi, hogy nagyobb intellektuális készségünk elég jogcím arra, hogy mi ajándékozzuk meg új életformával a feltörekvő dolgozó tömegeket. A szocializmus helyesen értelmezve *ön-magában jelenti a magasabb*, sőt a ma ismert társadalmi szemléletek között a *legmagasabb minősültséget*, és ha ezt felismerjük, akkor nemcsak jogunk, de kötelességünk is az így nevelt, javított egyéniségünket a közösség szolgálatába állítani” – írta Kemény.²⁹ (Kiemelések az eredetiben. – H. S.)

Berzsenyi, Cseresnyés Mihály és az értelmiségi társadalom

Az Új Szellemi Front 1935-ös, gyors – egyébként sem sok sikerrel kecsegtető – kudarca és a *Tanu* 1936-os beszüntetése Némethben a kivonulás, az „organizátori” szerep feladásának vágyát erősítette, amely visszatérő tendencia életpályáján. Reformista minőségszocializmusának belső tendenciái sem voltak igazán alkalmasak a korszak politikai viszonyainak vagy akár szélesebb társadalmi rétegek befolyásolására. Ez az elképzelés olyan mértékben épített az értelmiség autonómiájára, hogy mindenfajta gyakorlati átpolitizáltság felborította volna a kényes elméleti egyensúlyt, nem is beszélve a parlamentarizmus, a politikai pártok és mozgalmak iránti ellen-szenvéről – azok eredendő partikularizmusa okán. A másik nehézség, hogy maga Németh úgy gondolta, az 1930-as évek magyar társadalmá gyökeres reformokra szorul, de közben azt is gondolta, hogy ezeknek a reformoknak a megvalósítása rendkívül valószínűtlen a korszak viszonyai között. „Valószínű-e, hogy a magyarság helyt fog állani? Nem valószínű. A valószínűség számtani fogalom, hiányzik belőle a számokkal megfoghatatlan: a heroizmus. Az észérvek aránya a magyarság ellen szól. Vezértelen, fertőzött, kalandokban kifárasztott nép

²⁹ Kemény 1977, 187–189.

– égő bunda alatt alszik s ha felugrik, saját égésének csinál csak szelet” – írta már az 1934-es *Debreceni kátéban*.³⁰

Harmincas évekbeli kultúramorfológiai olvasmányai (Spengler, Frobenius) és elmélyülése a régi, 1700 előtti magyar irodalomban arról győzték meg Némethet, hogy – a korszak nemzetkarakterológiai szóhasználatával élve – a „magyar alkat” (elsősorban szellemi-kulturális módon felfogott) integritása utoljára a 16–17. században lelhető meg, amikor az Erdélyi Fejedelemség égisze alatt még intakt módon állt fenn „magyarság és Európa” egysége. Az autochton magyar modernizáció kibontakozását aztán szerinte elsősorban a Habsburg-dinasztia politikai jelenléte gátolta meg, amely ezenfelül a magyarságot még el is választotta és szembeállította a kelet-európai népek „sorsközösségével”, továbbá ez az alkati meghasonlás okozta 19. századtól kezdve a vélelmezett – elsősorban német és zsidó – asszimilációs zavarokat. Nyugat-Európától eltérően ugyanis, ahol Németh szerint megszűnt a történeti-etnokulturális közösség (nép), de kialakultak a modern politikai nemzetek, Kelet-Európában – és így Magyarországon is – a nemzeti fejlődés a nép integrálásának hiánya következtében csonka maradt.³¹ A nemzeti lét megteremtése-helyreállítása érdekében tehát ahhoz a kulturális állapothoz kell visszanyúlni, amely morfológiájában még híven őrzi a magyar alkat egységét: elsősorban a 16–17. századi „régi magyarsághoz” – értve ez alatt természetesen a régi művelt magyarságot –, másodsorban pedig a parasztsághoz. Az alapvetően ontológiai karakterű nemzetfelfogást árnyaltabbá teszi, hogy historicista utópiaként tézisének Németh Kelet-Közép- és Délkelet-Európa népeit és irodalmukat regionális közösségként („tejttestvériség”) fogta fel, és közös szupraetnicitást igyekezett kimutatni a térség történeti fejlődésében.³²

³⁰ Németh 1989, 72.

³¹ Németh 1973, 689–694.

³² Romsics 2010, 367.

Ehhez igazított szerepfelfogásában mindenekelőtt irodalmi példák – és mint láttuk, életpálya-szükségletek – nyomán tért vissza az 1920-as évek Szabó Dezső-i kiindulópontjához, a bujdosásra kényszerített magyar génuszok (Csokonai, Berzsenyi, Kemény Zsigmond, Ady) mitológéjéhez.³³ 1937-ben megjelent Berzsenyi-könyvében már lényegében az 1939-es *Kisebbségben* és jórészt az 1940-es *Szekfű Gyula* című nagyesszék szereptudati logikája: Berzsenyi Dánielt a zsákutcás magyar fejlődés kényszeríti niklai magányára, ugyanakkor ez az elzárkózottság tekinthető a magyar szellem jellegzetességének is. Találóa jegyezte meg egykorú bírálóiban Fejtő Ferenc, hogy bár Németh tökéletesen látja és láttatja Berzsenyi életpályáján keresztül a magyar modernizáció zavarait, konklúziójában viszont épp az ellentétes következtetést vonja le, mint amelyet szerinte kellene: az „alkati meghasonlást”, amely alapvetően válságtünet, eszményképpé alakítja át.³⁴ Ez a „mélymagyar-ság”-teória – és a kelet-európai történeti szupraetnicitás követelése – az, amely Babits Mihály és Szekfű Gyula éles kritikai ellenszenvét is kiváltotta.

A Németh László körül az 1930-as évek végén kialakult viták azzal a következménnyel jártak, hogy végül személyében is csatlakozott a népi mozgalom intézményrendszeréhez. Bár a mozgalom a Márciusi Front szétesése után egyre nagyobb népszerűsége tett szert – különösen a fiatal értelmiségi generációk körében –, jelentős polarizálódáson is keresztülment: a háború alatti szélsőjobboldal iránt véglegesen (Erdélyi) vagy átmeneti ideig elkötelezett (Féja, Kodolányi) szereplőktől a különbözőképpen centrista pozíciót felvevőkön át (Illyés a *Magyar Csillagnál*, Móricz a *Kelet Népe*nél) a baloldal felé tájékozódókig (Erdei, Darvas) terjedt. Némethet „harmadikutas” pozíciója a centristák közé sorolja, mivel elsősorban közvetíteni igyekezett a különböző irányzatok mérsékeltbb képviselői között.

³³ Ebben alighanem Prohászka Lajos szellemtörténeti könyve, *A vándor és a bujdosó* is szerepet játszhatott: Németh 1989.

³⁴ Fejtő 1937, 14–16.

Értelmiségi minőségszocializmusának is ebben az időszakban igyekezett utoljára művészi formát adni. 1941 végén mutatta be a Nemzeti Színház *Cseresnyés* című drámáját. A darab címszereplője, Cseresnyés Mihály humanisztikus és minőségszocialista kertközösséget alakít az Alföldön, amely azonban belső ellenmondásai és a külső kihívások súlya alatt lassan összeroskad. A darab fő politikai konfliktusa az idealista Cseresnyés és a pragmatikus Völgyi Rudolf, a fiatal egyetemi tanársegéd között bontakozik ki. Völgyi ugyanis az egész minőségszocialista kísérlet tarthatatlanságáról és gyakorlatiatlanságáról igyekszik meggyőzni a benne résztvevőket. A darabot – nem függetlenül annak didaktikus voltától és művészi hiányosságai okán – a kritika ellenszenvvel, a közönség pedig értetlenkedéssel fogadta. Politikai megítélése is igen szélsőséges keretek között mozgott. A *Népszava* szerint a Cseresnyés–Völgyi-konfliktus leginkább egy elképzelt vitára emlékeztet Jean Giono, a francia népi író és Hubay Kálmán nyilasvezér között. „És ez az, ami nem érdekes” – írta a szociáldemokrata kritikus.³⁵ A másik póluson az *Egyedül Vagyunkban* Oláh György éppen a nemzetiszocializmusnak a bolsevizmussal szembeni egyedüli életképességét vélte kiolvasni belőle.³⁶

Részben a darab sikerületlenségének és kaotikus – összességében negatív – fogadtatásának is köszönhető, hogy Németh László újragondolja utópiájának és a magyar társadalom lehetőségeinek viszonyát, immár visszatekintve is. A *Magyar Csillagban* 1943 elején megjelent tanulmányorozatában (*Népi író*) amellet foglalt állást, hogy a népi mozgalom történetét a középosztályprobléma felől lehet a legérvényesebben megragadni: „A bűnös középosztályt seholsem emlegetik annyit, mint a népi írók hívei közt. S mily tótágasa a sorsnak: aki a népi irodalmat meg akarja érteni, a középosztály szociológiáján kell kezdenie. Ez az osztály éppúgy nem egy osztály, ahogy a parasztság vagy a munkásság sem az. Egy vidéki kö-

³⁵ Erdődy 1942, 16.

³⁶ Oláh 1942, 1.

zépirtokos s földtelen gyakornoka, egy államtitkár s a jegyhivatali szükségmunkás, egy sokbérházas sebésztanár s az OTI-gépíró között van akkora különbség, ha nem nagyobb, mint a ceglédi gazdapolgár s a tarisznyás-napszámos, a bankportás nagy-házfelügyelő s a rokkant-térdű kifutóember között. Annak, aki lentről, az egészséget egyetlen úri világnak látja: mégis igaza lehet. Lelki varázs is tarthat fönn osztályöntudatot, nem csak az anyagi valóság. Ki tagadhatná, hogy nálunk az érettségi a nemesi kutyabőr örököse lett s a hivatalfő szervusz éppúgy elválaszthatta a néptől (hiába származott belőle) a bocskoros lateinert, mint az ősiség a bocskoros nemest. Valódi osztályérdek és osztályöntudat azonban tartósan mégsem keresztezheti egymást. S a népi irodalom: elsősorban annak a tünete, hogy ez az érdekét félreismérő öntudat bomlóban van már.”³⁷ Szerinte a megelőző húsz évben az alkalmazotti alsó középosztály volt az, amely kitörni igyekezve társadalmi állapotából a megelőző húsz év irodalmi mozgalmainak hátterében állt. Ez a csoport a – gazdasági iskolák, kertészetek, népfőiskolák és gimnáziumok révén – parasztságból is egyre nagyobb utánpótlást szerez, s így a magyar társadalom nagy része a „munkás-értelmiségi társadalom” állapota felé tart. „Ennek az új értelmiségi társadalomnak a bölcsőjét, ha megvalósul egykor, a tanultak mai rossz közérzetében kell fölkeresni” – vélte Németh.³⁸ Amíg a húszas évek fiatalságában Szabó Dezső terjesztette el a „parasztimádatot”, addig az 1930-as évek falukutató mozgalmi már feltárták a parasztság a „nép betegségeit” is. „Felelőssége és hivatása tudatára ébredve ez a csoport elsősorban magát védi; osztálya százazreit egy szűk osztályimperializmus ellen. Aztán dajkáját: a könyvet, a hagyományt; jussát: az egyéniséget; tündöklése mezejét: a minőséget. Olyan szocializmust akar, amelynek a forrásvidéke

³⁷ Németh 1943, 3.

³⁸ Uo. 6.

nem a múlt század derekán, hanem a clunyi reform körül van s egész európai és nemzeti múltunkkal árad a jövő felé.”³⁹

Németh túlzó optimizmusát persze nem igazolta az idő. Ezt nemcsak a második világháború borzalmi, hanem maga a koncepció is akadályozta. A kétségtelenül utópikus elképzelés programként nem vált ugyan realitássá. Kérdés azonban, hogy a népi mozgalom 1945 előtti történetére vonatkozóan nincsenek-e ezekben a fejtegetésekben empirikusan valósághű elemek is. Hogy ez a Németh László-i értelemben felfogott „népi értelmiség” képes volt-e betölteni politikai és erkölcsi hivatását 1945 előtt és után, a mai napig történeti kérdésfeltevés tárgya.

Irodalom

- B. Bernát, István 1986: „Híd! Út, ahol nincsen út...” (A „Híd” című folyóirat és a Bartha Miklós Társaság: 1927–1928). *Magyar Filozófiai Szemle*, 5–6.
- Babits, Mihály 2006: *Halálfiúk I.* Budapest, Argumentum.
- Banks, Marcus 1996: *Ethnicity: Anthropological Constructions*. London, Routledge.
- Erdődy, János 1942: Cseresnyés. Bemutató a Nemzeti Színházban. *Népszava*, január 11.
- Farkas, János László 1996: *Világra jönni*. Budapest, Cserépfalvi.
- Fejtő, Ferenc 1937: Urbanizmus és parlagiság. Németh László Berzsenyi-könyvére. *Szép Szó*, 7. kötet.
- Kemény, Gábor 1977: *Szabó Ervin és a magyar társadalomszemlélet*. Budapest, Magvető.
- Lackó, Miklós 1996: *Sziget és külvilág*. Budapest, MTA TTI.
- Milani, Tommaso 2020: *Hendrik de Man and Social Democracy: The Idea of Planning in Western Europe, 1914–1940*. New York, Palgrave.
- Monostori, Imre 2005: *Németh László esszéírásának gondolati alaprétégei*. Budapest, Kortárs.

³⁹ Uo.

- Németh, G. Béla 1996: *Kérdések és kétségek*. Válogatott tanulmányok. Budapest, Balassi.
- Németh, László 1927: Babits Mihály: Halálfiái. *Protestáns Szemle*.
- Németh, László 1928: Babits lírája. *Napkelet*, 6. évfolyam 23.
- Németh, László 1929: Emberi színjáték. *Napkelet*, 1929. 7. évfolyam 12.
- Németh, László 1932–1933: A XX. század vezérjelenségei. *Tanú*, 1. évfolyam
- Németh, László 1943: Népi író. *Magyar Csillag*, 3. évfolyam 6.
- Németh, László 1966: *Emberi színjáték*. Budapest, Magvető–Szépirodalmi.
- Németh, László 1973: *Európai utas*. Budapest Magvető.
- Németh, László 1989: *Sorskérdések*. Budapest, Magvető–Szépirodalmi.
- Oláh, György 1942: Czukoréktól Cseresnyésig. *Egyedül Vagyunk*, január 15.
- Romsics, Gergely 2010: *Nép, nemzet, birodalom*: A Habsburg Birodalom emlékezete a német, osztrák és magyar történetpolitikai gondolkodásban, 1918–1941. Budapest, Új Mandátum
- Sipos, Lajos 2011: Válaszlehetőségek az irodalmi és társadalmi modernizáció kérdésére: a Napkelet és a Magyar Szemle. In Finta Gábor et al. (szerk.): *A Nyugat párbeszédei. A magyar irodalmi modernizáció kérdései*. Budapest, Argumentum, 114–133.
- Szabó, Dezső 1923: Rokamból-romantika. *Élet és irodalom*, 1. évfolyam 5.
- Takács, Tibor 2013: *Besúgó a besúgásról. Ügynök-visszaemlékezések a Kádár-korszakból*. Budapest, L'Harmattan, 133.
- Trencsényi, Balázs 2002: A „harmadik út” és az antiszemitizmus. 2000, 14. évfolyam 6.

Pap Milán

Tudósítások a toronyból

A népiek és a kádári szövetkezetesítés

A népi gondolat és népi mozgalom története részleteiben sokszor elmondott, megírt történet.¹ Mégis, folyamatosan megújul az érdeklődés a népi gondolat iránt. A mozgalom és a népi írók megkerülhetetlenek a 20. századi magyar politika-, eszme- és irodalomtörténetben. Egyrésztől egy sajátosan magyar, a modernizáció és társadalmi fejlődés hazai viszonyaira adott válasz az, amely összetartja a népi szerzők csoportját. Elsősorban a magyarországi agrárnépesség sorsa iránti érdeklődés és a vele való törődés, hagyományainak és jövőjének gondozása az, ami a magyar kontextushoz köveleli le a mozgalom történetét. Olyannyira, hogy továbbra is bizonytalan, hogy e 20. századi hagyományt idegen nyelven milyen fogalommal lehetne adekvát módon visszaadni.² Másrésztől egy olyan mozgalomról és eszmeáramlatról van szó, amelynek problémakörét jól le lehet fordítani hasonló, félperiferikus-periferikus helyzetű országok társadalmainak problémáira. Kelet-Európa vagy Latin-Amerika országainak politikátörténete és társadalmainak átalakulása, a nagyszámú agrárnépesség

¹ A népi mozgalomról szóló összefoglaló munkaként meg kell említeni Borbándi Gyula mára már klasszikussá vált munkáját (Borbándi 1989), amely először német nyelven jelent meg, illetve Papp István könyvét (Papp 2012).

² A népi gondolat és népi mozgalom fogalmairól, definíciós problémáiról lásd e kötet első és második tanulmányát.

megoldatlan gondjai könnyen rokoníthatók a népi gondolat hazai szerzői által forgatott dilemmákkal.

A népi gondolkodás indulásakor reakcióként lépett fel egy ellentmondásos társadalmi helyzet nyomán, magyar parasztság generációs vajúdsára készült válaszolni. Maga a régi társadalmi szisztéma nyitott utat a falu és a tanyavilág megismerésére az iskolarendszer fejlesztésével, amely nem volt lehetséges másként, mint a már iskolázott, gondolkodó és művelt fők részvételével a falukutatásban, a falujárásokban és a szociográfia megszületésében. Ugyanezen társadalmi szisztéma nem engedhette, hogy hierarchiáját alapjaiban rengessék meg; ott, ahol pedig ilyen éles változásra nincs lehetőség, a reform gondolatai burjánoznak el. Ki, hogyan és mikor, milyen ütemben reformálja meg ezt az anakronisztikus hierarchiára épült társadalmat: nos, ezek a kérdések tartották össze a népi mozgalmat, függetlenül attól, hogy válaszaiban akár a politikai szélsőbaloldal vagy szélsőjobboldal felé is hajlottak gondolkodói. A második világháborút követő két évtizedben a magyar társadalom gyökeresen átalakult; a „falu” eltűnt és „vidék” lett belőle, a tradicionális paraszti kötelékek felbomlottak, egy kultúra kiveszőben volt. A hatvanas évek a népi gondolat, népi mozgalom vége, amely átadja helyét a kádári politikai rendszer népi-nemzeti ellenzékének.³

A népi gondolat ezzel részben megszakadt, befutotta pályáját. A népi mozgalom írói többségükben felsorakoztak a magyar államszocializmus legnagyobb hatású társadalmi vállalkozása mellett: a pozíciók különbsége itt a hatvanas évek elején a rendszerrel teljes azonosulásban lévő Darvas Józseftől vagy Erdei Ferencről a pártvezetéssel még egy évtizedig „húzd meg, ereszd meg”-et játszó Illyés Gyuláig terjed. Természetesen, ha nem vesszük tekintetbe az emigrációt, így az *Új Látóhatár* folyóiratot is szerkesztő Kovács Imrét vagy a rövid ideig az emigráns magyar írók szövetségét szervező Szabó Zol-

³ A népi-nemzeti ellenzék történetét összefoglaló munkákat lásd: Szeredi 2015 és 2018.

tánt. Illyés hazai tekintélye kikezddhetetlennek bizonyult, az író hatalommal való nyilvánvaló kompromisszumai ellenére is. A kiegyezés-ellenállás dimenziója az, amelyen keresztül az irodalomtörténet vagy a történelemtudomány szemléli a népi írók csoportját. Ezen persze nincs mit csodálkozni, hiszen lehetetlen e szerzőkre úgy tekinteni, hogy ne 1956 és a forradalomban való részvétel perspektívájából nézzünk hatalommal szembeni viszonyaik alakulására. Ezzel szinte párhuzamos történet, amely itt, vázlatos rövidségében, kifejtésre kerül a következő oldalakon: a szövetkezetesítés, a falu társadalmának megváltoztatására irányuló politikához való viszony.

Megtorlás és kollektivizálás

A hatalom és a népi írók csoportjának viszonya 1956-os forradalom leverése utáni időszakban jól dokumentált és megírt történet. Jól ismert, hogy a népiek csoportja két intézményben került közel és vállalta a forradalom eszméit és politikai célkitűzéseit: a Parasztpártot újjáalakítani hivatott Petőfi Párt vezetőiként és az Írószövetség sokáig elvű tagjaiként. A Petőfi Párt pusztán három napot ért meg,⁴ vezetői, illetve a Nagy Imre-kormányba delegált tagjai, így Bibó István, Zsigmond Gyula és Püski Sándor, azonban „adminisztratív” megtorlásban részesültek a kádári hatalomátvétel után. Az Írószövetség ellenállása a szovjet bevonulást követően is kitartott, decemberi ülésén hangzott el Tamási Áron *Gond és hitvallás* című írása, amely hitet tett a forradalom eszméi mellett. Az Írószövetséget 1957 januárjában oszlatta fel a hatalom, pontosabban vette el „autonómiáját” és kormánybiztost nevezett ki élére, ami tulajdonképpen ugyanazt jelentette. A népi írók csoportját azonban a kádári vezetés túl fontosnak tartotta ahhoz, hogy pusztán adminisztratív eszközökkel elintézzék. Így 1957 elején elkezdődött egy többéves folyamat, amelynek

⁴ A Petőfi Pártról lásd: Csicskó-Körösenyi 1989.

során a hízelgés, meggyőzés, fenyegetés és elutasítás minden eszközt bevetette a kultúrpolitika, hogy a csoport tagjait politikailag pacifikálja és egyénenként meggyőzze az új politikai irány támogatásáról. Ez a folyamat valójában sohasem jutott nyugvópontra, Illyéssel például egészen haláláig – ha nem is ugyanazokkal az eszközökkel – folytatta a kultúrpolitika szenvedelmes viszonyát.⁵ A cél mindig is a népi írók egyéni megnyerése és politikai csoportként való ellehetetlenítése maradt. Érdemes idézni azt a Kállai Gyula művelődésügyi miniszter által a Politikai Bizottság 1957. augusztusi ülésére szánt előterjesztést, amely a népi írók eszmei-politikai pozícióit először foglalja össze a párt számára.

„Olyan csoport nevezi magát így, melynek tagjai a legkülönbözőbb irányokból kerültek össze. Jelentősebb részük a harmincas években a „népiesek” táborához tartozott, de vannak közöttük egykori urbánusok is. Ide számíthatók Németh László, Tamási Áron, Illyés Gyula Veres Péter, Szabó Pál, Kodolányi János, Szabó Lőrinc, Féja Géza és mások. Bár nézeteik sokban különböznek, bizonyos kérdésekben közös álláspontot képviselnek. Ilyen a *paraszttság helyzetének és szerepének antimarxista értelmezése*, ilyen az ún. »népi-nemzeti« ideológia, amely mögött nacionalizmus, sőt a fajelmélet egyes elemei is meghúzódnak. Ez a csoport október előtt szövetségre lépett a volt párttag-írókkal a Rákosi-féle vezetés elleni közös harc ürügyén. Közülük többen részt vettek október ideológiai előkészítésében, s az ellenforradalom alatt a Petőfi-párt [sic!] írói intézőbizottságának tagjai voltak. Felhívásaiban a nemzeti függetlenség, a nemzeti sajátosságok, a magyar valóság kérdését helytelenül és egyoldalúan hangsúlyozták s ezzel lényegében a burzsoá restaurációs kísérletekhez nyújtottak segédkezet. Sokan közülük szocialistának vallják magukat, de zavaros, národneyik nézeteiket az ellenforradalom után sem adták fel. Egyesek tartózkodni akarnak mindenféle politikai állásfoglalástól (például Szabó Lőrincz [sic!]), többen viszont

⁵ Erről lásd: Márkus 2017.

készek a Párttal együttműködni, ha ezt az együttműködést különböző fenntartásokkal és feltételekkel képzelik is el (Veres Péter, Szabó Pál, Németh László, Féja Géza, Kodolányi János stb.) A csoport heterogén összetételére való tekintettel itt is szükséges hangsúlyozni az *egyéni elbírálás fontosságát*.⁶

Miközben a párt igyekezett leszámolni a revizionista kommunistákkal, itt leginkább Déry Tibor bebörtönzése vert nagyobb hullámokat, addig az „egyéni elbírálás” különböző stratégiáit használták a népiek meggyőzésére, akik közül sokan vacilláltak az új hatalom természetével és a kooperáció lehetőségeivel kapcsolatban. Tamási Áron, akit az említett *Gond és hitvallás* szerzőjeként megfigyeltek és követtek, egy év múlva jelentkezett Szellemi tisztesség című írásával az *Élet és Irodalom* karácsonyi számában. A Szellemi tisztesség személyes ihletésű lírai magyarázata a forradalomban való részvételnek, az akkori vállalásoknak és a jelen felelősségének.⁷ Egyúttal Tamási igyekezett megteremteni azt a gondolati terepet, amelyen a népi írók hatalommal való kompromisszuma lehetségessé válik; ezt sokan a népiek közül is árulásnak tekintették.⁸ A passzív rezisztencia útja, ezt járta Illyés, vagy a hatalomhoz való kapcsolatkeresés stratégiáját folytatók (Tamási, Féja Géza, Sinka István) közötti koncepcionális különbség elhalványulni látszott, amikor vezető pártdokumentum a népi ideológiáról mondta ki ítéletét. A Népi írókról szóló állásfoglalást – amelyet hivatalosan az MSZMP KB mellett működő kulturális elméleti munkacsoport készített – Király István irodalomtörténész Aczél György felkérésére szövegezte, Pándi Pál és Szabolcsi Mihály irodalomtörténészek néztek át, és elküldték az érintett népi íróknak is.⁹ Utóbbiak között nem kis felbolydulást

⁶ Előterjesztés irodalmunk helyzetéről, 1957. augusztus 2., Aczél György művelődésügyi miniszterhelyettesi működésének iratai, MTA KIK Kt. Ms 6031/ 170 3.1. – kiemelés tőlem (P. M.).

⁷ Tamási 1957.

⁸ Ständeisky 1996, 365–367.

⁹ A Belügyminisztérium II/5. alosztályán még az állásfoglalás belső vitái alatt, 1958 májusában születik javaslat arról, hogy a népi írókról való titkos anyaggyűj-

okozott a szöveg: az eszmei bíróság elé citált harmadikutas ideológiát és a hozzá tartozó nacionalizmust egyikőjük sem érezte igazán magáénak. Az állásfoglalás 1958 nyarán jelent meg, és majd féléves vita követte a magyarországi folyóiratokban. A következő év során beleilleszkedett a nacionalizmusról folyó vitába, amely egy újabb, a szocialista hazafiságról és internacionalizmusról szóló határozat megfogalmazásában csúcsosodott ki.¹⁰

A népi írókkal szembeni fellépés a párt részéről tehát a forradalomban való szerepüket érintette, és nemzetről, nacionalizmusról szóló vélt vagy valós eszméiket igyekezett elítélni. Ez az ítélethozatal részben érintette a népiek parasztképét, és a kommunisták számára elfogadhatatlan eszményítését a falunak, a szabad paraszti világnak mint törzsökösen magyar kultúramegtartó osztálynak. Ez azonban csak mellékterepe volt a nacionalizmussal szemben meginduló ideológiai harcnak. Mindeközben kezdetét vette a magyarországi kollektivizálás újabb hulláma. Az nyilvánvaló volt, hogy a kollektivizálás ezúttal nem a sztálinista mintát fogja követni, sőt, már az első Nagy Imre-kormány lazításai után tudni lehetett, a magyar parasztság nem hajlandó ugyanolyan mértékben tömegesen alávetni magát a kolhozosító politikának, mint az ötvenes évek elején. Nagy Imre második, forradalmi kormánya egyik legfontosabb rendeletével el is törölte a kötelező beszolgáltatások rendszerét. Ezen a rendelkezésen a Kádár-kormány sem változtatott, csupán a Nagy Imre-féle rendeletet megelőzően visszamenőleg törölte el a beszolgáltatás intézményét, magának vindikálva így a dicsőséget. 1956 novembere végén pedig felhívásban fordul a parasztsághoz, amelyben elítéli a sztálinista szövetkezetesítés hibáit, és támogatást ígér a gazdáknak. Ugyanakkor létrejött egy erős érdekérvényesítő agrárpolitikai

tés, jelentések feldolgozása alapján nyissanak Csoport-dossziét, azaz elkezdődhet a munka a »népies« írók körében tapasztalható ellenséges tevékenység felderítésére és elhárítására". Idézi Szőnyei 2012, 417.

¹⁰ A nacionalizmus és nemzet kérdéseiben elfoglalt álláspontokról a népi írók esetében lásd: Földes 2021, 43–58.

csoport is, amely részben a Nagy Imre-féle agrárértelmiséget tömörítette. Ők kezdik el kidolgozni az új szövetkezeti politikát.¹¹ Az akkoriban a párt Központi Bizottságának Mezőgazdasági Osztályát vezető, volt újságíró Fehér Lajos és a szövetkezeti politika régi ismerője, az egykori népi író és parasztpárti politikus Erdei Ferenc, illetve az általuk irányított szakmai gárda munkájának köszönhetően születik meg 1957 nyarára *Az MSZMP agrárpolitikájának tézisei* című dokumentum, amely a termelőszövetkezeti parasztságra támaszkodva vizionálja egy szövetkezeti mezőgazdaság jövőjét Magyarországon. A dokumentum a szövetkezetesítési politika nem hivatalos, de később mintaként működő programjává vált.

A politikai agitáció, a pártszervezetek munkája és nagy részben az adminisztratív erőszak felhasználásával az MSZMP három év alatt, az agrárértelmiség véleményének ellentmondva átveri a szövetkezetesítést a magyar paraszttársadalmon. A gyors iramú, helyenként erőszakos szövetkezetesítés az agrárminiszter, Dögei Lajos elképzelései szerint indul, akit a munka befejeztének vége előtt levált a párt vezetése, és a Fehér–Erdei-tandem számára elfogadható Losonczi Pált teszi meg az agrárügyek irányítójának. 1960 februárjától tehát a termelőszövetkezeti politikát az az agrárlobbi irányíthatja, amely a *Tézisek* megfogalmazásán is tevékenykedett.¹² A hatvanas évek elején szükség is van a termelékenység növelésére, mivel ekkor a magyar mezőgazdaság, az átalakítások hatására, a korábbinál is alacsonyabb átlagokat ér el. A visszaesés kedvezőtlenül érinti a hazai ipart, és nem felel meg a fogyasztási legitimációra alapozó politikai vezetés céljainak sem. 1961–62 fordulóján ezért új reformfolyamat indul meg a szövetkezeti szektorban, amely többféle célt is maga elé tűz: új ár-, adó- és pénzügyi rendszer létrehozását, a szövetkezetek irányítási szervezetének felülvizsgálatát, illetve új téesztrvény előkészítését. Ekkoriban még a termelőszövetkezetekről és terme-

¹¹ Varga 2013, 13–66.

¹² Uo. 66–95.

lőszövetkezeti csoportokról szóló 1959-es elnöki tanácsi rendelet van érvényben, amely már korántsem képes szabályozni a szövetkezetek működését. A mezőgazdasági reform együtt halad az új gazdasági mechanizmus reformjának munkálataival, majd beleolvad azokba. A szövetkezeti mozgalommal szimpatizáló Nyers Rezsőben a mezőgazdasági reform kidolgozói megfelelő partnerre lelnek. A folyamat vége az 1967-es III. törvény a termelőszövetkezetekről, amely az 1966. októberi PB-határozat elveit fejt ki.¹³ Ez a határozat a szövetkezeti működés szempontjából döntő fontosságú dokumentum, amennyiben tisztázza a tagsági viszony mibenlétét, keletkezési és megszűnési formáit, a tagok felelősségét, az államigazgatási szervek hatáskörét, a létrehozandó területi szervezetek és az országos szervezet működési elveit, a háztáji státuszát, az alapszabályok szerepét, a közgyűlés, a vezetőség és a bizottságok jogait és kötelességeit, valamint a termelőszövetkezeti gazdálkodás szabályait.¹⁴ Az elveket az 1966-os IX. kongresszuson elfogadják, a törvényi szabályozás és a térszervek országos szintű szerveződése pedig a következő év folyamán veszi kezdetét.

A szövetkezetesítés időszaka és az azt követő néhány év a falu világának drámai átalakulását hozta. A hatvanas évek vidéken így a bizonytalanság évei voltak: kérdéses volt még, hogy az átalakulás mennyiben befolyásolja az egyének mindennapi életét (magángyarapodás, munkalehetőség, nyugdíj), illetve nem lehetett még látni a falu mint közösség jövőjét sem. Az évtized utolsó harmadára, a szövetkezeti törvény elfogadásával és a gazdasági mechanizmus reformjának elindulásával, ez a bizonytalanság átadta a helyét valamiféle fejlődési várakozásnak. Az ötvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig jelenti hát azt a korszakot, néhány évet, amely megnyitja az utat a népi gondolat egy új generációja előtt.

¹³ Uo. 96–141.

¹⁴ Vass 1968.

Szerepek és viszonyulások

A forradalom után a párt és különböző szervei által kiemelten figyelt két szerző Illyés Gyula és Németh László volt. Természetesnek is vehetjük ezt, hiszen Németh és Illyés a népi írók vezető egyéniségei voltak, magatartásukkal, személyes példájukkal alakították nemcsak a népi írók csoportjának az új hatalomhoz való hozzáállását, de befolyásolták a tágabban vett értelmiség tagjainak túlélési stratégiáit is. A Németh és Illyés kapcsán tett puhatolózások és tilalmak hatalmi taktikáit sokan megírták, máig vita tárgya e két szerző viselkedése és személyes felelőssége a hatalommal szembeni vagy melletti kiállásban. Mindenesetre a Németh- és Illyés-kultuszt a párt szerette volna felszámolni,¹⁵ és ennek érdekében nem félt a tiltás eszközét – főként a legtovább „makacskodó” Illyéssel szemben is – felhasználni. A vidék átalakulásáról, a szövetkezetesítésről Illyés ekkoriban hallgatott, Németh viszont néhány, elsősorban nem irodalmi szövegében, beszédében elfogadólag nyilatkozott a vidék új rendjéről. Itt helyénvaló Németh Lászlónak a forradalom alatt írt híres szövegéből kiindulni, ami a szovjet bevonulás előtt két nappal jelent meg az *Irodalmi Újságban*. Az Emelkedő nemzet egy olyan magyar társadalom képét festi, amely képes volt a pozitív irányú fejlődésre a visszahúzó, retrográd politikai rendszerek ellenére is. Németh a Horthy-korszak kettősségét éppen ebben látja: míg a politika a helyben járást, a rendszer hierarchikus társadalomképeinek megerősítését ösztönözi, a társadalom elindul egy fejlődési, művelődési úton. Ennek fontos része volt a gazdaságban megnyilvánuló egyéni kezdeményezés:

„De csaknem ugyanilyen volt a haladás gazdasági téren, ahol pedig az állam tehetetlensége szinte teljesen megakadályozta a nagyobb méretű kezdeményezést. Különösen a kisemberek bizonyították be, hogy a magyar gazdaságilag is tehetséges nép. A halogatott földreform ellenére százezrek

¹⁵ Ständeisky 2005.

szakítottak le maguknak egy darabka földet, melybe szorgalmuk beleölhették, jól gazdálkodó kisbirtokok, kertek ezrei lepték el az országot, s nem véletlen, hogy ebben az időben merült fel Kert-Magyarország terve, a szövetkezett minőségi gazdaságokból fölépített, okosan iparosított, kertész színvonalon álló gazdától megművelt magyar föld látomása. Ezzel egy időben az ipari munkásság szakképzettsége is nőtt; a főváros körüli kertvárosokat részben az ő házacskáik népesítették be, s nem volt vad álom többé a másik gondolat: az értelmiségi színvonalra emelkedő munkás és paraszt nép s a néphez szító értelmiség testvériesülése egy értelmiségi társadalomban.”¹⁶

Itt Németh az általa többször hangoztatott Kert-Magyarország metaforáját helyezi a lehetséges világok kontextusába, természetesen nem csak a múlt átértékelése céljából: a forradalom napjaiban lehetségesnek tekinti a fejlődés e pozitív tendenciáinak megerősítését, a falu sorsára lefordítva, a Kert-Magyarország a forradalom erkölcsi felemelkedésében újra belátható célként tűnt fel számára. A vidék szabad szövetkezeti társulásai, azok láncolatai valójában nemcsak Németh, de a többi népi író eszményképe is volt a harmincas évektől kezdve. Ennek a programnak adott az 1945-ös földosztás némi realitást, és a szovjet mintájú kolhozosítás ezt rombolta le a negyvenes évek végétől.

Németh 1959-ben utazhatott, a Szovjetunióba engedték, útítársa a már említett Király István volt. Aczél György művelődésügyi miniszterhelyettes igyekezett befolyásolni Németh Lászlót, ennek része volt, hogy arra ösztökölte, írja meg hosszabban véleményét a művelődéspolitikáról. Ez az írás *Ha én miniszter lennék...* címmel 1962-re készült el, a párt Agitációs és Propaganda Bizottsága is tárgyalta, kritizálta. A szöveg a nyolcvanas évek közepéig nem is jelenhetett meg nyomtatásban. Németh az iskolaügy kapcsán azt írja: „Az embereket, megfelelő érvekkel, mint láttuk, egy éjszaka is be lehet a szövetkezetekbe agitálni, de ahhoz évtizedek kellenek, hogy va-

¹⁶ Németh 1956.

lóban szövetkezeti dolgozókká válhassanak.”¹⁷ Tehát a szövetkezet maga is a társadalmi tanulás terepe, ami még a magyar vidék előtt áll. De mint ilyen, példát adhat az iskolának, a vidéki közösségek működésének is: „Kazincbarcikán hallottam, de a rádióban is volt erről előadás, hogy az iskola földjét több helyütt szövetkezetként művelik. Másutt a műhelyből csináltak kisipari szövetkezetet. Ez még tovább is vihető: miért ne lehetne az iskola amellet, hogy tanintézet, arra való tanár vezetése alatt szövetkezet is, s az ott végzett munka eredménye: munkaegység. A szövetkezeti szellemet, versenyző kedvet egy ilyen kis gazdasági s egyben társadalmi sejtben lehetne a leginkább beoltani.”¹⁸

Ekkor már Illyés művei is megjelenhettek nyomtatásban, így az *Új versek* 1961-ben,¹⁹ ám színdarabjait még egy ideig visszatartották a bemutatóktól. Illyés érdeklődése és aggodalma ekkoriban a nemzeti sorskérdések felé fordult. A francia *L'Express*-nek 1963-ban adott interjújában beszélt a kolozsvári magyar egyetem bezárásáról, nem kevés fejtörést okozva a hazai pártvezetőknek. Ekkor azonban már nem kívántak ártani Illyésnek, aki a külföld felé egy differenciált képet adhatott a magyar szocializmus fejlődéséről.²⁰ 1965-ben megjelent *Dőlt vitorla* című újabb verseskötete.²¹ Hasonlóan Németh is megbékült a rendszerrel, a zajló társadalmi változásokkal. 1965 karácsonyán mondott beszéde a mezőszilasi termelőszövetkezetben nemcsak e megbékülés, hanem a remény hangjait szóltatja meg, legalábbis a vidék átalakulásával kapcsolatban. Beszéde végén Németh így fogalmazott:

„Mi, magyarok, azt mondják, torzsalkodó nép vagyunk; politikai tehetetlenségünk legfőbb oka szerintem is, hogy a történelmi fordulónak könnyű egymásnak ugrasztani minket. De vannak ellenpéldák is. A török uralom alatt a faluk pusz-

¹⁷ Németh 1986, 3.

¹⁸ Uo. 5.

¹⁹ Illyés 1961.

²⁰ Ständeisky 2005, 248–249. Lásd még: Vasy 2006.

²¹ Illyés 1965.

tulásával az alföldi városokba szorult nép jól boldoguló, ügyesen forgó parasztköztársaságokat hozott létre. Én a tsz-eket is ilyen kis magyar köztársaságoknak szeretném tekinteni, amelyekben ötszáz, ezer vagy kétezer ember a magából kitermelt vezetők alatt bizonyítja be, hogy *igenis, tud ő a maga erejéből virulni, boldogulni*. Én persze, nem néztem még a Mezőföld Szövetkezetben az eredmények ragyogása mögé, nem ismerem a tagság gondolkodását, hangulatát, mennyire szoktak össze a gépeikkel, mennyire feledték el a régi szabadságot! A szorosabb együttlét, ha sor kerül rá, bizonyára sok ellentmondó részlettel teszi ételszerűbbé a reményfölvázolta rajzot, de tán nem veszi el tőlem a büszkeséget, hogy a régi, hátul kullogó Szilasbalhás *nemcsak a nemzetgazdaságnak lett mintasejtje, de a magyar összefogásnak is megörökítésre érdemes iskolája!*²²

A népi írók fontosabb szerzői ezt az utat hamarabb járták be, ez pedig műveik optimista hangsúlyain is érezhető. Sokan közülük ezekkel a művekkel tértek vissza a nyilvánosságba pár év hallgatás és a hatalommal való alkudozás után. Veres Péter, aki az 1956-ot megelőző rendszer politikai résztvevője is volt, ugyanakkor részt vett a Petőfi Párt ülésein. 1960-ban jelenik meg *Kelletlen leány* című regénye,²³ amely korábbi „aszszonytörténeteikhez” képest már derűsebb képet fest a paraszti világról és jövőről. Csakúgy, ahogy a *Tiszántúli történetek* novellái,²⁴ amelyek végkifejlete a régi világ felbomlása, az uradalmi cselédek felszabadulása a szocialista építkezés felé mutat. Veres közben serényen írta és jelentette meg naplójegyzeteit, visszaemlékezéseit. Az évtized végére már azon az oldalon áll, amelyik a modernizáció társadalmi túlhajtásait kritizálja. Az életmódvitában a nyugati civilizációs mintákat és életformát kritizálta, amelyek a kollektívizmus helyett az individuális ember ideálját emelik piedesztálra. 1968-ban Veres már ennek kontextusában írja: „Most itt vagyunk a szocialista forradalom

²² Németh 1965.

²³ Veres 1960.

²⁴ Veres 1962.

kellős közepében, egy új társadalmi rend megteremtésének soha nem tapasztalt gondjai között, az egész nemzetért való felelősséggel a vállainkon, és fel kell tenni önmagunknak a kérdést: vajon hát a szocializmusban igazán újjá tud-e születni, magaértő, világértő és történelemértő közösséggé tud-e válni-nőni a magyar nép, mint ahogy mindig hittük és hirdettük?”²⁵ Veres 1970-ben halt meg, amikor Illyés Gyula harmadszor is Kossuth-díjat kapott.

A többször említett Tamási Áron már 1960-ban megírta „szövetkezeti regényét”, a *Szirom és Bolyt*.²⁶ A regény főszereplője, Szirom Antal egy állami gazdaságban tanulja ki a modern földművelés technikáit, hogy a később megalakítandó termelőszövetkezetben hasznosítani tudja. Vezetésével a falu közössége megalakítja termelőszövetkezetét, Szirom apó bevezeti a bolyt a téeszbe, történetét azonban már csak unokája tudja lejegyezni. A történet konfliktusmentesen ábrázolja a társadalmi átalakulás menetét és idealizálja az 1950-es évek végének kollektívizálását is.²⁷ Ezt Tamási regényével szemben Féja Géza is felrója, aki ebben az időben kezdi el írni riportjait a Tolna megyei Sárköz településeinek életéről. Kötetben 1963-ra jelennek meg Féja élménybeszámolóit, amit a szerző az éppen zajló társadalmi dráma lenyomatainak tart. Valóban, a *Sarjadás*²⁸ Báta, Ócsény, Decs, Sárpilis, Alsónyék falvainak szövetkezeti útra térését és annak nehézségeit, az életforma változásait meséli el. Így Féja riportjai nagyban hozzájárultak a szociográfia újjászületéséhez a hatvanas évek elején.

A népi írók között talán kevesebbet emlegetett Barsi Dénes *Lázgörbe* című 1961-es regényében²⁹ dolgozza fel az elmúlt évek falusi történeteit. Az általa ábrázolt tiszántúli községben a forradalommal a zavar vesz erőt a közösségen: a régmúlt sérelmeivel térnek vissza értelmiségiük és kulákok, újra szem-

²⁵ Veres 1968, 507.

²⁶ Tamási 1960.

²⁷ Szilágyi 2015, 309–313.

²⁸ Féja 1963.

²⁹ Barsi 1961.

ben áll egymással a falu társadalma. A forradalmat követő kádári konszolidáció az, amely újra harmóniát hoz a falu életébe. Barsi következő, 1963-as művének címe, a *Sorsváltás*³⁰ is e változásokra utal, amelyeket egy tragikus sorsú fiatalember útjának végigkövetése során jelez.

Nem jelent nagyobb pálfordulást azoknak az íróknak a karrierje, akik 1956 előtt a Parasztpárt baloldali szárnyát alkották, a hatalom kegyeltjei voltak, így nemkívánatosnak bizonyultak a Petőfi Párt újjáalakulásánál. Darvas József a forradalmat követő évben induló *Kortárs* folyóirat szerkesztője, az újjáalakuló kádárista Írószövetség elnöke lett. 1961-ben jelent meg *Hajnali tűz* című regénye,³¹ amely egy testvérpár sorsára osztja a szocialista átalakulást igenlő, azt aktívan támogató és az ellene ágáló, magángazda érzületétől fűtött falusi típusok megjelenítését. A Bónis fiúk történetéből végül a szocializmus és a szövetkezetesítés kerül ki győztesen. A másik ismert népi gondolkodó, Erdei Ferenc szerepet vállalt Nagy Imre forradalmi kormányában, majd szovjet fogságba került, ahol bántalmazták is.³² Az említett politikai kaland ellenére a Kádár-vezetés, tekintettel korábbi miniszteri működésére és „párthű” magatartására, 1957-től az MTA főtitkárává tette meg, és az Agrártudományi Kutatóintézet főigazgatója lett. Mint ilyen, tevékeny részt vállalt a szövetkezetesítés koncepciójának kialakításában, amiért 1962-ben Kossuth-díjjal jutalmazták. Erdei nem írt szociografikus munkákat, minden idejét agrártudományi tanulmányainak és a szervezésnek szentelte. 1959-ben jelent meg szövetkezetelméleti munkáinak gyűjteménye *Mezőgazdaság és szövetkezetek* címmel.³³

³⁰ Barsi 1963.

³¹ Darvas 1961.

³² Lupkovics 2009.

³³ Erdei 1959.

A szociográfia újjászületése

Talán nem túlzás az alcím, amikor a szociográfia újjászületéséről beszélünk a hatvanas évek első felében. Még akkor sem, ha a műfaji besorolás kapcsán már a kortársak számára vita keveredett: irodalmi szociográfia, szociográfiai riport és még számos meghatározás élt a legfontosabb művekkel kapcsolatban. Kétségtelen, és ezt a szerzők nagyrészt megerősítették, hogy ebben a reneszánszban a népi írók harmincas években kibontakozó szociografikus törekvése inspirációt, ha nem követendő mintát jelentett. Ha magunk elé vennénk a műfajok képzeletbeli lakmuszpapírját, bizonyára a népiek nagy generációjának művei közelebb állnának a tudományos szociológiai-néprajzi leíráshoz, az új generáció írásai pedig az irodalmi ábrázolás felé nyitottak. Míg előbbiek a falu elmaradottságának, a paraszti tömegek kiszolgáltatottságának felfedezése, a róluk való tudósítás vágyával születtek, utóbbiak azt a változást kívánták érzékeltetni, amely a vidék átalakulása során érintette az ott lakókat.

A szociográfiai irodalom két korabeli, a leghangosabb vitákat kiváltó műve egyaránt 1963-ban jelent meg: Csák Gyula *Mélytengeri áramlása*³⁴ és Csoóri Sándor *Tudósítás a toronyból* című szociográfiája.³⁵ Ekkor már hivatalosan lezajlott Magyarországon a szövetkezetesítés, e művek születése azonban még erősen benne gyökeredzett a kollektivizálás évtizedfordulós történetében, hangulatában. Nem is beszélve arról, hogy Csoóri korábbi szociografikus írásai, így a Pusztai az orgonásdomb alatt³⁶ vagy a Falu, szélfújásban³⁷ 1960 és 1961 folyamán láttak napvilágot a *Kortárs* oldalain.

Az új szociográfia két alapműve, műfaji és stiláris különbözőségeiken túl, más stratégiát választott, más fókusszal mutatta be a falu átalakulását. Csák Gyula helyszínéül egy mintaszövet-

³⁴ Csák 1963.

³⁵ Csoóri 1963.

³⁶ Csoóri 1960.

³⁷ Csoóri 1961.

kezeti községet, a hajdúsági Nádudvar választotta. Ennek megfelelően a téjesítés visszasságai nem jelentkeztek oly átütő erővel a *Mélytengeri áramlás* oldalain; ezt nem kevés kritikusa Csák szemére is vetette. A *Mélytengeri áramlás*ról hosszú vita kerekedett, méltató-feddő cikkek jelentek meg egyaránt az *Élet és Irodalom*, a *Kortárs*, az *Új Írás* és az *Alföld* oldalain. E vitákat itt most nincs alkalom részletesen elemezni. Ugyanakkor a fentebb felvetett problémára, hogy Csák miért nem ábrázolta a szövetkezetesítés alapvető gazdasági és életminőségre ható problémáit, maga a szerző tíz évvel később, a *Mélytengeri áramlás* második kiadásához fűzött utószóban válaszolt:

„Mivel a magyar parasztság egészére jellemző változásokat, és pedig elsődlegesen a tudatbeli, lélekbeli változásokat kerestem, törekedtem, hogy a másjellegű problémákat megkerüljem vagy elkerüljem, hogy zavarmentesebben a választott témára összpontosíthassak. Legfőképpen igyekeztem elkerülni a gazdasági, gazdálkodási, üzemszervezési és efféle gondokat és származékaikat. Számomra nemcsak tíz évvel ezelőtt, hanem már huszonöt évvel ezelőtt is világos volt a nagyüzemi termelőtevékenység gazdasági előnye, erre tehát nem akartam szót vesztegetni, mert feltevésem szerint 1963-ban már nem is volt szükség ilyesminek a bizonygatására. Akkor már sok magyar példa igazolta a nagyüzem fölényét. Akkor én már a gazdaságon túli előnyökre voltam kíváncsi: nem arra, hogy a határ és a háztájak külső képe miként változott és változik, hanem arra, hogy az emberek belső világa miképpen módosult. Ha olyan helyre mentem volna, ahol még a szegénységgel küszködtek, ahol idétlen a vezetés, a szervezés és tele van a falu ezekből származó civakodással, akkor mindez elfedte volna előlem azt, ami elsődlegesen érdekelt, nevezetesen az, hogy a jólét növekedése mellé milyen pluszt könyvelhetünk még el; a paraszti életforma általános átszerveződése milyen változást hozhat az ember minőségi megemelkedése tekintetében. Pusztán az anyagi javak szaporítását ugyanis sokféle módon elérhetjük, de miért van az, hogy mi szocialista módon akarjuk elérni? Miért csábító ez; mi ennek a külön hozama?

Tíz évvel ezelőtt [a szöveg 1973-ban íródott] már sok magyar falusi közösség alkalmas terepet nyújtott ilyen vizsgálódásra – így Nádudvar is. Akkorra már sok helyen túl voltak a nagy viharon, csend volt már sokfelé, kisütött a nap is. Legfeljebb néhány esőcsepp hullott még a fákról...”³⁸

Csoóri leírásai valamivel szürkébb képét festik a szövetkezetesítés közepén álló világnak; helyszínválasztásai is erről árulkodnak: a vidéki elmaradottságban is legelmaradottabb pusztá és a saját közösségében meg-meghasonló falu írásainak tárgya.³⁹ Csoóri nagy hangsúlyt helyez a hierarchiára, amely évszázadokig ette bele magát a vidék társadalmába, és amelynek széttröszése csak lassú, mély átalakulással következhet be. Így a pusztai emberek alárendeltsége, sőt a pusztai lányok szinte pária státusza a vidék társadalmában Csoóri írásainak legerősebb társadalomkritikai vonulatába tartozik. Csoóri megmutatja azokat az ellentéteket, amelyek a szövetkezetesítés folyamán feszítik a falusi közösséget: a gazdálkodás új rendjének irányítói (a téjeselnök, a vezetőség) és a paraszti élet régi törvényeit követő (magán)gazdák összefogása között feszülő ellentétek, amelyek hol hirtelen harag, hol némi alkohol hatására elérhetik tragikus végkifejletüket is. Csoóri szociográfiai munkái is hasonló egyet nem értést váltottak ki írókból, kritikusokból. A népiek közül Veres Péter és Féja Géza is méltatta, míg másoknak volt kifogásuk ellene. Erre Csoóri Sándor mintegy két évtized múltán így emlékezett vissza:

„[...] Csák Gyula *Mélytengeri áramlása* után a *Tudósítás* borzolta föl alaposan a kedélyeket. Az egyik hang azt dörögte: torzít az írás. Eltúlozza a kényszerítés mozzanatát. A másik épp ezt érezte hamiskodónak, bátortalannak. A szövetkezetesítés kíméletlenebb és drámaibb volt, mint ahogy én ábrázolom – zsörtölődött a harmadik hang és még azt csapta hozzá elmarasztalóan: ha már búcsúztatunk egy több évszázados életformát, jobban meghúzhattam volna érte a lélekharan-

³⁸ Csák 1973, 115.

³⁹ Csoóri faluképéről lásd: Papp 2014.

got. Egyedül abban értettek egyet, hogy van benne írói ízlés, lendület, s a tetejében – helyenkint – illyési és Németh László-i szépprózát írok. Zsenyegték is sokan: jobban tenném, ha abbahagynám végleg a verselést. A legmeglepőbb véleményt Darvas Józseftől hallottam. Tetszett neki a könyv, őszintén tetszett, ha jól emlékszem, még védte is, ahol kellett, de csak úgy szőrméntén megjegyezte: nem jól sáfarkodsz magaddal, elkótyavetyéled nagy témáidat! Elképedve néztem Darvasra: én a nagy témákat? Igen, igen – bólogatott ezüst fejével. Van a könyvedben három-négy drámai történet, amelynek nem szabadna megfulladnia a szociográfiában, drámát kellene belőle írnod. Például az elnök és a kiscsikók történetéből...⁴⁰

Az idézetben nevezett kiscsikók története éppen a már említett belső feszültséget dramatizálja. A gépesítés céljait kitűző szövetkezet elnöke tiltását áthágva a néhai gazdák mégis pároztatják a lovakat, melynek eredményeként kiscsikók jönnek a világra. A tiltás, amelyet természetellenesnek tekintenek a paraszti világban, a szövetkezetben a gazdasági racionalitásként jelenik meg. Az egymás ellen feszülő akaratok, a parasztok szembenállása a vezetőséggel végül tragédiához vezet, amikor az elnök egy borozás után agyonüti a kiscsikókat. Ebben a történetben is benne van Csoóri írásainak egy melankolikus vonulata, amely a régi világ elmúlását, az értékek feloldódását láttatja. Mint a *Falu, szélfújásban* szövetkezetből kivert, elüldözött lovai: a régi világ által legnagyobb értéknek tartott lovak így lesznek a környéken vándorló, beesett oldalú, csonttá-bőrré fogyott jószágok, akik egy hajnalon, nem lévén már eledelük és maradásuk, elindulnak a ködös ismeretlenbe, biztos halálukba.

E makacs megmaradást ábrázolja Csoóri 1965-ben megjelent *Iszapeseő* című kisregényében,⁴¹ amely egy fiatal lány, Magos Mária öngyilkosságának körülményeit tárja fel. Az *Iszapeseő* „hőse” Mária apja, Magos Mihály, a szövetkezetből

kimaradt magángazda, aki egyfajta erődítménynek tekintett tanyáján élve hatalmaskodik gyermekein és haragban áll az egész világgal. Csoóri a történet végére mégis, Magos Mihály beszélgetésével, képes bemutatni a magángazda szempontjait is, anélkül, hogy egyértelműen igazat adna neki. Az *Iszapeseő* végül nem jelenhetett meg könyv formátumban csak 1981-ben. A párt kultúrpolitikusai szerint Csoóri 1961-es háromhetes kubai utazása nyomán íródott *Kubai napló* és az *Iszapeseő*, de valószínűleg már korábbi szociográfiai munkái is, illetőenél kritikusabban álltak a szövetkezetesítéshez, túl „elnezőek” voltak a régivel, a hagyományos paraszti gondolkodással szemben. Ráadásul úgy, hogy Csoóri ösztöndíjban részesült, amelynek az volt a célja, hogy a vidéki társadalom átalakulását hűen mutató művek szülessenek. Fő bűne viszont az volt, hogy az *Iszapeseő*ben negatív színben tüntette fel a Magyarországon állomásozó szovjet hadsereg katonáit. Ezért Csoóritól megvonták ösztöndíját, és művei csak úgy jelenhettek meg, ha előzetesen engedélyt kap a Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztályától.⁴² Utóbbi többévi szilenciumot jelentett.

A Csák és Csoóri munkáit övező viták és utóbbi tiltása ellenére a hatvanas évek közepére megsaporodtak a vidék társadalmát bemutató szociográfiai ihletésű irodalmi munkák. Mocsár Gábor többekkel együtt írt riportkönyve *Eltűnnek a mezsgyék* címmel⁴³ még 1961-ben jelent meg; *Nyitott tenyér* című regénye⁴⁴ 1963-ban, amit a következő évben Taar Ferencsel írott szociográfiája követett a magyarországi tanyavilág átalakulásáról,⁴⁵ illetve *Pirostövű nád* című elbeszélésgyűjteménye.⁴⁶ 1963-ban jelent meg Gergely Mihály szociográfiája, *Ez a mi korunk* címmel,⁴⁷ amely nagyban érintette a paraszti

⁴² Az erről szóló dokumentumot lásd: Köpeczi 1965, 69–71. Csoóri szociográfiai és filmírói korszakáról lásd: Görömbei 2010, 31–64.

⁴³ Mocsár et al. 1961.

⁴⁴ Mocsár 1963.

⁴⁵ Mocsár–Taar 1964.

⁴⁶ Mocsár 1964.

⁴⁷ Gergely 1963.

⁴⁰ Hatvani 1982, 20–21.

⁴¹ Csoóri 1965.

világ átalakulását. Csák Gyula 1966-ban új írással jelentkezett, a *Két karácsony között*-tel, amely egy szerelmi tragédia történetét az átalakuló paraszti világ háttérével mutatja be.⁴⁸

Nem lenne teljes a kép, ha nem említenénk a hazai filmművészet alkotásait ebből a néhány évből. 1963-ban játsszák a mozikban Jancsó Miklós *Oldás és kötés*ét, valamint Gaál István *Sodrásban* című alkotását. Mindkét film a generációs különbségre helyezi a hangsúlyt, a falu környezetéből kiszakadni akaró fiatalok – az előbbi esetben a pályakezdő orvos, míg az utóbbiban az egyetemre készülő baráti társaság – és szüleik visszahúzó világa áll itt egymással szemben és adja e filmek főhőseinek dilemmáit. A Sánta Ferenc regénye nyomán készült *Húsz óra* 1965-ben a falusi társadalom meghasonlottságát mutatja be, ami az 1956-os helyi eseményekben csúcspontot ér. Fábri Zoltán filmje, csakúgy, mint az ugyanazon évben bemutatott és forgatókönyvírói között Csoórit is felvonultató, Kósa Ferenc rendezte *Tízezer nap* az elsők között mutatta be a forradalom vidékre gyakorolt hatását. Utóbbi film egy nagy méretű paraszti történelmi-fejlődési tabló, amelynek a végpontján a szülei harcaival és dilemmáival leszámoló új generáció áll. Ugyanezen év termése közé tartozik Gaál István *Zöldár* című filmje a kétlaki első generációs értelmiségiről és az ötvenes évek viszályokkal teli világáról. Gaál 1967-ben jelentkezett újra *Keresztelő* című filmjével, a vidékre hazautazó és ott gyermekkorai barátjával szembenező fővárosi művész hányattatott életéről. Végül a képi világában unikális, Sára Sándor rendezte (a forgatókönyvírók között ismét megtaláljuk Csoórit) *Feldobott kő zárja* e filmek sorát 1968-ban, amely az egyetemre apja miatt fel nem vett, majd földmérőként és tanyaközpont-szervezőként tevékenykedő fiatalember történetét követve mutatja be a szocialista társadalomszervezés, egyáltalán a modernizációra kényszerített közösségi élet (tanyak világa, cigányok) visszásságait.

* * *

⁴⁸ Csák 1966.

1970-ben újraindul a *Magyarország felfedezése* könyvsorozat, elsők között a már itt is említett Mocsár Gábor kötetével a magyarországi olajbányászatról.⁴⁹ Ekkorra a népi írók, a népi mozgalom tagjai közül már többen meghaltak: Tamási Áron 1966-ban, a sokszor e csoportba sorolt Kodály Zoltán 1967-ben, Barsi Dénes 1968-ban, Kodolányi János és Sinka István 1969-ben hunyt el. Nevezett évben távozott Veres Péter és Szabó Pál, majd 1971-ben Erdei Ferenc. A hetvenes években végül a népi írók közül Darvas József (1973), Németh László (1975), Erdélyi József és Féja Géza (1978) is elhunyt. Csak Illyés élte túl a hetvenes évtizedet, sőt ekkor újra főszereplőjévé vált a magyar értelmiségi, szellemi életnek.

Az új generációt már nehezen lehetne maradéktalanul a népi írók csoportjába sorolni, a népi-nemzeti ellenzék kategóriája pedig szintén problematikus, ha minegyikőjüket egy kalap alá szeretnénk venni. Jelen írásban nem is ez volt a célom, hanem felvonultatni azokat a szerzőket és műveket, amelyek a hatvanas évek első felében reagáltak a vidék társadalmának átalakulására. A klasszikus generáció művein érződik: a hatalommal való ilyen vagy olyan módon létrejövő kiegyezés egyúttal a falu társadalmának szocialista átszervezését célzó politikával való megbékélést is jelentette. Ha nem is korábbi elképzeléseik szerint, de a szövetkezeti eszme megvalósulását várták és látták a „nagy generáció” tagjai. A fiatalabb generáció ezzel szemben a kollektivizálás és főként a modernizálás visszásságaira is ráirányította a figyelmet. Az átalakuló társadalom iránti érdeklődés műfajok sokaságát gazdagította, a szociográfiai irodalom fellendülése következett be. Ezen a nyomvonalon haladva bontakozhatott ki a szocialista társadalom későbbi kritikája, ami érintette a demográfiai problémákat, az öngyilkosság és alkoholizmus elterjedt társadalmi jelenségét, és persze a határokon kívül rekedt magyarok üldözését is.

⁴⁹ Mocsár 1970.

Irodalom

- Barsi, Dénes 1961: *Lázgörbe*. Budapest, Szépirodalmi.
- Barsi, Dénes 1963: *Sorsváltás*. Budapest, Szépirodalmi.
- Borbándi, Gyula 1989: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski.
- Csák, Gyula 1963: *Mélytengeri áramlás*. Budapest, Magvető.
- Csák, Gyula 1966: *Két karácsony között*. Budapest, Szépirodalmi.
- Csák, Gyula 1973: Utószó a „Mélytengeri áramlás”-hoz. *Új Írás*, 13. évf., 10. sz.
- Csicskó, Mária – Körösenyi, András 1989: Egy harmadikutas szocializmus – utópia földközben. A Petőfi Párt 1956–57-ben. *Századvég*, 1–2. sz., 118–138.
- Csoóri, Sándor 1960: Pusztá az orgonásdomb alatt. *Kortárs*, 4. évf., 9. sz., 441–454.
- Csoóri, Sándor 1961: Falu, szélfújásban. *Kortárs*, 5. évf., 5. sz., 680–696.
- Csoóri, Sándor 1963: *Tudósítás a toronyból*. Budapest, Magvető.
- Csoóri, Sándor 1965: Iszapcső. *Kortárs*, 9. évf., 2. sz., 234–256.
- Darvas, József 1961: *Hajnali tűz*. Budapest, Szépirodalmi.
- Erdei, Ferenc 1959: *Mezőgazdaság és szövetkezetek*. Budapest, Akadémiai.
- Féja, Géza 1963: *Sarjadás. Sárközi élmények és utazások*. Budapest, Szépirodalmi.
- Földes, György 2021: *Nemzet és hegemonia 1945–1989*. Budapest, Napvilág.
- Gergely, Mihály 1963: *Ez a mi korunk*. Budapest, Magvető.
- Görömbei, András 2010: *Csoóri Sándor. Monográfia. 2., jav. kiad.* Budapest, Nap.
- Hatvani, Dániel 1982: Készülődés a számadásra. Hatvani Dániel beszélgetése Csoóri Sándorral. *Mozgó Világ*, 8. évf., 1. sz., 17–32.
- Illyés Gyula, 1961: *Új versek*. Budapest, Szépirodalmi.
- Illyés Gyula, 1965: *Dőlt vitorla*. Budapest, Szépirodalmi.
- Köpeczi Béla 1965: Köpeczi Béla javaslata az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának a Kortárs és az Új írás című folyóiratok átalakítására és feljegyzése az irodalmi folyóiratokban jelentkező káros jelenségekről, illetve a bizottság állásfoglalásai. Feljegyzés. In Cseh,

Gergő Bendegúz – Krahulcsán, Zsolt – Müller, Rolf – Pór, Edit (szerk.): *Zárt, bizalmas, számozott. Irodalom-, sajtó- és tájékoztatáspolitikák 1962–1979. Dokumentumok*. Budapest, Osiris, 2005, 66–72.

- Lupkovics, György 2009: A tököli tárgyalóküldöttség kísérete KGB-s dokumentumok az 1956. november 3-án Maléter Pál vezette küldöttség kíséretének kihallgatásáról. *Betekintő*, 3. évf., 4. sz. https://betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_4_lupkovics.pdf (letöltve: 2022. április 1.)
- Márkus, Béla 2017: Röpiratok változatai. Csoóri Sándor a hatalom látóterében 2. *Kortárs*, 10., 65–76.
- Mocsár, Gábor et al. 1961: *Eltűnnek a mezsgyék... Riportok, történetek, portrék*. Debrecen, Hajdú-Bihar Megyei Tanács.
- Mocsár, Gábor 1963: *Nyitott tenyér*. Budapest, Magvető.
- Mocsár, Gábor 1964: *Pirostövű nád. Elbeszélések, kisregény*. Budapest, Szépirodalmi.
- Mocsár, Gábor 1970: *Égő arany*. Budapest, Szépirodalmi.
- Mocsár, Gábor – Taar, Ferenc 1964: *Tanyavilág – bomló világ*. Budapest, Kossuth.
- Németh, László, 1956: Emelkedő nemzet. *Irodalmi Újság*, november 2., 2.
- Németh, László 1965: A Mezőföld TSz-ben. Pohárköszöntő. *Szabad Föld*, december 25., 13.
- Németh, László 1986: Ha én miniszter lennék. Levél egy kultúrpolitikushoz. *Valóság*, 29. évf., 6. sz., 1–45.
- Papp, Endre 2014: Szabadság, műveltség, erkölcs. Faluképek és önképek Csoóri Sándor prózáiban: *Hitel*, 27 évf., 11. sz., 134–141.
- Papp, István 2012: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, Jaffa.
- Standeisky, Éva 1996: *Az írók és a hatalom 1956–1963*. Budapest, 1956-os Intézet.
- Standeisky, Éva 2005: Tükrök. Népi írók, parasztpárti politikusok és a hatalom, 1960–1973. In uő.: *Gúzsba kötve. A kulturális elit és a hatalom*. Budapest, 1956-os Intézet – ÁBTL, 235–270.
- Szeredi, Pál 2015: *Nemzetépítő demokratikus ellenállás a Kádár-korban 1956–1987*. Pilisszentkereszt, Barangoló.
- Szeredi, Pál 2018: *A nemzetépítő demokratikus ellenzék története 1987–1989*. Pilisszentkereszt, Barangoló.

- Szilágyi, Márton 2015: Illúzió és utópia között. Miként ábrázolta a hatvanas évek magyar irodalma a téesszervezést? In Horváth, Sándor – Ö. Kovács, József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, MTA BTK TTI, 297–321.
- Szőnyi, Tamás 2012: *Titkos írás. Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*. I. kötet. Budapest, Noran.
- Tamási, Áron 1957: Szellemi tisztesség. *Élet és Irodalom*, 1. évf., 25–26. sz., 3.
- Tamási, Áron 1960: *Szirom és Boly*. Budapest, Szépirodalmi.
- Varga, Zsuzsanna 2013: *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Budapest, Gondolat.
- Vass, Henrik (szerk.) 1968: Az MSZMP KB PB határozata termelészövetkezeti politikánk néhány kérdéséről. (1966. október 4.) In *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai, 1963–1966*. Budapest, Kossuth, 529–536.
- Vasy, Géza 2006: Illyés Gyula a Kádár-korszak első felében. *Tiszatáj*, 1., 56–65
- Veres, Péter 1960: *A kelletlen leány*. Budapest, Szépirodalmi.
- Veres, Péter 1962: *Tiszántúli történetek*. Budapest, Magvető.
- Veres, Péter 1968: Bölcs és balgatatag őseink. *Kortárs*, 12. évf., 4. sz., 507–522.

Filmek

- Feldobott kő 1968: r.: Sára Sándor f.: Sára Sándor, Kósa Ferenc, Csoóri Sándor.
- Húsz óra 1965: r.: Fábri Zoltán, f.: Köllő Miklós (Sánta Ferenc regényéből).
- Keresztelő 1967: r.: Gaál István, f.: Gaál István.
- Oldás és kötés 1963: r.: Jancsó Miklós., f.: Hernádi Gyula, Jancsó Miklós (Lengyel József regényéből).
- Sodrásban 1963: r.: Gaál István, f.: Gaál István.
- Tízezer nap 1965: r.: Kósa Ferenc, f.: Kósa Ferenc, Gyöngyössy Imre, Csoóri Sándor.
- Zöldár 1965: r.: Gaál István, f.: Gaál István, Gyöngyössy Imre.

Kapcsolatok

Csapody Miklós

.....
Népiség és erdélyiség

Táj-, világ- és országnézet

„az embernek nemcsak úgy *vannak* eszméi,
hanem *választja* őket”

John Lukacs: *Isten velem*

Egyik elméleti értekezésében József Attila a húszas évek végén azt írta, a nemzet szellemi egzisztenciáját három összetevő: a szemlélet, a gondolat és az ihlet alkotja. Ennek az *Ihlet és nemzet* címen ismert filozófiai-alkotáslélektani gondolatmenetnek volt végső állítása a híressé vált tétel, mely szerint a nemzet közös ihlet, az egyazon nyelvet beszélő közösség „szellemiségének” közös megnyilvánulása: amikor a költő lefordít egy verset, az idegen eredetit saját nemzetének ihletével alkotja újra. 1930 elején József Attila tizennégy költeményét küldte Hódmezővásárhelyről Kolozsvárra Dsida Jenőnek (az *Erdélyi Fiatalok* alapító főszerkesztőjének), azzal, hogy „Ha sor-som fordulna immár egy kissé, igaz örömmel néznék szét ná-latok. Régi vágyam ez, ám Istenem nem juttat hozzá”; Bécs és Párizs után, ahol újságot árult, szívesen menne végre Erdélybe, „fajtam távolabbi rétjei felé” is. Ígérete szerint hamarosan pos-tázza *Ki a faluból* című, Fábián Dániellel együtt fogalmazott, a Bartha Miklós Társaságnál nyomtatásra váró röpiratát, amely „a magyarság életadó rétegére, a parasztságra” hívja fel a tenni vágyó ifjúság figyelmét. Ő maga az anyaország, a „törzsnem-zet” egyfelől nyomasztó általános válságtudattól, az elodáz-hatatlan társadalmi változások sürgetésének lázától, másfelől fokozódó egzisztenciális veszélyérzettől áthatott szellemi-po-litikai közegében élt, költőtársa már tíz éve kisebbségben, az idegen uralom alá került Erdélyben, a „régio” elnyomott,

magára utalt, az újjászerveződés útjait kereső magyar közösségében. Ez a mindent meghatározó alapvető helyzeti különbség azonban nem hozott változást a nemzetit és a társadalmi magában foglaló „közös ihletben”. Magyar identitásuk ténye és tartalma, életművük művészi-erkölcsi súlya éppúgy nem kétséges, mint a többségben vagy kisebbségben élő magyar írók, irodalom azonosulása nemzeti-nyelvi közösségükkel – ott a radikális társadalmi reform, itt a kisebbségi önvédelem és önszerveződés parancsoló kényszerének felismerésével.

A *népiség* (a népi mozgalom) és az *erdélyiség* (a transzszilvanizmus), ez a két jellegzetes huszadik századi (az 1920 és 45 közti negyedszázadban meghatározó) irodalmi genezisű, eltérő, sőt ellentétes világnézeti alapokról vállalható, a Romániához csatolt Erdélyben együtt létező és ható eszmevilág látszólag könnyen különválasztható. Összetevőiket akár távolról is szemügyre véve komplexitásuk mellett jól megfigyelhetők azonos, hasonló és eltérő jellemvonásaik a történelmi kiindulópontot (meddig mennek vissza a nemzeti-társadalmi bajok feltárásában), az aktuális helyzetelemzést (milyen adottságok korlátozzák a cselekvést) és a teendők megfogalmazását (mit kell tenni a cél érdekében) tekintve egyaránt. Indokolt a kérdés, hogy a népi mozgalom bonyolult, sokrétű eszmevilágának milyen ténybeli és érzelmi összetevői lelhetők fel a transzszilvanizmus gondolkörében. (A népiség a transzszilvanizmus egyik alapeleme.) Vannak-e a népiségnek speciális erdélyi ideológiai alkotórészei? (Az anyaországi és az erdélyi szellemi-kulturális élet kölcsönösen áttételes jelenségeit kivéve nincsenek; a nemzeti irodalom folytonossága transzszilvanizmus nélkül is biztosított volt, fordítva semmiképp; Erdély és az elszakított területek ügye a magyar államvezetést külpolitikai, hatalom- és nemzetpolitikai céljaival összefüggésben foglalkoztatta.) Nézzük a két gondolkör („világnézet”, ideológia, érzület, „atmoszféra”, közösségi magatartáskereső, cselekvési program, irodalmi-művészi hitvallás) vázlatszerű összehasonlító tipológiáját az anyaország-régió, az időbeliség, jelleg, szervezeti keretek, eszmények és programok összefü-

gésében. (A „hagyományos” népiséget és a „klasszikus”, valamint az 1937 után hanyatló transzszilvanizmust vizsgáljuk, 1944–48 utáni átalakulásuk, a mentalitásban, érzelmvilágban, nemzetfelfogásban, irodalomban máig tapasztalható hatásuk jelzését mellőzzük. A meghatározható ideológiai tartalmakat mindkét esetben célszerű megkülönböztetni időközben módosuló funkcióiktól).

(*Tér és idő, alaphelyzet*) Nem jelentéktelen 19. századi előzmények után mindkét eszmevilág a történelmi Magyarország megsemmisülését követő tragikus történelmi helyzet „válsághelyzeté”. A népi mozgalom mint a huszadik század első felének legfontosabb magyar eszmeáramlata az önálló államiságát visszanyert maradék ország (a többség), a transzszilvanizmus az államiság korábbi közösségi életkereteinek elvesztésével alávetett helyzetbe került erdélyi magyarság (a kisebbség) értelmiségének eszmei útkeresése. Az első a hozzávetőleg 8,6 milliós „törzsnemzet”, a második egy elcsatolt, önmagában több mint 1,5 millió magyar lakosságú „régio” területén bontakozott ki – mindkettő a „nemzetkép”, a nemzetgondolat új és aktivista, társadalmi újjászervezést sürgető megfogalmazása. (A jobb- és baloldali népiek, plebejusok mellett a jobboldali keresztény-konzervatív hatalmi elittel szemben álló polgári radikálisok, urbánus liberálisok, újkatolikus konzervatívok is Magyarország modernizálását akarták elérni. A transzszilván eszmény ideológusainak és tudatos hirdetőinek felfogása szinte teljes egészében egybeesik Ady világképével.) A népiség volt az utolsó olyan nagy szellemi áramlat, amely a több részre szakított, új államok keretei közé került, az anyaországtól kezdetben hermetikusan elzárt magyarság valamennyi nemzeti közösségében megjelent, és hasonló tapasztalatok alapján keresett hasonló választ súlyos és váratlan politikai, szociális, kulturális problémáira (miután a nemzeti-népi törekvések „közös választát” 1944–45-öt követően már nem volt mód érvényre juttatni, a különálló kisebbségi közösségek fejlődése részben szétartó, részben párhuzamos utakat mutat). A transzszilvanizmust regionális ideológiának is szokás nevezni, holott több

egy adott regionális öntudat kifejezésénél. Az erdélyi regionalizmusból azért lehetett transzszilvanizmus, mert a „türelmes-ség és méltányosság” régi erdélyi hagyományait (lelkiismereti és vallásszabadság, társadalmi, gazdasági, etnikai ellentétek kiegyenlítésére való törekvés, demokratikusabb közszellem) követte; fogalmi jelentőségű tétele szerint „az erdélyiség közös eszményét: fajok találkozását az emberi értékek magaslatán”. Az 57 ezer négyzetkilométernyi történeti Erdélyt (korábbi önálló fejedelemséget, különálló országrészt) egyébként is legfeljebb a Magyarországtól elcsatolt 103 ezer négyzetkilométernyi területen belül lehet régióknak mondani.

A népi eszmevilágot nem az anyaország „centruma” sugározta szét a határokon túli magyar „perifériákra”, hanem fordítva. Ady, Szabó Dezső, Móricz gondolatvilága majdnem egy évtizeddel korábban rázta fel a fiatalságot a Felvidéken (Szlovénia), Erdélyben és a Délvidéken, mint Magyarországon, ahol a mozgalom csak a bethleni konszolidáció megrendülése idején bontakozott ki (ami Erdélyt illeti, az új gondolkodásban még inkább megelőzte az anyaországot). A népi mozgalom többségi, sőt „összmagyar”, a kor hasonló európai mozgalmával rokon, a transzszilvanizmus regionális gyökerű kisebbségi eszmetörténeti jelenség, mindkettő erős nemzedéki meghatározottsággal. A népi írók első hullámának jelentkezése a húszas évek második felére, a mozgalom kibontakozása a harmincas évek elejére, a világgazdasági válság éveire esett (helyzetük és hangvételük a náciizmus felemelkedése, majd a területi revíziók idején értelemszerűen módosult, az erdélyiség szellemében felnőtt értelmiségi fiatalságé alapjaiban változott a politikai-közéleti nemzedéki őrségváltás nyomán). A népi mozgalom a negyvenes évek elején jutott csúcspontjára, annak ellenére, hogy belső konfliktusai (szükségyszerű leegyszerűsítéssel jobb- és baloldalinak mondott megosztása) egész történetét végigkísérte. A transzszilvanizmus és a jobb- és baloldaltól egyként vállalt népszolgálat a magyarországi népiek első hullámánál, tehát sokkal korábban, tőle függetlenül megjelent erdélyi belső fejlemény, ugyancsak negyedszá-

zadon átívelő, a húszas évek elején felemelkedő, de a „túlzó marxista” (kommunista) és az újkatolikus ifjúság kora harmincas évekbeli világnézeti küzdelmei nyomán meggyengült, az évtized második felében már hanyatló eszme.

Népiség és erdélyiség együtt és először az erdélyi magyar irodalom első nemzedéki csoportjának *Előre* című kolozsvári diáklapjában jelent meg (1922). A korai transzszilvanizmus erőteljes magyar önazonosság-tudatának, demokratikus politikai-közéleti elvekkel párosult kisebbségi aktivizmusának folytatódása a *Tizenegyek* antológiája (1923). Ez a kezdeményezés volt az erdélyi magyar művelődésben hamarosan szétváló, a (székely) sajátossággal is számoló irodalmiság és a népi alapozású társadalomtudatosítás közös forrása (e korai népiség tartalma a reális kisebbségi helyzettudat felé tartó nemzeti önazonosság-tudat). Az irodalmi nyomvonal az Erdélyi Szépírók Céh (1924) és az *Erdélyi Helikon* (1928), a társadalmi az *Erdélyi Fiatalok* (1930) és a *Hitel* (1935) létrejöttéhez vezetett. A húszas évek vége, „az erdélyiség fordulója” után az első kisebbségi nemzedék figyelme már nem az irodalomra, hanem a társadalom valóságára, mindenekelőtt a parasztság szociális helyzetére irányult, tagjait saját jövőjük, a magyarság kilátásai, Európa sorsa foglalkoztatta. Csakúgy, mint a népiek, a jövő távlatát „a dolgozó osztályok feltörekvésében” látták, a demokratikus kisebbségi társadalom kialakítását tűzték maguk elé. Ez a fiatalság látszólag már nem transzszilvanista, nem is humanista, hanem realista: az erdélyi gondolatot a „holdúszató versek”, hamis illúziókat tápláló regények „transzszilván svindlijét” elutasítva a kisebbségi önszervezés sürgetésével és a falusegítés gondolatával egészítette ki.

(*Jelleg és szerkezet*) A népi mozgalom a magyarországi politikai-társadalmi rendszer ellenében, az államát veszített kisebbség a többség vele szemben ellenséges államában talált rá népi-nemzeti közösségi létkérdéseinek lehetséges megoldására. Az agrárius jellegű, széles európai szellemi látóhatárú népi gondolat egyik legfőbb törekvése a népi erők mielőbbi, minél kiterjedtebb kiaknázása volt, amiben a maga minőségi

intellektuális teljesítményével meghatározó szerephez jutott a jobbára paraszti és polgári származású értelmiség. A népi-ek társadalmi-szervezeti formációja a mozgalmiság volt; nem a pártok hatalmi küzdelmeiben kívántak részt venni, hanem a „mélypolitika”: a társadalmi mentalitás, gondolkodásmód átformálásával akartak gyakorlati eredményre jutni. Ebből következett, hogy a népi mozgalom sokfelé tájékozódott, nem kötődött egyetlen politikai párthoz, hívei és vezéralakjai jelen voltak szinte valamennyi csoportosulásban, a pártok holdudvarát alkotó társadalmi, kulturális egyesületekben, az egyházak és az ifjúság mozgalmaiban. Laza szerkezetű tömörülésük, széles körű (a reformkor áldozatkész közösségi szellemét idéző) irodalmi-társadalmi, politikai tevékenységük: az eszmeáramlat mozgalmi formája ezért tűnik bonyolultnak, a modern parlamentáris demokrácia gyakorlatában nehezen leírhatónak. Bár a transzszilvanizmus legelső rövid életű szerveződése pártalakzat volt (az 1921 nyarán létrejött Erdélyi Néppárt), annak ellenére távol állt a mozgalmiságtól, hogy cselekvésideálja, eszmei-etikai alapállása, erős érzelmi ösztönző ereje valamennyi erdélyi magyar mozgalom, kulturális és más szerveződés, társadalmi megnyilvánulás, közület, intézmény, egyesület, egyház működésére – jószerével az egész kisebbségi társadalomra bő két évtizeden át meghatározó hatást gyakorolt.

A népiek nemcsak korai periódusukban, a mozgalom virágzása, majd hanyatlása idején, hanem irányzataikban, szervezeti-politikai formációikban, sőt személyenként, meghatározó képviselőikben is nagy változatosságot mutattak, éppúgy, mint a transzszilvanizmus eszmealkotói, irodalmi-közéleti megszólaltatói, akik ugyanazon valóságra sokféle válasszal szolgáltak. A társadalmi-nemzeti szolidaritás mindkét gondolatkör meghatározóan közös jegye volt. A bontakozó transzszilvanizmus új ideológiáját előbb erdélyiségnek, később a magyar lélek szerves részét képező erdélyi szellemnek, végül erdélyi gondolatnak nevezték. Nem a haza és a szülőföld, hanem az állam (ország) és a haza (szülőföld) vált el benne egymástól,

miközben a végzetes törést a pluralista erdélyi hagyomány és az európai modernitás törekvéseinek ötvözésével, társadalmi aktivitással, alkotással, értékörzéssel ellensúlyozva állt a kollektív önszervezés szolgálatába. Noha mindkettő nagy hatású, összefüggő (konstituált, de nem kidolgozott) ideológiai konstrukciót alkot, jellegénél, koncepcionális oldottságánál fogva (megalapozóik írók, publicisták voltak) sem a népiség, sem az erdélyiség nem volt doktrína. A népiség erkölcsi fogantatású radikális nemzeti és társadalmi törekvései éppúgy nem alkotak tételes gondolatrendszert, mint ahogy a transzszilvanizmus sem volt tudományos kisebbségelmélet, akkor sem, ha földrajzi, történelmi, lelki, erkölcsi és etnikai adottságaival (a három erdélyi náció együttélésével) érvelő képviselői éppen olyan egyértelműen megfogalmazták alapelveiket, elérendő céljaikat, mint a magyarországi paraszti nyomor, a nagybirtok, a feudális társadalomszerkezet felszámolásának szükséges volta mellett érvelő népiek a maguk felfogását a maguk gondolati és hatalmi ellenpólusával: eszmei ellenfeleikkel és a magyar, illetve román kormányokkal szemben.

(*Intézmények, társadalmi bázis*) A mindinkább erősödő, kiszélesedő népi mozgalom szellemi közegét és tömegbázisát többnyire a parasztságból és a polgárságból, az érzelmileg és intellektuálisan egyaránt elköteleződött keresztény középosztályból érkező vidéki és fővárosi értelmiségiek alkották. Ha nem is a „kellő időben” (akadt, aki szerint egy évtizedes késéssel), nem is akadálytalanul, mégis viszonylag hamar kiépítették a maguk intézményrendszerét és nyilvánosságát az egyesületektől, munkaközösségektől a kulturális szövetségeken, ifjúsági és egyházi társmozgalmakon át a lapokig, folyóiratokig, könyvkiadókig. Ezek java része a „magyar út” meghatározó képviselőinek, támogatóinak tulajdona volt vagy közel állt hozzájuk, de további fórumok is melléjük álltak folyamatos jelenlétük biztosításával. A húszas-harmincas évek új nemzedékének népi értelmisége a Bethlen Gábor Körben (1921), a Bartha Miklós Társaságban (1925), a Wesselényi Reform Klubban (1929), a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában

(1930) nevelődött és talált magára. Hasonló intézményként működött a Pro Christo Diákok Háza, később a Bolyai (Györfy) Kollégium és még számos szerveződés, mint a Soli Deo Gloria, miközben a rokon törekvésű felvidéki, erdélyi, vajdasági nemzedéktársakkal is kapcsolatban álltak, olykor szorosan együtt is működtek (mint az Erdélyi Fiatalok a Sarlóval, a Bethlen Gábor Körrel és a Szegedi Fiatalokkal). Az olyan saját és rokonszenvező „baráti” lapok, mint a *Református Diákmozgalom* (1925), a *Magyar Szemle* (1927), az *Új Magyar Föld* (1929), a *Fiatal Magyarság* (1931), a *Tanu* (1932), a *Válasz* mint a népi írók első tábora és a *Magyar Út* (1934) csakúgy, mint a *Kelet Népe* (1935), a *Magyar Élet* (1936), a *Híd* (1937), a *Tovább* (1938), a *Magyar Csillag* és a *Tiszántúl* (1941), a kolozsvári *Termés* (1942), a *Szabad Szó* (1944) és társaik, valamennyien a népi mozgalom kezdetben mindent áthatóan erőteljes irodalmi jellegét tükrözik, elég csak a népi íróknak áttörést hozó, a társadalmi valóságot feltáró szociográfiára, nép- és országismeretre gondolni. A népiek lapjaival szoros összhangban működött a Magyar Élet Kiadó (1939), a Bolyai Akadémia és a Turul Könyvkiadó (1941). Az erdélyi valóságkutatás, mint a nemzeti-társadalmi önismeret sajátos formája, főként a *Korunk*, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Hitel* szociográfiája már nem szépirodalmi jellegű, hanem empirikus-tudományos, a romantikus Erdély-mitizálással tudatosan szembeforduló szociológiai-statisztikai valóságfeltáráshoz, történeti szociográfiákhoz vezetett.

A transzszilvanizmus hirdetőinek ideológiai és társadalmi összetétele a népiekénél is szélesebb, szinte teljes körképet mutat: voltak köztük jobb- és baloldaliak, népiek, polgári radikálisok és urbánus liberálisok, szociáldemokraták, keresztény konzervatívok, iparosok, kereskedők, középosztálybeli értelmiségiek, írók, publicisták, művészek, szakemberek, papok, tanárok, jogászok, dzsentrik, arisztokraták. Az erdélyiség irodalmi-kulturális intézményei a népiek helyzetétől alapvetően eltérő viszonyok között nem mozgalmi jelleggel, inkább áttételesen, meghatározó íróikon és más személyiségeiken keresztül kötődtek az egyes szellemi körökhöz, érdekcsoportokhoz. Kö-

zös nevezőjük az erdélyiséget történetileg visszavetítő transzszilvanizmus volt, melynek kisszámú, ám annál jelentősebb, elsősorban irodalmi intézményei az értékek megőrzésével, gyarapításával, továbbadásával, a magyar műveltség terjesztésével, a hagyomány ápolásával és a neveléssel biztosították a nemzeti azonosságtudat folytonosságát. A transzszilvanizmus legfontosabb szellemi fóruma az Erdélyi Szépmíves Céh és az *Erdélyi Helikon* volt a *Pásztortűzzel* (1921), a *Vasárnap* *Újsággal* (1923), az *Erdélyi Irodalmi Szemlével* (1924) és számos további lappal, folyóirattal. A régi-új eszmevilágot az erdélyi magyar orgánumok túlnyomó része teljes egészében magáévá tette. Nemcsak a politikai és közéleti karakterűek, hanem a szépirodalmi folyóiratok is, sőt még számosan mások, mint a régi alapítású tudományos *Erdélyi Múzeum* (1874), vagy az új nemzetpolitikai szemle, a *Magyar Kisebbség* (1922), a felekezetek fölött álló, az új nemzedéknek (párt)politika-mentességet és világnézeti függetlenséget ajánló *Erdélyi Fiatalok*, majd a magyarországi hivatásrendi gondolat nyomán „szervezett nemzettársadalmat” propagáló *Hitel*. Az erdélyiség konzekvenciáinak tudatosításában fontos szerepet vállaltak az olyan egyházi-ifjúsági folyóiratok, mint a református *Ifjú Erdély* (1923), a katolikus *Erdélyi Iskola* (1933), egyesületi és kör kiadványok. Az erdélyi „uralkodó eszme” hegemoniája természetesen nem volt töretlen: a *Korunk* kezdettől harcos ellenfele volt. (Az erdélyi irodalmi-világnézeti viszony- és kapcsolatrendszer nemcsak a két nagy szellemi szomszédvár, a transzszilván eszméket hirdető *Erdélyi Helikon* és a marxista *Korunk* szembenállásával jellemezhető, hanem az erdélyi írók gyakori „átjárásával”, sőt azzal is, hogy a népi írók közül néhányan azután váltak ismertté Magyarországon is, hogy először a *Korunk* közölte írásaikat.)

(*Ideológia*) A népi mozgalom eklektikus irányzati és egyéni sokfélesége olyannyira összetett rendszert alkotott, hogy főszó mellett megannyi régi öröklött nézettel, radikális új elemmel, eszmetörmelékkel telített felfogás- és stílusváltozatai nehezen megragadhatók. A transzszilvanizmus, mint esztétikai

program, mint politikai elgondolás és mint gondolatrendszer ideologikus gyűjtőfogalomként még bonyolultabb irodalom- és művelődéstörténeti jelenség (ha ideológiai „képlet” volna, tételesen leírható lenne, márpedig abszolút fogalmakkal nem, csak történetileg meghatározható). Összetettsége azzal magyarázható, hogy nem létezett kollektív transzszilván eszmény, az erdélyiség érzelmvilága sokat emlegetett „erdélyi liberális szellem” híveinek legkisebb közös többszöröse volt. Sem a népiség, sem az erdélyiség nem elmélet, inkább eszme, törekvés, cselekvési terv; az első szellemi világáramlatokkal érintkező, a trianoni határok fölött átlépő „összmagyar” gondolatvilág, a második autochton kisebbségi fejlemény, az európai humanista szellemre nyitott ideológiai zárvány. A legjelesebb népiek munkássága éppen úgy a magyar művelődés élvonalbeli teljesítménye, mint az erdélyiség java képviselőié. A többségben élő népiek behatárolt lehetőségek között, a kisebbségi transzszilvanisták jogilag és politikailag alávetett helyzetben érték el számottevő eredményeket. Közös szellemi forrásvidékük az Ady–Móricz–Szabó Dezső-triász, Bartók és Kodály gondolatvilága (a népiek egy részénél Jászi Oszkár eszméivel kiegészülve). Ezzel szemben a transzszilvanizmust ellenfelei már az első időktől utópiának ítélték. Akik a nemzeti „akolmeleg” időtlenített misztikumával szemben az etnikai hovatartozástól független osztályharcot vélték társadalmi realitásnak, „óhaj- és *vocativus*-ideológiának” minősítették, eleve kétségbe vonva a lelki-történelmi-táji adottságokkal való érvelés tényszerűségét. Mások, akik a harmincas évek második felében elfogadták, hogy a mítosz nem feltétlenül mond ellent a tapasztalatnak, úgy gondolták, a transzszilvanizmus „mítosza” (nem az irodalmi transzszilvanizmus mitikus líraisága), bár nem ássa alá az eszmekör hitelét, teljesítményének jelentőségét, nem a múltban gyökerezik, hanem a bizonytalan jövőbe vetül. Azok is patetikus utópiának, önámító ködgomolynak tartották, ezért elvetették egész eszmevilágát, akik a hagyományos erdélyi szabadelvűségekre hivatkozva a többségnek szóló, közeledést, megbékélést célzó ajánlatra és az egyen-

jogúság, autonómia illúzióinak bizonyult politikai követelésére helyezték a hangsúlyt.

Noha az eszmény értéke nem mérhető sem az érzelmekkel, sem jogi, politikai, világnézeti programpontokkal, kisugárzó hatása nem feltétlenül az érték függvénye. A transzszilvanizmus közös értéke nem az erdélyi népek értékközössége volt, hanem szinte kizárólag „magyar ideológia”, nemes eszméjét csak „a magyarság látszott sóhajtozni”. A transzszilvanisták hiába vélték úgy, hogy nemcsak az erdélyi magyar, hanem a román és szász „egyéniség, lélek, szellem” is létező valóság, és hogy az „erdélyi szellem” éppen ezek közös eredője; a sorsközösség érzése akkor lehetett volna kölcsönös, ha mindhárom erdélyi nép magáénak vallotta volna. (Mások úgy ítélték, az „Erdélyben ható erő” nem lélek, hanem csak szellem; létezik erdélyi magyar, román és szász szellem, magyar lélek azonban csak egy van, mégpedig az összmagyarság lelke.) A közös történelmi múlt, megértésre, testvéri egyenjogúságra apelláló fennkölt humanizmus így sem vesztett érvényéből, ténylegesen azonban megvalósíthatatlannak bizonyult. A regáti közszellem nem mutatott iránta fogékonyságot, a hagyományos szász szeparatizmus csak a harmincas évek első felének magyar–szász irodalmi közeledése idején oldódott némiképp. A kisebbségi erdélyi gondolat fő ellenpróbája a „többségi transzszilvanizmus” átalakulása: a regáti törekvéssel (Erdélyt erdélyiek nélkül) szembeforduló román regionalizmust (Erdély az erdélyieké) legyőzte a nagyromán gondolat (Erdély a románoké). Népiek és transzszilvánok magatartását az Ady–Móricz–Szabó Dezső-triász gondolatvilága mellett saját tragikus társadalmi tapasztalataik táplálták. Tágabb történelmi perspektívában az államalapításig, a népiek a kritikai nemzetszemléletükben a reformkor eszmevilágáig (nemzet és haladás), a kapitalizmus kritikája kapcsán többnyire a dualizmusig, az erdélyiség képviselői a forradalmakig és a történelmi Magyarország felbomlásáig mentek vissza a végzetes bajok gyökereinek, a nemzeti és paraszti polgárosodás megrekedése okainak keresésében. Mindkét eszmevilág híveit egyetemes

etikai-kulturális értékszempontok vezették, nagy hangsúlyt helyeztek az európai értékek megismerésére, a szellemi kapcsolatok ápolására, a magyar érdekek képviseletére.

A népi mozgalom vezérfonala a parasztság helyzetének orvoslása volt a földbirtok-, a szociális és a művelődéspolitikai, a közigazgatás radikális reformjának követelésével. Alaptételként fogalmazták meg, hogy a nemzeti közösség megújulása csakis ettől a társadalmi rétegtől várható. Ebből eredt kritikai nemzetszemléletük, felfogásuk a parasztkérdésről, a nemzeti identitásról és a társadalmi szolidaritásról, a magyarság közép-európai hivatásáról, a kelet-európai kis népek közeledéséről. Bár a parasztkérdés történeti okoknál fogva másként esett latba Erdélyben, mint az anyaországban, Erdélyben a magyarság 72 százalékát adta a falu. A népieket senki sem mondhatta utópikus idealistáknak, a romantikus parasztimádat azonban egyként része volt a népiség és a transzszilvanizmus korai nép- és faluszemléletének. Mégis hamar megszabadultak a paraszti világ, népi hagyomány, művészet idealizált, giccsbe hajló félreértésétől. Az erdélyi új nemzedék fellépése tovább erősítette azt a felismerést, hogy „az erdélyi magyarság jövője az erdélyi magyar falu jövője”, és hogy nem a 72 százalék él a 28-ért, hanem fordítva, mégpedig a 100 százalék megmaradásáért. Ezért szükséges a magyarság jövőjének letéteményesét, „a nemzeti lelkiületet és jellemet”, az anyanyelvet, népi kultúrát hordozó falu morális és anyagi állapotának megismerése, ez pedig „a népért élő, a nép közt élő, a népet szolgáló” intelligencia kötelessége. Az új értelmiségi fiatalságnak meg kell ismerie a parasztság életviszonyait, „szocialisztikusabb ideológiában” kell megszerveznie „a magyar dolgozó rétegek hatalmas érdekszövetségét”. Ez a felismerés a maga erős érzelmi telítettségével (a nemzet szeretetével, az iránta érzett aggodalommal, az önzetlen tenni akarás áldozatvállaló heroizmusával) keserű személyes tapasztalatból és szomorú statisztikai adatsorokból fakadt: nem elég a népnek „szerelmet vallani”, a falu felemelését csakis szakszerű, gyakorlati felkészültséggel lehet elérni. A negyvenes évek elején felvirágzó anyaországi „új népiséget”

Erdélyben is sokan fogadták a magyar parasztság „sorsformáló történelmi osztállyá” való felemeléseként. Úgy vélték, az új birtokpolitikával megvalósulhatnak a népiek nemzetit és társadalmi összekapcsoló törekvései, hiszen már nem elég földosztásról, birtokreformról beszélni, átfogó társadalmi reformra van szükség. Azt is többször hangoztatták, hogy a politikai-társadalmi élet gyakorlatában és a magyar nemzetkép újraértelmezésében egyaránt kamatoztatni kell a régit, az erdélyi szellem hagyományait és az újat, a húszéves kisebbségi lét tapasztalatait, vagyis a megnagyobbodott, de háborúban álló Magyarország mind nyomasztóbb problémáinak orvossága a szélsőségektől mentes, kiegyensúlyozott, megfontolt erdélyi szellem.

A történelmi realitással való számvetést, a sorsközösség-tudat kialakítását, közösségi helytállást és demokratikus közületi önszerveződést sürgető, a szülőföld apoteózisát hirdető transzszilvanizmus előképe az egykor a magyar államiságot fenntartó önálló erdélyi fejedelemség (idealizált) történelmi állammodellje. Régi (történeti) és új (kisebbségi) összetevői arra mutatnak, hogy a transzszilvanizmus, mint az alávetett, majdhogynem jogfosztott erdélyi magyarság nemzeti önazonosság-ideológiája, a magyarságtudat egyik történelmi formája a három erdélyi nemzet kulturális egymásra hatását hirdető történelmi tanítás: „egy nép életérzése”, „hite annak, hogy a mi hazánk Erdély”. Teológiaiilag is alátámasztott keresztény eszmeként a szellem magasabbrendűségét hirdette, érzületének, magatartásbeli alapeszméinek (önrevízió, kiteljesedés, felelősség, népszolgálat) megtagadását számosan a kortársak közül mégsem feltétlenül hitbéli-vallási alapon, inkább nemzeti-közösségi megfontolásból ítélték materialista racionalizmusnak, a magyarság elárulásának. Noha irodalmi dimenziójában megkülönböztethetők messianisztikus, történelmi és népi változatai, nem külön irányzat, stílus, ábrázolásmód, hanem írói-etikai alapmagatartás, szellemileg és ízlésvilágban, a helikoni irodalompolitika irányzati egyenlőségében kifejeződő szabadelvűség. A középosztályi nemzettudathoz kapcsol-

lódó történelmi szemléletében, a hagyomány értelmezésében tényyszerű adottságokból indult ki; érvényét és erejét nem eszméinek nehezen meghatározható tárgyi igazsága adta, hanem az általa megerősíteni kívánt *azonosságtudat minősége*, a *közösségépítés hatékonysága*. Sem a népiség, sem az erdélyiség nem volt világnézet, „a világhoz való viszonyulás öntudatos állásfoglalása”. A transzszilvanizmus főként kezdetben szívesen, ám pontatlanul gyakran mondta magát „az erdélyi magyar ember”, később az egész romániai magyarság „logikailag igazolható, népközségünk valóságos életigénylését” kifejező egzisztenciális világnézetének, holott lényegénél fogva „nem világot nézett, hanem csak egy tájat”.

(*Táj és történelem – társadalom és kultúra*) A táj (vidék, haza) népiek és transzszilvánok közös alapfogalma, de hasonló kritikai nemzetszemléletük és a magyar történelem folytonosságáról vallott felfogásuk is. (Egyetlen tájnak, „tájegységnek” a népieknél nem, csak az erdélyiségben volt központi szerepe.) A „harmadik út” hívei a magyarságot (fajt, nemzetet, társadalmat) népiségként fogták fel, ennek megfelelően az általuk követelt társadalmi átalakulás során a népet szellemi közösséggé (nemzetté: „közös ihlette”) kívánták formálni. Az erdélyiségben a történelmi hagyományhoz való visszanyúlás tudatossága a tájhazafiság szülőföldkultuszát, mivel a nemzeti szellem kifejlődése a fejedelmi kor idejére esett, a nemzeti szuverenitással és a demokrácia eszméjével együtt az agresszív többségi nacionalizmussal állította szembe. (A harmincas évek második felében megkülönböztették egymástól a líraibb, a biztonságot kínáló szülőföld otthonosságába menekülő „táj-transzszilvanizmust” és a realista, az új államkeretek közé való beilleszkedést kétségtelenül elősegítő, ám a kölcsönös megértés hiábavaló hangoztatásával önnön illúziója áldozatává lett „ország-transzszilvanizmust”.) A népiek a radikális reform sürgetésével a parasztság felemelését, az égető társadalmi különbségek mérséklését, a transzszilvanizmus hívei a szolidáris magyar egység szorgalmazásával, az önazonosság-örzés egyéni és csoportérdek fölé emelésével: „a

magyar kötelesség politikájával” kívánták elérni az ellentétek meghaladását, az osztálytalan nemzeti egységet. Hitük szerint ez utóbbit megkönnyítette, hogy az erdélyi társadalom a magyarországinál sokkal egységesebb, a történelmi-társadalmi hagyomány és az arányosabb birtokmegosztás következtében demokratikusabban berendezett volt, ráadásul miközben Trianon után teljes egészében deklasszálódott, szerkezete is eltorzult. A faj fogalmát a népi mozgalom és a transzszilvanizmus gondolkörében egyaránt erkölcsi, és nem vérségi kategóriaként használták, bár e meghatározó felfogás később mindkét eszmevilág számos árnyalatában nemegyszer fordult az ellenkezőjére; a transzszilvanisták látószögének fókuszában nem a fajra, még kevésbé a hozzá tartozók meghatározott részére, hanem „a nyelvileg, lelkileg és történelmileg egységes nemzetre” irányult. Míg az asszimiláció történelmi folyamata a magyarországi urbánusok szemében sikeres, a népiekben sikertelen volt, a zsidókérdés a transzszilvanizmus képviselőinek nagy része előtt sokáig indifferens maradt, kisebb részük a népiek véleményére hajlott (népiek és transzszilvánok között egyaránt számos zsidó származású szellemi kiválóság akadt). A nemzeti jövő szempontjából hasonlóan foglaltak állást a nyugati kapitalizmus és a szovjet típusú államszocializmus politikai és gazdasági rendszerével szemben. A revíziós gondolat nem állt a népiek érdeklődésének homlokterében, az erdélyi gondolat hívei e tekintetben érthetően ellentétes állásponton voltak.

A nemzeti kultúra jellegének és jelentőségének megítélésében mindkét szellemi áramlat azonosult a babitsi nemzetfelfogással, mely szerint a műveltség maga a nemzet; a kisebbség csak a politikában kisebbség, az irodalomban és a művészetben az egyetemesség értékes része (abban is a babitsi nézetet vallották, hogy az erdélyi gondolat szemben áll „a politikai és közjogi irredenta daccal”). Azután, hogy a kisebbségi léthelyzetből eltűnt majdnem minden olyan tényező, amely korábban a nemzeti élet alapjául szolgált, egyedül a kulturális nemzeti érzés maradt meg szabadnak szellemi nyitottságával, a nyu-

gat-európai és a világműveltség áramlatainak befogadásával. A kultúra mint a legbiztosabb nemzetfenntartó tényező ezért volt a népi felfogás és az erdélyi „különtség” közös erkölcsi és praktikus öncélja, továbbadása a nevelés legfőbb törekvése. Hasonló egyöntetűség mutatkozott meg a kelet-európai kis népek közeledésére, a másik nép megbecsülésére vonatkozó nézeteikben, a szomszéd népekkel az igazságosság, méltányosság humánus ideáit követő együttműködésben, kíváncsi összhangban a kapcsolatok etikai elvek, értékeszmék szerinti rendezésével. A népiek a dunai összefogás, a transzszilvanizmus hívei a három erdélyi nemzet sorsközösségének szorgalmazásával törekedtek a megbékélésre, ezzel is a nemzeti önazonosság megőrzését és gazdagítását akarva szolgálni, a tolerancia mellett nem feledkezve meg a nemzeti autonómia követeléséről. A közírók közül többen is úgy vélték, hogy a nemzetek, vallások, világszemléletek, szokások, osztályok, érdekek bölcs kiegyenlítésére törekvő Erdély a transzszilvanizmusban a maga szentistváni gondolatát teremtetette meg. Bár számosan megtagadták, az erdélyi gondolat hatása a harmincas évek második felére meggyengült és módosult, de nem szűnt meg Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolása után sem. Voltak, akik úgy ítélték, az annak idején az írók által új életre keltett eszméből a politikusok csináltak aktuális nemzetpolitikai programot.

(Politika és nemzedék) A népiség és az erdélyiség szellemi és politikai valóság egyszerre. Eltérő okokból, de a többségi népiek és a kisebbségi transzszilvanisták egyaránt mély bizalmatlansággal viseltettek a mindenkori (magyar és román) állam intézményével szemben. A népiek súlyosan elmarasztalták, éppúgy elutasították az 1918 előtti liberális berendezkedést, mint a bethleni konszolidációt. Programjuk történelmi célja a „társadalmi igazságtétel”, egyszersmind a modernizáció volt; eszköze a társadalmi, gazdasági, művelődési reformok bevezetése, a szabadversenyt korlátozó állami beavatkozás, a nagybirtokrendszer felszámolása, a demográfiai helyzet javítása, a kivándorlás megállítása, a progresszív adórendszer, a mini-

málbér és a negyvenórás munkahét bevezetése stb. Törekvéseiket a hatalmi-politikai berendezkedés rendszerellenzékeként nem a sokszorosan megosztott politikai mezőben, hanem afölött igyekeztek érvényesíteni (nem kötődtek politikai párt-hoz, a Nemzeti Parasztpárthoz való kapcsolódásuk későbbi fejlemény). A társadalmi-gazdasági valóság által kikényszerített reformok megvalósításának megfelelő útját nem a hatalom megszerzésében (még kevésbé bármilyen forradalomban), hanem a hatalom együttműködő belátásában látták, miután úgy vélték, a bármilyen pártösszetételű kormányzat legyen hatalmon, a szükségszerűen népi szellemben kell végrehajtani (annak ellenére, hogy az államban nem bíztak). Szociális céljaik mellől nem hiányzott a demokratikus politikai átalakulás sürgetése, később a „szellemi honvédelem” gondolata sem. A transzszilvanizmus ideológusai, publicistái és mindenki, aki ezt az eszmekört vallotta, tisztában volt vele, hogy a politika Bethlen Gábor óta az erdélyiség egzisztenciális alapvetése (az új kisebbségi nemzedék is Bethlen Gábor iskoláját járta). Az újszülött erdélyi magyar irodalom is a távlatos kisebbségi politikát szolgálta, az erdélyiségnek azonban tételes politikai programja a nemzeti-kulturális önazonosság közösségteremtő fenntartásán túlmenően nem volt. Politikailag magától értendően ellenzéki („baloldali”, demokratikus) felfogást képviselt, de másképpen, mint a népiek. Az idők folyamán megvoltak ugyan a „saját pártjai”, eszmekörében működő politikai alakulatai (Erdélyi Néppárt, Magyar Néppárt, Magyar Szövetség, Országos Magyar Párt, Romániai Magyar Népközösség), az antidemokratikus nacionalista többség demokratikus-humanista kisebbségi ellenzékeként, korábbi közjogi adottságaitól megfosztva mégsem a pártpolitikán át, hanem a szellem erejével akart eredményt elérni. Az ifjúság új, „feltétlenül nemzeti alapokon álló politikai programja” a harmincas évek elején még váratott magára, de ha elkészül, nem önmagáért való, hanem „szélesvonalú, belső értékeket védő, alulról szerves életként felnőtt érdekvédelmi front lesz.”

A népi ideológia jelentősége a sarlós nemzedék körében

Bevezetés

Az 1920-as trianoni döntést követően Csehszlovákiához került körülbelül 800 ezer fős magyarság önmeghatározásában nagy jelentősége volt azoknak az első generációs csehszlovákiai magyaroknak, akik még a Trianon előtti Magyarországon születtek, de már jórészt Csehszlovákiában szocializálódtak.¹ A felsőfokú tanulmányait Budapest helyett Prágában, Brünnben és Pozsonyban végző fiatal értelmiségi nemzedék megszerveződésének legfontosabb keretét azok a cserkész-csoportok jelentették, amelyekből a csehszlovákiai magyarság egyik legjelentősebb ifjúsági mozgalma, a Sarló is kivált. A szerveződéshez olyan emblemikus személyek tartoztak, mint Dobossy László, Jócsik Lajos, Peéry Rezső vagy Szalatnai Rezső. A mozgalom „vezére” pedig az a Balogh Edgár volt, akinek központi szerepe volt a mozgalom szervezésében, illetve a sarlós nemzedék ideológiai tájékozódásának a kijelölésében.² A mozgalom a népi eszmék irányából indult el, később azonban a szocialista, illetve a kommunista ideológia felé fordult. Vigh Károly történész periodizációja alapján a Sarló 1925 és 1928 közötti népi időszakát az ún. „balra át” szakasza (1929–1931), vagyis a szocialista évek követték. Az utolsó – 1932 és 1934

A harmincas évek második felében a transzszilvanizmus védőszárnyai alatt új szellem bontakozott ki. A népszolgálat (egyszerre jobb- és baloldali) eszméje sem a magyarországi népi mozgalom hatása alatt vert gyökeret a fiatalságban. Az első nemzedék öntudatosan magáévá tette a „magunk revízióját”, a kisebbségi élet nyomasztó terheit, elfogadta „lelki ajándékait”, önzetlenül vállalta közéleti aktivitását, a reális helyzetűt kialakítását, képes volt az ifjúsági mozgalmak felekezeti elkülönülésükből adódó szervezeti széttagoltságának meghaladására. Az Erdélyi Fiatalok az erdélyi gondolathoz hasonlóan teológiaiag-etikailag erőteljesen alátámasztott (egszersmind egzisztenciális kényszerből fakadó) szolgálat-eszme híveiként hűek maradtak a transzszilvanizmushoz, anélkül azonban, hogy hangosan hirdették volna. A népszolgálat közösségi magatartásmódeljét az ifjúság nemzeti és nemzedéki öntudatának erősítésével, a falukutatással, szociográfiai-szociológiai tevékenységükkel, ám a pártpolitika mellőzésével akarták megvalósítani. A *Hitel* körül csoportosuló második nemzedék új gondolkodásmódja, társadalompolitikai koncepciója ugyancsak a szolidáris nemzeti egység kialakítását célozta. Az erdélyi magyar társadalom szaktudományos megismerésére helyezték a hangsúlyt, keresztényszociális nemzetszemléletre épült társadalomfelfogásuk az egész közösséget átható „belső demokrácia”, az osztály nélküli kisebbségi „nemzettársadalom” kiépítésére irányult. Ez az új társadalompolitikai koncepció sem légtüres térben született elméleti elgondolás volt. A közélet küzdelmeiben már az ifjúsági mozgalmak hőskorában aktív, most a közéletbe, a politikába is bekapcsolódó legújabb nemzedék az erdélyi hagyomány, az anyaországi új Széchenyi-kultusz és más szellemi hatások alatt igyekezett hasznosítani kisebbségi tapasztalatait, a Trianon után megcsonkított, középosztályát veszített erdélyi magyar társadalom valóságát, az önszerveződés kényszerét és a nemzeti egység vágyát véve alapul.

¹ Ehhez lásd: Egry 2015.

² A sarlós nemzedék egyéni és közösségi identitásának a vizsgálatáról bővebben lásd: Bajcsi 2021.

közötti – időszakot pedig már jórészt a szélsőbaloldali, marxista orientáció jellemezte.³ Ezzel együtt a Sarló ideológiája mindvégig sokszínű volt, a népi eszmerendszer pedig nemcsak a kezdeti években, de a mozgalom felbomlását követően is komoly hatással volt a fiatalok tevékenységére. A népi ideológia nagyban hozzájárult az új kisebbségi értelmiség megteremtéséhez, a népi írókkal fenntartott pozitív viszony pedig az összmagyar kapcsolatoknak is új irányt adott.

A tanulmány tehát a népi mozgalom hatását emeli ki a sarlós nemzedék eszmei tájékozódásában. Az ifjúság – falujáró – tevékenységén keresztül rávilágít a népi ideológia jelentőségére a fiatal értelmiség megszerveződésében. Az öregcserkész-időszak hangsúlyozása mellett kitér a sarlósok népi példaképeire. Vagyis a szlovén Győry Dezső mellett az összmagyar „faji triász” – Szabó Dezső és Móricz Zsigmond, illetve Ady Endre – hatását is kiemeli a fiatalok ideológiai tájékozódásában. Mindemellett hangsúlyozza a sarlós nemzedéknek a magyarországi és az erdélyi népi irányú ifjúsággal kialakított viszonyát. A mozgalom felbomlását, illetve az első bécsi döntést követően a népi írókkal fenntartott kapcsolatok felértékelődéséről értekezik.

A sarlósok népi időszaka (1925–1928)

A Sarló mozgalom alapját az 1920-as évek közepére felnőtt új, magyar értelmiségi nemzedék adta Csehszlovákiában. A sarlósok magját egy tizenöt fős élgárda jelentette, akik jó része munkásfelmenőkkel rendelkezett, másik részük pedig deklaszálódott, tehát alacsonyabb társadalmi csoportba került középosztálybeli szülők gyermekeként szocializálódott. A főként Érsekújvárról, illetve Pozsonyból verbuválódott dél-szlovákiai fiatalok megszerveződésének alapját a csehszlovákiai magyar középiskolás cserkészkeretek biztosították. Az ön-

³ Vigh 2013.

képzőkörök és a cserkészlet a közösségteremtés új formáit jelentették a kisebbségi keretek közé szorult fiatal nemzedék számára. Balogh Edgár már 1922-ben, *A Mi Lapunk* hasábjain különleges misszióként értékelte a cserkészletet, amely valamilyen formában pótolhatta a fiatal értelmiség hiányzó közösségi élményét.⁴

A középiskolás cserkészlet jelentőségét felismerve az új magyar értelmiségi nemzedék a főiskolák és egyetemek mellett is öregcserkész-csoportokat szervezett. Ilyen volt az 1925-ben Prágában, majd Brünnben és Pozsonyban is megalakult Szent György Kör.⁵ A mozgalom első vezetőjét rövid időn belül Balogh Edgár követte az elnöki pozícióban, a kör tagjai közül pedig mások is később a Sarló mozgalom vezetőivé váltak.⁶ Az öregcserkész-kör elsőrendű célja a – főiskolás és egyetemista – csehszlovákiai magyar fiatalok összefogása volt a cserkészmozgalom keretein belül. A Szent György Kör egyik legfőbb feladatának a *regösmozgalomnak* – vagyis az egyetemisták néprajzi, szociográfiai adatgyűjtéssel összekapcsolt falujárásainak, a falvakban élő fiatalokkal való kapcsolatteremtésnek, közös rendezvényeknek, beszélgetéseknek – a rendszeres szervezését, a cserkészlet ezek által történő megújítását tekintette.⁷

⁴ Kessler 1922. Balogh a cserkészlet által indított falujárásokban, ezen belül a város és a falu fiataljainak az összekapcsolásában vélte felfedezni a cserkészlet főfeladatait. Tevékenységükre a német Wandervogel mozgalom is hatást gyakorolt, amelynek tagjaival Balogh Edgár a csallóközi és mátyusföldi vándorlások során találkozott. Kessler 1926.

⁵ DDM SGy. A Szent György Kör alapítólevele és emblémái. DSX. 86. 936. 1–4., Cornelius 1998, 152.

⁶ Fogarassy 1992, 22. A Szent György Kör cseh–magyar kapcsolatok megteremtését is feladatának tekintette, ezenkívül a MAKK megszervezésében is részt vállalt. Uo. 23. 1927-ben már Balogh Edgár vezeti a Szent György Kör. Erről lásd: Sz. n. 1927: A Szent György Kör vezetősége. A regösdiákok vándorlása. *A Mi Lapunk*, 6, 118. A később megalakult Sarló mozgalom személyi bázisának összefüggései a *Mi Lapunk* néhány cikkéből is jól látszanak. Sz. n. 1927: A Szent György Kör vezetősége. 1927. Az új esztendő regösdiákjai. *A Mi Lapunk*, 6. évfolyam, 1, 16.

⁷ Sz. n. 1927: Két esztendő a prágai Szent György Kör. *A Mi Lapunk*, 6. évfolyam, 4, 78. Vö: DDM SGy. Jócsik-hagyaték. Jócsik Lajos: Sarló életrajza. DSX. 86. 851. 1–4.

A cserkészek kezdetben úgy gondolták, hogy a falvak a csehszlovákiai magyarság megmaradásának központi szereplőivé válhatnak. Főként ezért ragaszkodtak a faluhoz, amelyben a városok helyett a kisebbségi magyar társadalom alapjait látták. A cserkészek tehát egyrészt a falusi ifjúság nemzeti öntudatának az erősítését, másrészt a városi értelmiség népi ismereteinek a gazdagítását tűzték ki célul.⁸

A fiatalok így 1926-tól rendszeresen regösjárásokat szerveztek és mesedélutánokat, felolvasóesteket tartottak a csehszlovákiai falvakban azoknak a fiataloknak, akiknek nem volt élő kapcsolatuk a városi értelmiséggel. Később pedig maguk is néprajzi gyűjtéseket végeztek a falun. Jócsik Lajos 1926. augusztusi terepnaplójában a következőket jegyezte fel:

„Szegény kis falusi testvéreim, megértem sorsotokat. Nincs kellő vezetések. Elmentek az iskolába, százan, százhuszan vagytok egy osztályban és a tanítóknak az is nagy fáradtság, ha száz fiút meg tud tanítani rendesen az »abc«-re: De jön a munka ideje és rátok is nagy szükség van. [...] Bejártam sok falut és sehol sem találtam azt a boldog fészket, ahová a városiak úgy kikíváncsoznak. A gyűlölet-virágos mezőn ott áll a falu és vádlón néz a város felé, mert nem veszi észre fájdalmát. És ezt a vádló tekintetet meg kell váltani. Cserkésztestvéreim!”⁹

A Szent György Kör regöscserkészei által 1926 és 1928 között megszervezett terepmunkák alkalmával 1927–28-ban mintegy harminc, regöscsoport által összeállított beszámoló készült. A fiatalok ezeket begyűjtötték, ami a mozgalomnak a magyarországi fórumokkal, néprajzos körökkel, például a budapesti Néprajzi Múzeummal, Györffy Istvánnal, Bátky Zsigmonddal együttműködve, valamint *A Mi Lapunk* segítségével igyekezett keretet adni.¹⁰

⁸ Vigh 2013.

⁹ PIM Kézirattár. Jócsik Lajos hagyatéka. Jócsik Lajos: *Az érsekújvári Czuczor cserkészsapat vándorló Vadgalambjainak naplója*. 1926. XII. V.

¹⁰ DDM SGy. Balogh Edgárral készült interjúk. Balogh Edgár visszaemlékezése a szlovákiai cserkész-regösmozgalomról, magyarországi kapcsolatairól és a Sarlómozgalomba való átnövéséről. DSX. 85. 31.1–2. A fiatalok Mátyusfölde és Csalló-

Minél többet járták a fiatalok a falut, annál inkább tárult fel előttük a csehszlovákiai magyar falvak nyomorának rejtett világa, a társadalmi folyamatok zavarai. A falvakat járó, többségükben középosztályból származó egyetemisták ugyanis a vándorlások során az idealizált falu helyett megismerték a vidéki élet árnyoldalait, a falusi szegénységet, a nagycsaládok, a bér munkából élő földnélküliek nyomasztó szociális helyzetét. A sarlósok által alakított Szent György Kör nevű egyetemista öregcserkész-mozgalom szellemiségének újszerűsége így már azon a sok komponensből egybeszőtt gondolatvilágon alapult, amelyet egyszerre jellemzett az idealizmustól fűtött lelkeség és a kisebbségi pragmatizmus. Ennek ellenére a fiatalok munkáját nem csupán a romantika, de a falusi parasztság életébe való bepillantás által a realitás is áthatotta.¹¹ A mozgalomra kezdettől fogva nagy hatással volt az „új magyar népiesség”, azaz a magyarországi népi mozgalom eszmeisége és művészeti-kulturális háttérrel.¹² Mindehhez természetesen szükség volt arra is, hogy az 1920-as években az egyetemi fiatalság, levetkőzve a háború előtti idők polgári, merev, elzárkózó szellemét a „süllyedő magyar élet” helyett a „falu őseréjével”, valamint a népi kultúra átértékelésével próbálja megteremteni a kisebbségi magyar társadalom ideológiai alapjait. Az „új arcú magyarok” generációja így próbált tudatosan szakítani az 1914 előtti békeidők hagyományos polgári diákeszményeivel.¹³ A prágai, brünni, pozsonyi magyar egyetemisták életvitelében, életfelfogásában a bárkultúra és

köz után Gömörbe és a Sajó-völgyébe vándoroltak. Később pedig a Tiszahát és Kárpátalja vidékét is bejárták. Jócsik 1978.

¹¹ Ölvedi 1935.

¹² Kovács Endre 1938-ban megjelent elemzésében a Sarló egyik fontos szellemi előzményeként és mintájaként értékelte a „népies irodalom”, a magyarországi népi mozgalom, valamint Ady Endre, Szabó Dezső és Móricz Zsigmond hatását. Kovács 1938, 179. A népiesség a népiséggel szemben elsősorban irodalompolitikai, eszméletörténeti és politikai fogalom. Népies írókra abban az esetben használható, ha azok részt vettek a népiek irodalompolitikai harcaiban és társadalmi elkötelezettséget vállaltak. Borbándi 1989, 134.

¹³ Az „új arcú” magyarok fogalmáról később bővebben szó lesz.

a kávéházak világa helyett a dél-szlovákiai magyar föld, a kisebbségi magyar élet tényei és megoldásra váró feladatai jelentették a nemzedéki ideál alapját.¹⁴

Győry Dezső és a „faji triász” hatása

A sarlósok kezdeti, népi időszakát olyan egyéniségek határozták meg, mint Győry (Wallentinyi) Dezső rimaszombati cserkészvezető.¹⁵ A sarlósok költőjeként is gyakran emlegetett cserkészvezető publicisztikája, versei mozgósító szerepet játszottak a szlovenszkói magyar fiatalság első éveiben.¹⁶ Balogh visszaemlékezésében az első „szlovenszkói magyar költőnek” a jelentőségét az ifjúságot megragadó személyes és szenvedélyesen lírai hangban, a kisebbségi lét értelmét kereső és egyfajta új moralitást kijelölő szerepében határozta meg.¹⁷ A rimaszombati cserkészvezető mindenestre adaptálta a kisebbségi világmissziót hirdető tanításokat. Rendkívüli hatást gyakorolt az *Újarcú Magyarok* című versével és más írásaival is a sarlós nemzedékre.¹⁸

Győry a magyarországi népi mozgalom híveinek és velük együtt a cserkész-sarlós szerveződés szlovákiai magyar generációja számára egyformán meghatározó triász – Ady Endre,

¹⁴ Kovács 1938, 180.

¹⁵ Egry 2015, 140; Fogarassy 1992, 10.

¹⁶ Ehhez lásd: Fogarassy 1992, 10.

¹⁷ „A bomló kisebbségi magyar középosztály fiaként ő állította fel számunkra minden romlás ellentétét: a szegénységből való felemelkedés, a néppel való azonosulás, az új, küldetett magyarság messianizmusát. Verseinek minden ízében, izgalmaiban és izgágaságában ez a gondolat rohog fel. Vonzott minket, s mi delejfel telítődve követtük.” Balogh 1981, 41.

¹⁸ A korszak sokak által kedvelt költőszemélyisége, Győry Dezső ugyanis „új arcú magyaroknak” nevezte ezt a szlovenszkói és ruszinszkói magyar nemzedéket, amelybe nemcsak a sarlósok, de részben a keresztényszocialista Prohászka Kőrökből és más kisebbségi mozgalmakban tevékenykedő fiatalok is belesorolhatók. Ehhez lásd: Győry 1927. Erről lásd még: Szalatnai 1929; Szvatkó 1994, 114–115. Erről bővebben lásd: Balogh Edgár 1973: *Ankét a nemzedékről. Korunk*, 32. évfolyam, 6, 843. Vö.: Ölvédi 1935. Ehhez lásd: Borsody 1991.

Móricz Zsigmond és Szabó Dezső – eszmei örökségét kívánta követni.¹⁹ Versei egyszerre hirdették a társadalmi változásokat és a nemzeti megmaradást, s éppen ezért az ifjúság saját programjaként olvasta, tanulta és szavalta őket. Szalatnai Rezső elsősorban a fiatalok ideológiája és Győry Dezső költészete közötti hasonlóságokat emelte ki. A kisebbségi élet értelmét, a szlovenszkói magyar küldetéstudatot sokak számára Győry művei fogalmazták meg elsőként hitelesen:

„A Győry-versek hevülete együtt járt a fiatalság akkori megmozdulásával. Mint egy lírai program röpködött a szociológiai kérdőívek felett. Hirdette és elhitette a kisebbségi magyar küldetést: az európaibb, szabadabb, kötetlenebb és reálisabb magyarságét. Elfeledheti-e ezt bárki közülünk? Volt-e általában és személy szerint is ösztönzőbb hatása a szlovákiai magyar írástudónak 1925 és 1930 tájékán, mint Győrynek? A cselekvő költő szerepét vállalta Győry, s e szerepe történelmi szerep volt, jelentősebb bárki más szerepénél a kortársak közül.”²⁰

A költő 1927 januárjában hirdette meg a *„Kisebbségi géniusz”* című nemzedéki vallomást, mely a kisebbségi magyarság újszerű mentalitását és különleges misszióját emelte ki nemcsak az összmagyarságon, de egész Európán belül. Győry szerint a szociálisan és nemzeti szempontból egyaránt hátrányos helyzetbe került szlovenszkói magyarság saját életélményeiből kiindulva az összmagyar társadalom problémáira is képes volt teljes megoldást nyújtani.²¹

A csehszlovákiai magyar fiatalok az ideológiai vagy eszmei irányadókat kezdettől fogva a korabeli publicisztika megnevezésében „faji triásként” definiált Ady Endrében, Móricz Zsig-

¹⁹ Az Ady–Móricz–Szabó triász népi és a sarlós mozgalomban betöltött jelentőségéről lásd: Budai Balogh 2004, 38–44. A triászt a szlovákiai magyar irodalomtörténet-írás a korabeli publicisztika szóhasználatát átvéve gyakran „faji triásként” emlegeti. A fogalom a három író elkötelezetten népi és nemzeti irányvonalát volt hivatva jelölni. Erről lásd pl.: Petrik 2006.

²⁰ Szalatnai 1982, 27.

²¹ Győry 1927a.

mondban és Szabó Dezsőben, a magyar népi mozgalom számára is példaadó személyekben jelölték meg.²²

Egyfajta öncélú irodalmi szemlélet helyett ugyanis műveiket összekötötték a társadalmi problémákkal felismerve az értelmiségi cselekvés elsőbbségét. Balogh Edgár véleménye szerint ez egyfajta alapot vagy egységesen elfogadható programot is jelentett a különböző társadalmi osztályokból érkező sarlós fiatalok számára: „Ady Endre magyar próféciait, Móricz Zsigmond művészi parasztidézését és Szabó Dezső mozgósító szenvedélyét kötöttük egybe így, s kapcsoltuk a mi népi elképzeléseinkhez.”²³ A szlovenszkói magyar fiatalok Szabó Dezsővel szoros kapcsolatban álltak, de Balogh szerint a Szabó Dezső-féle faji-nemzeti koncepció túlzó motívumait nem vette át a csehszlovákiai ifjúság. Élő és hosszú távú kapcsolatot a Sarló tagjai Móricz Zsigmonddal tartottak fenn. Móriczot a fiatalok még a Szent György Kör tagjaiként csehszlovákiai előadó-körútra hívták 1927-ben, legfontosabb előadására ugyancsak a sarlósok közreműködésével került sor Prágában, az íróval kialakított kapcsolat pedig a mozgalom 1934-es felbomlását követően sem szűnt meg. Móricz személyes kapcsolatai a fiatalokkal 1938-ig, illetve a *Kelet Népe*n keresztül a bécsi döntések után is fennmaradtak. Több sarlós számára igen nagy támaszt jelentett a magyarországi író jelenléte az 1938-as beilleszkedésüket követően.

Mindemellett a fiatalokra vitathatatlanul Ady Endre gyakorolta a legnagyobb hatást. Boross Zoltán sarlós erről így nyilatkozott: „Zsebünkben ott volt egy Ady-kötet, ezt úgy cipeltük magunkkal, mint a papok a bibliát. Mindenhol Adyt olvastuk fel. Elnyomott magyar népnek a jankiáltását véltük felfedez-

²² A mozgalomra az írói triász mellett Bartók Béla, valamint Kodály Zoltán népi-paraszti gyökerekből táplálkozó új magyar zenei világa is hasonlóan erős befolyással volt. A kiválasztott példaképek és minták hatása többnyire közvetve érvényesült. Turczel 1967, 66.

²³ Balogh Edgár véleménye szerint ez egyfajta alapot vagy egységesen elfogadható programot is jelentett a különböző társadalmi osztályokból érkező sarlós fiatalok számára. Balogh 1981, 46.

ni Adyban”.²⁴ A modern irányvonalat képviselő Ady személye ugyanakkor számos konfliktust is előidézett a sarlósok és a hagyományos keresztény-konzervatív irányt követő magyarországi körök között. Ilyen volt például Berzeviczy Albertnek, az MTA elnökének az 1927-es támadása a sarlósok irányába. Ő ugyanis az Ady-kultusz kapcsán azzal a váddal illette Balogh Edgárékat, hogy a csehek érdekeit szolgálják.²⁵

Hasonló támadások érték a fiatalokat ugyanebben az évben a csehszlovákiai magyarság köreiből is. A komáromi bencés rendi Hajdú Lukács nevű tanár és irodalomtörténész például az Ady Endre költészetével való rokonszenv kapcsán egy szerzői esten „megvádolta a magyar akadémikus ifjúságot, hogy megtagadja nemzete tiszta tradícióit idegen gondolatok kedvéért”.²⁶ Majd november közepén a brünni Corvinia diák-egyesület meghívásában előadó Jankovics Marcell, aki egyébként a pozsonyi Toldy Kör elnöke és a Magyar Nemzeti Párt alelnöke volt, szintén a magyar ifjúság irodalmi eszményeit kritizálta, s ezt nyíltan összefüggésbe hozta a világnézeti és politikai problémákkal.²⁷

Balogh Edgár mozgalmi társához, Szalatnai Rezsőhöz intézett leveléből az is kiderül, hogy a magyarországi eredetű irodalmi és ideológiai feszültségek már 1927 elején kiobbantak. A februári levél szerint Balogh számára komoly dilemmát okozott az Ady Endre és Móricz Zsigmond ellen indított „anyaországi” támadás, hiszen erre hivatkozva utasította el Szalatnai

²⁴ Boross 1990, 9–10.

²⁵ Berzeviczy Albertről lásd: Gali 2015. A konfliktus Balogh visszaemlékezése szerint egyébként jó apropót kínált arra, hogy a magyarországi fiatalokkal együttműködve lépjenek fel Ady mellett. M. Kiss 1981, 19–20.

²⁶ Horváth Ferenc a következő feleletet adta a támadásra: „Mert Adyban nem a dekadenciát, a rebellizmust és az elhallást szeretjük, hanem az emelkedett, a rossz múltat romboló európai magyarságot. Kegyetlenül igaz tárgyilagosságát, mely nem gyáva fölfedni a múlt, a volt magyar élet sok nagy bűnét. Szeretjük Adyban a tiszta, emelkedett humanizmust, mely a legteljesebben összeolvad magyar fajtájának féltő szeretetével kétségbeesett fölhördülésében a háború embertelensége miatt.” Horváth 1927.

²⁷ Balogh 1981, 69.

Rezsővel tervezett budapesti útját, kiemelve a konzervatív Magyarországra felé érzett bizalmatlanságát:

„Tehát Pestre, sajnos most együtt nem mehetünk. Mert Pesten olyan államba botolnék bele, melyet minden új belátáson és józanságon keresztül mégis csak betegen, bolondosan bünyösen szeretek. S ez a konfliktus sok az én gyengeségemnek. Most nem is tudnék oda menni. Ahol Móricz Zsigmondot áru-lónak nevezik. És Berzeviczyék Adyt akarják leócsárolni”²⁸

A fentiek azt is igazolják, hogy a fiatalok körében a magyarországi népi ideológia hatása szoros összefüggésben állt az ifjúság kisebbségi helyzetéből fakadó állampolgári dilemmáival, és az „anyaországhoz” fűződő viszonyuk ambivalenciáját is felerősítette. Magyarországtól való „eszmei” távolodásuk különösen megterhelő volt kisebbségi magyarokként, hiszen helyzetükből fakadóan a csehszlovák állammal sem tudtak maradéktalanul azonosulni.

Kapcsolatok a magyarországi és erdélyi népi vonalú ifjúsági mozgalmakkal

Ebben a kettősségekkel teljes helyzetben jelenthetett új megoldási alternatívát a sarlós fiatalok számára a népi irányvonalú magyarországi diáksággal való összefogás.²⁹ Ennek a jegyében került sor 1928 májusában az „Ezer magyar diák” budapesti Ady-estjére, melynek szervezői között a magyarországi fiatalokon kívül az erdélyi ifjúság is szerepelt, s melynek

²⁸ MTA Kézirattár Szalatnai Rezső hagyatéka. Balogh Edgár levele Szalatnai Rezsőhöz (1927. II. 15.) Ms 4251/113.

²⁹ „A csehszlovák kormányzat – Masaryk polgári demokráciája – naponta kompromittálta fiatalságunk s népünk előtt a humanizmus jelszavait. Ez is a pesti nacionalisták malmára hajtotta a vizet. Egyetlen mentő ötletünk maradt. Nekünk is fel kell vennünk a kapcsolatokat Magyarország ifjúságával, mégpedig a Burschenschaftler-sapkások népi ellenzékével, hogy [...] Budapesten adhassuk vissza a tromfot” – jegyezte meg Balogh. (Balogh a Burschenschaftler-sapkások megnevezéssel minden bizonnyal a bajtársi szövetségek alá tartozó magyarországi fiatalokra utalt, akik német mintára tányérsapkát viseltek – B. I.). Balogh 1981, 70.

kezdeményezője Balogh Edgár és a Szent György Kör tagjai voltak.³⁰ Baloghék az Eötvös Kollégiumon keresztül tartották fenn a kapcsolatot a budapesti egyetemista körökkel, ahová a rozsnyói származású, tanulmányait a pesti egyetemen végző Vass Lászlónak közvetlen bejárása volt.³¹

Miután a fiatalok kiadták az Eötvös Kollégium előkészítő bizottságának körlevelét, a rendezvényt olyan diákalakulatok támogatták, mint a Fábián Dániel irányítása alatt működő pesti Bartha Miklós Társaság és a szegedi Bethlen Gábor Kör.³² A *Felhívás a magyar diákalakulatokhoz* című körlevél a rendezvény célját és az új nemzedék egyetemes vállalkozását emelte ki. Ez egyet jelentett Magyarország megújításával a népi eszme megerősítése révén, s a középosztálynak a munkásság és a parasztság iránti felelősségvállalását is erősítette. A népi értelemben vett nemzettudat ugyanis a magyarság összetartozásának új módját is jelentette.³³

A sarlós fiatalok tehát a magyarországi ifjúsági mozgalmak közül a szintén népi gondolat jegyében megszerveződő Bartha Miklós Társasággal, valamint a szegedi Bethlen Gábor Körrel is aktív kapcsolatot tartottak fent. A Fábián Dániel vezette Bartha Miklós Társaság a nemzetkonceptiók felülírásában, illetve a Duna-medencei összefogás megteremtésében is egyetértett

³⁰ DDM SGy. Az Ady-est rendezőbizottságának tagjai voltak Aradi Zolt, Mohácsi Endre, Balogh Edgár, Kertész Dániel és Vass László. Vass László életrajza, és mint a Sarló budapesti követének tevékenysége. DS. X. 86. 139. 1–3. Vö.: Vigh Károly: A felvidéki Sarló, id. m. A röpirat *Ady Ifjú szíveiben élek* c. verséről kapta a nevét, amely szintén szerepelt a szövegben. A röpirat feldolgozásáról lásd: Tasi 1982.

³¹ Vigh 2013.

³² A Bartha Miklós Társaság 1925-ben megalakult budapesti diákszervezetként működött. Vezetője Fábián Dániel volt. A szervezet 1928 őszétől irodalmi alosztályt, szociálpolitikai bizottságot és falubizottságot működtetett, vitaciklust rendezett, majd 1929-től megindította az *Új Magyar Föld* c. lapot. Borbándi 1989, 121–125. A Bethlen Gábor Kör előzményei még a Kolozsvárott 1902-ben megalakult egyetemi körhöz nyúlnak vissza, amely Trianont követően Szegedre került. A szegedi protestáns egyetemi hallgatók 1921-ben (újja)alakították, majd 1928-tól a társadalmi reformok iránt érdeklődő elit vitaklubjaként működött a mozgalom. Elnöke Buday György volt. 1928-tól tanyajárásokat, majd 1929-től agrársettlemment mozgalmat szerveztek Magyarországon. Uo. 184.

³³ Balogh 1981, 77.

a sarlósok elképzeléseivel. A parasztság és a munkásság fel-emelésével pedig maguk is egy új magyar középosztály meg-teremtését támogatták a csehszlovákiai magyar fiatalokhoz hasonlóan.³⁴ A Buday György által vezetett Bethlen Gábor Kör népnevelő munkáját Balogh Edgár még a budapesti Bartha Miklós Társaság programjánál is „fejlettebbnek” vélte. Véle-ménye szerint a szegedi mozgalom állt a sarlósok munkájá-hoz a legközelebb.³⁵ A Bethlen Gábor Kör ugyanis nemcsak népnevelő munkát folytatott, de 1929-ben a falumozgalomhoz hasonló „tanyai akciót” szervezett. A két említett csoporton kívül egyébként a Sarló pozitív viszonyt alakított ki még a pá-pai *Diákvilág* című lap körül tömörülő Pro Christo nevű refor-mátus szervezettel is.³⁶

A magyarországi diákszervezetekkel kialakult kapcsolatok fontos bizonyítékának tekinthető a sarlósok Ifjúsági Parla-ment melletti kiállása Magyarországon, ahol a magyarországi új nemzedék a szociális feladatok mentén kívánta megtár-gyalni a diákegység kialakítását és a társadalmi problémák megoldását. Az Ifjúsági Parlament a Bartha Miklós Társaság szervezésében olyan magyarországi nagygyűlésként alakult volna meg, amely a szociális kérdések megvitatására biztosí-tott volna fórumot a magyar diákság körében. Az akció azon-ban meghiúsult a bajtársi egyesületek hozzáállása miatt.³⁷

A Sarló egyébként nemcsak a fent említett magyarországi fiataloknak, de a népi irányú erdélyi ifjúság számára is komoly példát jelentett.³⁸ Ezt jelzi a magyarországi népi mozgalom egyik központi alakjának, Kodolányi Jánosnak *A kisebbségi magyarok harca* című írása is, mely az osztálytalan társadalom

³⁴ Fábán 1929.

³⁵ Balogh 1981, 153. Vö.: Buday 1929.

³⁶ Borbándi 1989, 208–211. Ezenkívül még meg kell említeni az egyes főiskolás cserkészeket, valamint a Wesselényi Reformklubot is. Balogh 1929.

³⁷ Balogh 1981, 164–165.

³⁸ A sarlósok magyarországi kapcsolatrendszeréről bővebben lásd: Bajcsi 2017, 155–191.

eszményével és az általa faji gondolatként emlegetett nemzeti egységtörekvésekkel is szimpatizált.³⁹ Az erdélyi új nemzedék-kel egyébként még „bensőségesebb” kapcsolatot ápoltak a sar-lósok, hiszen a kisebbségi kérdés valódi összekapcsolódási pontot jelentett a felvidéki és az erdélyi értelmiségi csoportok között. Az erdélyi ifjúsággal kialakított kezdeti kapcsolatok terén az *Erdélyi Helikont*, valamint a *Pásztortűz* című lapot kell kiemelni.⁴⁰ Albrecht Dezső az utóbbi hasábjain a csehszlová-kiai ifjúság generációs öntudatát és a regöstábor kisugárzá-sának a hatásait hangsúlyozta. Jancsó Béla és Balogh Edgár közötti levélváltások mindemellett arról árulkodnak, hogy az 1930. évben az *Erdélyi Fiatalok* című folyóirat ifjúsági körével a kapcsolatok pozitívan alakultak, a *Pásztortűzzel* kialakított viszony pedig elsilányult.⁴¹ Jancsó Béla levele alapján ugyanis Albrecht Béla és köre „hivatalos kisebbségi politikusi” akció-val és az „öregekkel” kívánt szervezkedni, amitől Jancsóék igyekeztek távol tartani magukat.

Szociográfiai vándorutak a „balra át” időszakát követően

Ahogy arra már fentebb is utaltunk, a konzervatív irány-vonalú vezetés miatt a regösmozgalmat nem sikerült a cseh-szlovákiai magyar cserkészcsoportok szervezeti részévé tenni. Ez nagyjából egybeesett a Sarló 1928. augusztusi megalaku-lásával, amikor a cserkészszervezetből Sarló néven értelmisé-gi mozgalommá alakuló csoport második szakasza Gomba-szögön megindult. Az új generáció legfontosabb feladatának már az egyetemi és főiskolai hallgatóság közéleti mozgósítását tartotta. 1928-ban a Szent György Kör fiataljai mindenestre lecsatlakoztak a konzervatív irányvonalú cserkészek köréről,

³⁹ Kodolányi 1929. Kodolányi Jánosról bővebben: Papp 2012, 75.

⁴⁰ Ehhez lásd: Jócsik 1978, 177; Balogh 1981, 155.

⁴¹ László–Cseke 1986.

s megalakították a Sarló mozgalmat. A gombaszögi nyári táborozás alkalmával megalakult mozgalom programjának egy része azonban már a szocialista ideológia felé mutatott. Balogh Edgár egyre baloldaliabb – szocialista, majd 1930-ban már nyíltan kommunista – elköteleződése jól jelezte a mozgalom ideológiai változását.

Mindezzel együtt a fiatalok továbbra is fontosnak tartották a csehszlovákiai magyar falvak feltérképezését, ezért 1930-ban és 1931-ben szociográfiai falukutatókat végeztek. 1930-ban az Ipoly mellékére, Gömörbe, Bodroghözbe és a Tiszahátra is vándorutakat szerveztek. Itt pedig szembesültek a kommunista mozgalom jelenlétével is. A legégetőbb körülményekkel egyébként Balogh Edgár és csapata találkozott, akik a kárpátaljai magyarság szociális viszonyait mérték fel. Ebből a felmérésből született Balognak a *Prágai Magyar Hírlap* hasábjain sorozatban közölt, később kiadott *Tíz nap Szegényországban* című szociográfiai riportja.⁴² Ezeknek a gyűjtéseknek a kiértékelését segítették az egyetemeken mellett létrehozott diákszemináriumok (például a prágai diákszeminárium). Itt megkezdődött a népismereti munka, a begyűjtött anyagok feldolgozása. A társadalomtudományos módszerekkel, kérdőíves és kutatónaplókban rögzített terepmunkával vizsgálták a paraszti és a falusi-városi kétlaki életmódot folytató alsó rétegek valóságos helyzetét, életmódját, életformáit. Ez pedig már a regősvándorlások fejlettebb időszakát jelentette a mozgalom életében.

A sarlósok 1931. évi szociográfiai vándorlása ugyanakkor már jól jelezte a nemzetköziség és a munkásokkal való kapcsolatok erősödését. A fiatalok 1931-es falukutatói akciójában ugyanis szlovákok, ukránok és a mozgalomhoz közvetlenül

⁴² Ekkor a szerző három társával – Lőrincz Gyulával, Bertók Jánossal és Sáfáry Lászlóval – együtt a Tiszahát felmérésére vállalkozott. Kárpátalján – Munkács, Beregszász és Nagyszőlős érintésével – több község szociográfiai vizsgálatára sort kerítettek, így szembesültek a válság által sújtott lakosság nyomorával és a kommunista mozgalmak felerősödésével. Balogh 1981, 226–232.

nem kapcsolódó ifjómunkások is részt vettek.⁴³ 1931. szeptember 25-én a sarlósok a szociográfiai vándorlások értékelésére ötnapos országos kongresszust hívtak össze Pozsonyba, amely már egyértelműen a marxista-kommunista frazeológiát és az osztályharcot központba állító munkásmozgalmi célok jegyében zajlott.⁴⁴ A kongresszus egyrészt látványos és nyílt lépés volt a kommunista irányváltás hangsúlyozásában, másrészt viszont a kommunizmussal való összekapcsolódás a mozgalom addigi nemzeti, kisebbségi, értelmiségi szerepvállalását jórészt zárójelbe tette.

A népi kapcsolatrendszer jelentősége a Sarló felbomlása után

A Sarló mozgalom a kommunista irányváltást követően 1934-ben felbomlott, ám a népekkel fenntartott kapcsolatrendszernek továbbra is nagy jelentősége volt. Az 1938-as első bécsi döntést követő újrakezdésben, illetve az összmagyar szellemi életbe való bekapcsolódásukban pedig épp a népi mozgalom céljainak vállalása jelentette a legerősebb ideológiai kontinuitást a sarlósok kisebbségi és magyarországi működése között. A magyarországi népekkel való korábbi kapcsolataik ugyanis nagymértékben segítették tájékozódásukat, szakmai érvényesülésüket.

Az új, többségi, jórészt budapesti értelmiségi közegbe való beilleszkedést a fővárosi értelmiséggel korábban kialakult kapcsolatok „újrafelfedezése”, a felvidékiek iránti szolidaritás érezhető megnyilvánulásai egyaránt segítették. Ebben kulcs szerepe volt Móricz Zsigmondnak, akivel a sarlósok a mozgal-

⁴³ A Sarló 1931. évi szociográfiai falukutatójaiban hét csoport vett részt. A szlovénzkői és ruszinszkői magyarság társadalmi helyzetének a feltárásában a magyar ifjómunkások – pl. Száraz József – mellett szlovák kommunista fiatalok is részt vállaltak. Ferencz 1978, 65.

⁴⁴ A kongresszusról lásd: Ferencz et al. 1932.

mi évek kezdetétől szoros kapcsolatban álltak.⁴⁵ Az 1938-as első bécsi döntés utáni „visszatérést” követően a legintenzívebb kapcsolata Móricz Zsigmonddal és a népi írókkal a Budapestre költözött Jócsik Lajosnak volt. A népi írók mozgalmahoz társult Jócsik, aki egyébként a Revíziós Ligában is tevékenykedett, 1940 nyarától 1942 elejéig szerkesztője volt Móricz Zsigmond *Kelet Népe* című lapjának. Móriczcal kötött barátsága és a lap szerkesztése hozzásegítette ahhoz, hogy a kisebbségi viszonyok közt szerzett tudását immár összmagyar relációban kamatoztassa.⁴⁶ Balogh Edgár ugyancsak szoros kapcsolatot ápolt a népi íróval. Ő 1940-től folyamatosan levelezett Móricz Zsigmonddal, aki megbízta őt a *Kelet Népe* című folyóirat erdélyi népszerűsítésével. Balogh, aki 1943-ban levélben köszöntötte a szárszói találkozó résztvevőit, 1941-től a lap erdélyi szerkesztője lett,⁴⁷ a fentebb említett Jócsik Lajos feladata pedig a lap összekötése volt a népi írókkal. A *Kelet Népe* és a népiek között kialakult szakadék áthidalására véleménye szerint kisebbségi „tisztánlátása” is predesztinálta.⁴⁸ Jócsik azzal együtt vállalta a feladatot, hogy a népi mozgalom nehézségei különösen terhelték a visszatért értelmiség tagjait, egyúttal pedig a bizonytalanság érzését erősítették fel bennük.⁴⁹ Ő például a népi mozgalom krízisei következtében az új kereteket szinte egyfajta kényszeres „belső emigrációként” élte meg.⁵⁰ Jócsikon kívül más sarlósok is vállalták, hogy

⁴⁵ Ehhez lásd: Jócsik 1943.

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Balogh a lappal az 1937-es Vásárhelyi Találkozó frontját is fel akarta újítani, célként pedig a közös népi munkát tekintette az erdélyi magyarság felemelése érdekében. Balogh Edgár – Móricz Zsigmondnak. Erről lásd: Tasi 1988, 188–189.

⁴⁸ Jócsik 1943, 667.

⁴⁹ 1941-ben közölt cikkében például a Márciusi Front felbomlásáról panaszkodott. Visszatért magyarként különleges megpróbáltatást jelentett számára a magyar írók kritikai megítélése. Jócsik 1941, 5, 7.

⁵⁰ „A nemzedék, a csoport, a front vagy arcvonala csak papíron volt meg, tág szellemi keretet jelentett, társas együtttest és személyes ösztönzést, a szellemi ember számára annyira fontos közeget, mely éppen a legnagyobb veszély, a magányoso-

a népi írók körében gyakran elmérgesedő vitákban közvetítőként vagy segítőként lépnek fel.⁵¹ Kovács Endre például megemlékezéseiben, hogy a magyarországi népiek konfliktusainak feloldását Szabó Pál hozzá intézett levelében ugyancsak a felvidéki értelmiség feladatának tekintette. Szabó felhívta Kovács figyelmét, hogy legyen a népi írók kritikus és segítője a felmerülő ellentétek közepette.⁵² A nemzedék magyarországi lapok hasábjain rendszeresen megjelentetett írásai pedig ugyancsak azt igazolták, hogy a visszatért magyarok a magyarországi népi írók értékelését 1938-at követően központi feladatuknak, szinte hivatásuknak tekintették.

Összegzés

Az első generációs csehszlovákiai magyar értelmiség megszerveződésében kulcsszerepe volt a népi eszmének. Ezzel összefügg, hogy a Trianont követően nemzeti és szociális szempontból is hátrányos helyzetbe került szlovéniai magyar fiatalok szociálisan jóval érzékenyebbek voltak elődeiknél. A prágai magyar egyetemista öregcserkészek által kezdeményezett 1926–1927-es regösjárások révén pedig ugyancsak a kisebbségi magyar falu világa és a népi gondolat kapott hangsúlyt az új nemzedék társadalmi cselekvési elképzeléseiben és terveiben.

A cserkészkeretek között megszerveződött ifjúság ugyanis a falujárásokon keresztül szembesült a csehszlovákiai magyar nép nyomorával. Az az ún. regösmozgalom azonban – többek között az „apák” nemzedékével elmélyülő konfliktusok következtében – nem válhatott a csehszlovákiai magyar cserkész-csoportok szervezeti részévé, a falujárások pedig kiszorultak

dás ellen nyújt védelmet, ezt a keretet nem találtam sehol. A mi mozgalmunk szét-esett, az anyaországot szétfűtták kívülről portált hatások, szinte számot kellett vetni a belső emigráció kényszerével.” Jócsik Lajos 1943, 666. Vö.: uő.: 1942, 24.

⁵¹ Ehhez lásd: PIM. Kovács Endre hagyatéka. Kovács Endre: Emlékirat és napló.

⁵² Uo.

a középiskolás cserkészetből. Ezzel párhuzamosan került sor Sarló 1928. évi megalakulására, amely azonban a fiatalok egy részének szocialista tájékozódását is magával hozta. Ekkorra már jól látszott a sarlósok írásaiból, hogy a népi vonal mellett állandóan változó, gyakran zavaros, előbb vallásos, később egyre radikálisabb ideológiai képletek mentén próbálták magukat meghatározni.

Mindezzel együtt a népi eszme példaképeinek, Győry Dezső mellett az ún. összmagyar „faji triásznak” továbbra is nagy hatása volt a sarlós nemzedékre. Szabó Dezső, Móricz Zsigmond és Ady Endre Magyarországon a népi eszmeiség oszlopainak számítottak, és a „hivatalos” keresztény nemzeti konzervatív kurzussal ellentétes irányvonal szimbolikus személyiségeiként éltek a köztudatban. A népiség jegyében szerveződött magyarországi, illetve erdélyi ifjúsági mozgalmakkal ugyancsak szoros kapcsolatot ápoltak a sarlósok. Közéjük tartozott az „anyaországi” Bartha Miklós Társaság, valamint a Bethlen Gábor Kör. Az erdélyi fiatalság köreiből a *Pásztortűz*, később pedig az *Erdélyi Fiatalok* köré szerveződött fiatalokkal alakítottak ki jó viszonyt. A népi hatások az 1930-as, illetve az 1931-es szociográfiai falukutatók keretei között is tovább éltek a fiatalok között. A Sarló 1934-es felbomlását követően a nemzedék számára továbbra is fontos volt a népiekkel kialakított pozitív viszony. Az 1938-as első bécsi döntés után még inkább felértékelődtek a népi írókkal kialakított kapcsolatok. Móricz Zsigmond és mások ugyanis nagymértékben elsősegítették a sarlós nemzedék reintegrációját, vagyis visszatagozódását Magyarországra.

Forrás- és irodalomjegyzék

Levéltári és kéziratári források

Debreceni Déri Múzeum. Sarlós-gyűjtemény (DDM SGy)

Magyar Tudományos Akadémia (MTA). Kézirattár. Szalatnai Rezső hagyatéka

Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM). Kézirattár. Kovács Endre hagyatéka

Sajtó

A Mi Lapunk 1922–1927

Kelet Népe 1941

Prágai Magyar Hírlap 1926

Sorsunk 1943

Új Szó 1929

Vetés 1929

Szakirodalom

Bajcsi, Ildikó 2017: A csehszlovákiai magyar sarlós nemzedék magyarországi kapcsolatrendszere 1925–1944. *Regio – Kisebbség, Kultúra, Politika, Társadalom*, 25. évfolyam, 155–191.

Bajcsi, Ildikó 2021: *Kisebbségi magyar küldetés Csehszlovákiában. A sarlós nemzedék közösségi szerepvállalása Trianon után*. Budapest, L'Harmattan–Impulzus.

Balogh, Edgár 1929: *Diáksparlament és magyar jövő*. Fokosok diktatúrája. *Új Szó*, 1. évfolyam, november, 15.

Balogh, Edgár 1981: *Hét próba*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.

Borbándi, Gyula 1989: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest, Püski.

- Boross, Zoltán 1990: *A felvidéki magyarság szolgálatában. Interjú dr. Boross Zoltánnal*. Készítette: dr. Molnár Imre. Debrecen, Déri Múzeum.
- Borsody, István 1991: *Európai évek*. Budapest, Századvég.
- Budai Balogh, Sándor 2004: *„Megtöröm a villámokat.” Tanulmányok, írások Szabó Dezsőről*. Budapest, Püski – Magyar Lira
- Buday, György 1929: A szegedi Bethlen Gábor Kör. *Vetés*, szeptember, 7.
- Cornelius, S. Deborah 1998: In Search of the Nation. The New Generation of Hungarian Youth in Czechoslovakia 1925–1934. *Social Science Monograph*, Boulder, Colorado, Columbia University Press.
- Egry, Gábor 2015: *Etnicitás, identitás, politika. Magyar kisebbségek nacionalizmus és regionalizmus között Romániában és Csehszlovákiában 1918–1944*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Fábián, Dániel 1929: Magyarország haladó ifjúsága. A budapesti Bartha Miklós Társaság munkairánya. *Vetés*, szeptember, 5–6.
- Ferencz, László 1978: A Sarló ideológiai formálódása és kapcsolata a kommunista párttal. In Sándor, László (szerk.): *Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*. Budapest, Kossuth–Madách, 32–72.
- Ferencz, László et al. 1932: *A Sarló jegyében. Az újarcú magyaroktól a magyar szocialistákig*. A Sarló 1931-iki pozsonyi kongresszusának vitaanyaga. Pozsony, A Sarló Országos Vezetősége. <http://foruminst.sk/tevekenysegi-korok/konyvek-evkonyvek-folyoirat-kiadasa/a-sarlo-jegyeben-az-ujarcu-magyaroktol-a-magyar-szocialistakig-a-sarlo-1931-iki-pozsonyi-kongresszusanak-vitaanyaga-pozsony-sarlo-orzagos-vezetosege-1932/> (2013. december 2.)
- Fogarassy, László 1992: *Magyar cserkészmozgalom Csehszlovákiában*. Dunaszerdahely, Lillium Aurum.
- Gali, Máté 2015: *Berzeviczy Albert – A márványarcú miniszter*. Budapest, Szépművészeti Kiadó.
- Győry, Dezső 1927a: Kisebbségi génusz. Önvallomás. *A Mi Lapunk*, 6. évfolyam, 1, 2.
- Győry, Dezső 1927b: *Újarcú magyarok*. Berlin, Ludwig Voggenreiter Verlag – Magyar Osztály.
- Horváth, Ferenc 1927: Felelet a komáromi Ady-támadásra. *Magyar Újság*, november 1. 28.

- Jócsik, Lajos 1941: Jegyzetek. Justh Zsigmond naplója körül. *Kelet Népe*, 7. évfolyam, 5, 7.
- Jócsik, Lajos 1942: *Hazatérés tájékozódás*. Pécs, Janus Pannonius Társaság.
- Jócsik, Lajos 1943: Esztendeig vele – esztendeig nélküle (Móricz Zsigmondról). *Sorsunk*, 3. évfolyam, 9, 666–671.
- Jócsik, Lajos 1978: *A Sarló kapcsolata magyarországi és erdélyi haladó mozgalmakkal*. In Sándor László (szerk.): *Ez volt a Sarló. Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*. Budapest, Kossuth–Madách, 159–183.
- Kessler, Edgár 1922: Gondolkozzunk. *A Mi Lapunk*, 2. évfolyam, 2, 87–88.
- Kessler, Edgár 1926: Ifjúsági mozgalom – A falu barátai. *Prágai Magyar Hírlap*, 5. évfolyam, 4, 4.
- Kodolányi, János 1929: A kisebbségi magyarok harca. *Vetés*, 2. évfolyam, szeptember, 1–2.
- Kovács, Endre 1938: A Sarló. In Borsody, István (szerk.) *Magyarok Csehszlovákiában (1918–1938)*. Budapest, Az Ország Útja, 178–188.
- László, Ferenc – Cseke, Péter (szerk.) 1986: *Erdélyi Fiatalok. Dokumentumok, viták (1930–1940)*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó.
- M. Kiss, Sándor 1981: *„...hivatást számított ki magának történelmi helyzetéből.” Interjú Balogh Edgárral*. Budapest, Művelődéskutató Intézet.
- Ölvedi, János 1935: A szlovénkői új magyar generáció. A Sarlótól a Prohászka-körig. *Magyar Szemle*, 24. kötet, 5–8.
- Papp, István 2012: *A magyar népi mozgalom története 1920–1990*. Budapest, Jaffa.
- Petrik, Béla 2006: A népi mozgalom kezdetei. 1. rész. *Magyar Szemle*, 13. évfolyam, 8, http://www.magaryszemle.hu/cikk/20060815_a_nepi_mozgalom_kezdetei_1_resz (2018. január 1.)
- Szalatnai, Rezső 1929: Új arcú magyarok. *Korunk*, 4. évfolyam, 12, 875–881. <http://www.korunk.org/?q=node/8&ev=1929&honap=12&cikk=5047> (2013. december 1.)
- Szalatnai, Rezső 1982: *Két hazában egy igazsággal*. Budapest, Magvető Könyvkiadó.
- Szvatkó, Pál 1994: *A változás élménye. Válogatott írások*. Filep, Tamás Gusztáv – G. Kovács, László (vál.). Pozsony, Kalligram Könyvkiadó.

- Tasi, József 1982: Az 1928-as Ady-röpirat. Adalékok a népi írók mozgalmának történetéhez. *Magyar Könyvszemle*, 98. évfolyam, 3. http://epa.oszk.hu/00000/00021/00317/pdf/MKSZ_EPA00021_1982_98_03_230-247.pdf (2017. november 7.)
- Tasi, József (vál.) 1988: *Móricz Zsigmond, a Kelet népe szerkesztője. Levelek I.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum.
- Turczel, Lajos 1967: *Két kor mezsgyéjén*. Pozsony, Madách.
- Vígh, Károly 2013: A felvidéki Sarló mozgalom története. *Valóság*, 56. évfolyam, 1–4. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=145&lap=4> (2017. február. 24.)

Novák Attila

Egy meg nem valósult lehetőség, avagy népiek és cionisták viszonya a második világháború utáni Magyarországon¹

Engländer Tibor (1932–2012), az 1950-es években börtönt is megjárt (és azóta elhunyt) pszichológus és zsidó vezető, a vele készült életútinterjúban évekkel ezelőtt arról beszélt,² mennyire sajnálja, hogy nem jött létre kapcsolat a cionisták és a népi mozgalom között Magyarországon, hiszen mind a két mozgalom népi alapon állt. Kodály Zoltán – 1963. augusztusi izraeli útján – az egységes zsidó népi kultúra állami megvalósítását deklarálta a maga módján, elismerve azt, hogy az 1960-as évek izraeli társadalma (legalábbis, amit látott és érzékelt belőle) megfelel az ő népi hagyományon alapuló kulturális elvárásainak. Szabó Zoltán népi szociográfus és író (1912–1984), *A tardi helyzet*, a *Cifra nyomorúság* és más művek szerzője élete végén írt egyik publikálatlan és később megjelentetett írásában, a *Diaszpóranemzetben* a nagy orosz cionista teoretikust, Ahad Ha'amot (1856–1927) idézte akkor, amikor arra keresett forrást, hogy a nemzettudat hogyan válhat szuverénül sze-

¹ A szöveg *A népi gondolat a 20. században* című konferencián (Nemzeti Közszerzői Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézet) hangzott el 2021. december 8-án. Egy korábbi változata megjelent: *Monológok*, ha nem hallják egymást. *Szombat*, 2011. május (XXIII. évf., 5. szám), 10–13. Az előadás rövidített verziója pedig (lábjegyzetek nélkül) a *BBC History* 2022. márciusi számában (27–31.) *Népiek és cionisták* címmel látott napvilágot.

² Engländer Tibor interjúja.

mélyes meghatározottsággá.³ Az a meggyőződés tehát, hogy lenne egy közös platform, ha nem is széles tömegekében, de a cionista mozgalom és a népi irányzat egyes reprezentánsaiban, értelmiségiében gyökeret eresztett, ám akik ezt a nézetet képviselték, mégis elszigeteltek maradtak.

A miértre nem olyan nehéz megadni a választ. A cionisták és a népiek közti kapcsolatfelvétel lehetősége nemcsak azért volt csekély, mert a közeledésnek (a Vészkorszak után pláne) nem voltak meg a szubjektív-érzelmi alapjai, hanem azért is, mert mind a két tábor – bár *ugyanúgy* etnikai vagy vallási alapú népi közösségekben gondolkodott – más történelmi tapasztalatok alapján tette ezt. A falukutató vagy népi mozgalom egyes tagjainak korábbi nyílt antiszemitizmusa (például Erdélyi Józsefnél [1896–1978] vagy Sinka Istvánnál [1897–1969], de találunk ilyen sorokat Veres Péternél [1897–1970] is) nem volt mindenkire jellemző, ám sokuk – egyszerűen a baloldali osztályszemlélet által motiválva is – komoly fenntartásokkal volt a szemükben a társadalmi hierarchia „tetején” elhelyezkedő zsidóság iránt. Ennek furcsa lenyomatai is voltak, így Bibó István (1911–1979), Erdei Ferenc (1910–1971) és Illyés Gyula (1902–1983) nem írták alá az első zsidótörvény elleni tiltakozást, ugyanakkor azt is el kell mondani, hogy Féja Géza (1900–1978), Szabó Zoltán és Darvas József (1912–1973) viszont aláírták,⁴ mint ahogyan azt is, hogy Bibó István később jelentősen átértékelte korábbi álláspontját, a Borbándi Gyulához (1919–2014) írott egyik kései levelében, 1978 júniusában (halála előtt egy évvel) pedig a népi mozgalom zsidósággal, „zsidókérdéssel” kapcsolatos álláspontját „ferde síkúnak” minő-

³ „Mihelyt a nemzetiség eszméje létrejött – írta Aḥad Ha'am (1856–1927) –, olyan sajátosság lesz, amely egyedül az egyénen magán múlik, mivel realitása egyedül attól függ, hogy jelen van-e a lelki alkatban, s ha nem külső vagy objektív időszínpontok függvénye. Ha zsidó nemzetiségem érzete bensőmben jelen van, mintegy lelki életem mozzanata pecsétéként, akkor a zsidó nemzetiség szelleme énbennem élő lehetetet él, s létezésének még az sem vetne véget, ha egy zsidó kortársam se érezné, hogy megvan őbenne is.” Lásd: Szabó 1999.

⁴ Nagy J. 2015.

sította,⁵ mivel (szerinte) a mozgalom (a két világháború között) némileg alkalmazkodott a korszakhoz.

A cionistákat – bár kritizálták egyes népiek antiszemitizmusát, de – a strukturális hasonlóság, azaz a közösségi-etnikai kollektivitás és az osztályalapú, antikapitalista bíráló szemlélet hasonlított a falukutatókhoz, eltekintve persze arról, hogy a mögöttes közösség, melyet képviselni akartak, más lélekszámú volt, a magyarországi zsidó társadalomban (ha lehet ilyet mondani) a parasztság társadalmi rétege/osztálya szinte hiányzott. A cionisták ugyanakkor sokszor – a népiekkel rokonítható – éles kritikában részesítették koruk (zsidó) társadalmát, melynek alapjául egyrészt az szolgált, hogy a zsidóságot objektív mércék alapján is etnikai-nemzeti közösségnek tartották, mégpedig úgy, hogy az bármely más ilyen közösséghez hasonlóan elemezhető és elemzendő csoport. Más szempontból viszont éles bíráló szemlélettel részesítették az asszimiláció magyar zsidóságát is, akik egy másik etnikai/sorsközösséghez akartak tartozni. A magyarországi cionisták többsége azonban elhárította azt, hogy a magyarságtól teljesen leválassa önmagát, sok tekintetben magukat magyarnak is tartották, kulturális értelemben feltétlenül. Bár a cionista mozgalomban (a trianoni Magyarországon és utána) nem születtek a zsidóságról olyan típusú és színvonalú szociográfiák, mint amilyenek a népi mozgalom virágkorában születtek a magyar parasztságról Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula és a többiek tollából, de számos színvonalas elemzés látott napvilágot a magyar zsidóság társadalmi helyzetéről, lehetséges jövőjéről. Ugyanakkor ezek a művek általában vagy határozott középosztályi nézőpontból íródtak (szociális kérdéseket nem vetettek fel, például az erdélyi Marton Ernő [1896–1960] művei), vagy nemzetközi vagy magyar trendeket követő variánsok voltak, mint amilyen Buk Miklós

⁵ Bibó 1978: „[...] a hitlerizmus hatása az egész magyar közéletet rákényszerítette egy olyan torz felfogásra, amely minden politika középpontjába a zsidókérdést helyezte, és ehhez a szembeállításához az egész népi mozgalom, hogy úgy mondjam, ferde síkban viszonyult [...]”

(1907–1962) könyve,⁶ mely például a történelmi hullámelmélet (mely mechanikus törvényszerűségek alapján korszakol) segítségével magyarázta a galut (zsidó diaszpóra) történetét, a zsidóság történelmi katalizmusait. Buk még megtehetette azt, hogy Bodnár Zsigmondon (1839–1907) és Ligeti Pálon (1885–1941) kívül a nemzetiszocialista Péchy Henriktől (1875–1953) is merítsen, hiszen a Vészkorszak előtt ennek teljesen más volt konnotációja.⁷ Ugyanakkor jól mutatja könyve és eszmétörténeti velleitása sorsát az, hogy – nemcsak a két 1944-es kormányrendelet tűzte ki megsemmisítendőnek munkáit, de – (özvegye szerint) 1944. június 16-án a budafoki Első Magyar Kartonlemezgyárban el is égették a történelmi hullámelméletnek a magyar zsidó történelemre alkalmazott kötetét.

A cionizmus marginalizált helyzeté, ebből következően az, hogy a cionista értelmiségek többsége sem volt integrált része a zsidó közösségnek, és hogy maga a zsidó közeg is érezhetően kezdett beszűkülni, mind-mind gátját szabta annak, hogy a magyar zsidóság életéről komoly szociografikus munkák szülessenek,⁸ csak az irodalom (például Hatvany Lajos⁹) adott olykor számot a valós zsidó társadalmi mozgásokról, illetve ezek zsidó (ön)képéről, ám ezeket a műveket nem cionisták, hanem önkritikus magyar zsidó értelmiségek írták. Az egyik legnagyobb hatású zsidó önkritikus, Pap Károly (1897–1945) *Zsidó sebek és bűnök* című művében (1935) – mind az asszimilációt, mind a cionizmust, mind az ún. zsidó baloldali radikalizmust elvetette – a büszke különállás politikáját hirdette meg. Tábor Béla pedig (1907–1992) *A magyar zsidóság két útjában* (1939) a Szellem elvesztésével minősíti (le) a zsidó állapotokat, így vonja éles kritika alá a magyar zsidóságot. Mivel a magyar zsidóság tömegei pusztulásával a zsidóság által

⁶ *A kétezeréves út. A zsidókérdés történetiszociológiája.* Budapest, Javne Kiadó, 1943.

⁷ Lásd: Paksa 2013.

⁸ Komoly 1942: megrendítően értékes vallomás a cionizmus aktualitásáról, mégsem tartozik a szociografikus mű kategóriájába.

⁹ *Urak és emberek; Zsiga a családban.* Budapest, Genius, 1927.

fémjelzett társadalmi problémák is elenyésztek, ezeket az álláspontokat a nagybetűs Történelem tette idejétmúlttá, hiszen azok a csoportok, amelyeket bírált, többnyire nem éltek túl a világháborút.

A népi írók megítélése sokak – főleg a baloldali-liberális értelmiség – körében negatív volt, az, hogy a népiek „antiszemiták” voltak. A másik oldalon, a népi mozgalom örökösei körében, illetve ott, ahol a népi hagyaték *puszta* hagyományként maradt fenn, a zsidósággal kapcsolatos erős bizalmatlanság érhető tetten. Ez abban fogalmazható meg, hogy a zsidóság vagy a vele azonosított „kozmodolita liberálisok” mennyire opponálták, szemlélték kívülről a népieket, tágabb értelemben véve a magyar nemzet problémáit, illetve, hogy „indokolatlan”, a magyar nemzeti érdekeket figyelembe nem vevő vádjaikkal tönkretették egyes írók és közszereplők karrierjét. A kölcsönös bizalmatlanság és a jelen lévő, a zsidósággal szembeni előítélet arra vezetett, hogy talán csak a Németh Lászlót (1901–1975) megvédő, a cionizmussal általában a Palesztina-gondolattal rokonszenvező Kardos László (1898–1987)¹⁰ és a már említett, a zsidó önkritika atyjaként számontartott, zseniális Pap Károly életműve (aki viszont nem volt amúgy cionista) jelentett kivételt a népi mozgalom számára, illetve azok a zsidó eredetű írók és szerkesztők (például Sárközi György [1899–1945]), akik a népiek mellé álltak. Pap Károly és Kardos zsidó identitása megkérdőjelezhetetlenül önazonos volt, ám több, a népi táborhoz csatlakozó irodalmár ambivalens vagy éppen kifejezetten feszült viszonyban állt saját zsidóságával, nem látván benne mást, mint olyan történelmi és vallási ballasztot, melytől meg kell szabadulni, ha az ember – Hatvany Lajost parafrázálva – jobb társaságba vagy akár a magyar nemzetbe szeretne befogadást nyerni. Bár a népi írók antiszemita vagy antijudaista megjegyzéseit a Vészkorszak emléke még inkább felnagyította

¹⁰ A Kalangya-vitáról és a következményeiről: Kardos 1983. Amúgy Németh Lászlót szintén megvédte Keszi Imre, a *Libanon* hasábjain. (II/47.)

és a túlélő zsidóság számára homogenizálta, sokan elsiklotak és elsiklanak afölött, hogy a népieknek nagyon komoly mondanivalójuk volt a körülöttük lévő világról.¹¹ Hogy ti. azok a problémák – a nyomor, a mélyszegénység, a földnélküliség, a jogok aszimmetriája és hiánya –, melyekre a népi mozgalom egyes tagjainak vitatható nézetei mellett is reflektált, a magyar társadalom alapgondjai közé tartoztak. Ha tágabban szemléljük, ezek megoldatlansága, a magyar társadalom (komoly népjóléti kezdeményezések ellenére is) kasztszerű működése maga is elősegítette a zsidóüldözések, a jogfosztás akadálytalan véghezvitelét, annak az empátia- és szolidaritáshiánynak a kiteljesedését, amelynek közegében fesztelenül, a mentális-erkölcsi béklyóktól is „szabadon” működhetett a népirtás gépezete.

A párbeszéd lehetősége

Lehetett volna párbeszéd a magyar népiek és a magukat népi alapon meghatározó cionisták között, hiszen – sok szempontból – mind a két csoport közösségi kategóriákban gondolkodott a világról, azonkívül ugyanúgy a föld és a paraszt közti közvetlen, történelmi kapcsolatot hangsúlyozták s küzdöttek azok ellen, akik – legalábbis szerintük – elrontói ezeknek a bensőséges viszonyoknak. Strukturális szempontból a cionista mozgalom és a magyar népi mozgalom alapvető dolgokban egyetérthetett volna. A cionizmus, de főleg baloldali csoportjai úgy próbálták a zsidó társadalmat közelíteni a palesztinai valósághoz, hogy meghirdették az átrétegződés programját. Az átrétegződés a Ber Borocho (1881–1917) orosz cionista teoretikus és Arthur Ruppin (1876–1943) német zsidó szociológus által megfogalmazott elmélet szerint a zsidóság társadalmi szerkezete a galutban fordított gúlához hasonlítható: széles kereskedő-értelmiségi-szabadfoglalkozású és csekély

¹¹ Némédi 1985.

ipari és mezőgazdasági munkát végző réteggel rendelkezik. Az átrétegződési folyamatot, tehát a zsidóság egészségtelennek tartott foglalkoztatási struktúrájának megváltoztatását (ipari és mezőgazdasági munkások tömegeinek kinevelését) már a diaszpórában meg kell kezdeni, állították. Magyarországon, ahol jelentős zsidó parasztság nem létezett, csak a középosztály „átnevelése” lehetett eszköz a cionista mozgalom számára, mely egyébként (a második világháború után a Joint Munka- és Üzemszervezési Csoport segítségével is) a gyakorlatban is folyt.

Alapvető különbség volt az, hogy az a zsidó nép, melyről a cionisták beszéltek, bár nyomai voltak a galutban, nemzetként kizárólag Palesztinában volt elképzelhető, így a magyarországi cionisták sem Magyarországot tekintették történelmi hazájuknak. A népi írók a nagyszámú s földjéhez ragaszkodó parasztságban viszont helyben látták meg magát a nemzetalkotó népet, melynek (az elfogadott közkeletű népi vélemény szerint) a zsidóság – éppen az ősi, történelmi kötődés hiánya miatt (ezt sokan etnikai alapon fordították le) – nem volt s nem is lehetett része Magyarországon. A cionisták ezért – bár magukra mint népi mozgalomra tekintettek – a nép megszervezését tűzték ki célul (például a hitközségeket 1945 után népközösséggé akarták átszervezni), hogy a jövőben nemzet lehessenek Palesztinában, azaz – külső/magyar szemmel nézve – külföldön. Egyes csoportjaik (például a marxista Hasomer Hacair) olyannyira komolyan vették az értelmiségi túltermelés meggátolását, hogy még a felsőoktatásban való részvételt is megtiltották a tagjaiknak, hiszen aki a palesztinai építőmunkára készül, az ne akarjon értelmiségi lenni.

Az egészséges népként való megjelenés útja tehát a produktivizáláson, a termelő munkában való részvételen keresztül történhet meg.¹² A munkának a kizárólag a fizikai munkát tekintő szemlélete meglehetősen elterjedt volt a cionista moz-

¹² Benári [é. n.].

galomban is. Eszerint a kereskedelem és egyéb, nem termelői tevékenységek túlsúlya nemcsak azért káros a zsidóság számára, mert a zsidóság a számarányához képest túl nagy helyet foglal el benne a társadalomban, hanem azért is, mert az ezekben való foglalatosság „messze helyezkedik el” attól a földben gyökerező termelőtevékenységtől, melyet a paraszt/pionír végez (a kibucban) a saját földjén, s mely összeköti a múltat a jövővel, és Palesztinában egyesíti az egyént az Országgal. Nem véletlen, hogy a népi író és politikus Veres Péter igazi parasztrehánynek nevezte Kardos G. György (1925–1997) 1968 decemberében megjelent (első) Avraham Bogatir-regényét, hiszen a paraszti munka ábrázolása olyan színvonalasan történt meg a palesztinai zsidó paraszt leírásánál, hogy kivívta Veres elismerését. Állítólag – levélben fordult az íróhoz, és ezt írta: „Ez egy kitűnő magyar parasztrehány, Te népi író vagy.”¹³ De az *Élet és Irodalom* szerkesztőségében is megfordulva jegyezte meg, Kardosra mutatva: „Ez ért a paraszthoz!”¹⁴ Nem véletlen tehát, hogy a legmélyebben ő nyúlt hozzá a műhöz. Olvasónaplómból címmel jelent meg írása a *Valóság*ban, melyet kizárólag az Avraham Bogatirnak szentelt.¹⁵ Az ekkor már élete alkonyán lévő író-politikus (halála előtt egy évvel járunk), aki megkötötte a maga alkuját a hatalommal, rendkívül sokra értékelte a Bogatir egyik alapvonását, azt, hogy a paraszti lét jelenik meg benne. „Nekem kimagaslóan jó részletei az írásnak – írja – az otthoni falusi és családi élet akaratlan rajza. Benne az a sajátosan eredeti sors-szülte humor. Akár a mi szikföldi parasztjainké [...]”¹⁶

A második világháború után közvetlenül – a baloldali cionizmus kapcsolta össze a zsidó nemzeti otthon megteremtése programját a zsidóság (általuk egészségtelennek tartott) fog-

¹³ Szántó T. 1993

¹⁴ *Valóság*, 1969. 8. sz., 102–104. 45. Uo. 102.

¹⁵ Uo. 102.

¹⁶ Uo. 103.

lalkoztatási struktúrájának megváltoztatásával.¹⁷ „...A zsidóság társadalmi struktúráját súlyosan terheli egy túlméretezett értelmiség és ugyanakkor a zsidó népnek kisszámú kivételektől eltekintve nincsen haladó, első vonalbeli, zsidó kultúrájú értelmisége” – írta Lisszauer Ávri, a baloldali *Hasomer Hacair* publicistája 1945 augusztusában.¹⁸ A cionista mozgalomra jellemző erős és társadalmi alapú zsidóságkritika főleg a *Hasomer Hacair* közegében jelent meg. Így a kibucra való felkészülés szempontjából is kategorizálták, minősítették és megkülönböztették az úgynevezett „vidéki zsidó gyerekeket” és a „zsidó értelmiséget”: „[...] nagyon jó anyagnak bizonyultak a vidéki zsidógyerekek, akik komoly számban jöttek ebben az időben Pestre plugára (ipari telep – N. A.). Ha ezáltal a plugák átlagban vesztek tarbuti (kulturális – N. A.) mélységben, bőven ellensúlyozta ezt az élet komoly, érett és egyszerű felfogása, a kevesebb nyavalygás, a munkához való természetes, problémamentes hozzáállás. Ugyanez vonatkozik a hasonló pestkörnyéki emberanyagra. Igen értékes volt az a réteg is, amely több-kevesebb felismerés után jött át hozzánk a munkásmozgalmakból, vagy pártifjuságaikból. Hamar akadt közöttük vezető, aki rövidesen magáévá tette világnézetünket, és akire nyugodtan lehetett a pluga vezető tafkidjait (feladatait – N. A.) bízni. Sokkal ingatagabbnak bizonyult az u.n. zsidó »értelmiségi« réteg, különösen ennek »lipótvárosi« típusa és teljesen használhatatlannak a jassz társaság, ami szintén sodródott egy ideig velünk [...]”¹⁹

Ha ezeket a mondatokat egy magát a népi mozgalomhoz tartozónak valló szerző tollából olvasnánk, biztosan előkerülne az antiszemitizmus vádja, holott – a somérok esetében – kizárólag éles önkritikáról beszélhetünk, azaz a zsidó társadalom különféle csoportjairól alkottak olykor nem teljesen megalapozott, de releváns (ön)kritikát.

¹⁷ Ruppín 1930–1931. Lásd még: Gorny 1989.

¹⁸ Lisszauer 1945.

¹⁹ Szade [é. n.]. A *Szafich* szó jelentése: függelék. *Beszámoló a Magyarországi Hasomer Hacair Párt munkájáról 1945–47* (a továbbiakban: *Beszámoló*).

A cionista kritika amúgy kiterjedt az irodalom területére is, s az urbánusokat, a városi középosztályt bíráló szemlélet más áramlatú csoportoktól sem volt idegen. Antal Gábor a szociáldemokrata beállítottságú *Ichud Mapai* fő irodalomkritikusa volt, ilyen minőségében támadta az úgynevezett „polgári” irodalmat: Szép Ernő „művidékiségét” és Molnár Ferenc „felületességét”.²⁰ Antal szerint (*Zsidó írók magyar útja*):²¹ „[...] Szép Ernő szerette magát »vidéki magyar gyerek«-nek nevezni, de ismerte-e vajjon annyira a parasztgyerekek lelki életének legmélyebb rétegeit, mint Pap Károly például a »Muzsika« című novella tanulsága szerint... Mi a konkrét formája Molnár Ferenc »emberiességé«-nek, melyet több bírálója annyiszor említ? Ez az »emberiesség« szétfolyik, mint a cukrozott limonádé, éppen mert nincs emberi alakja. Meghátó és kápráztató, olyan, mint a »nagyszabású« hollywoodi revüfilmek, melyeket nagy-polgárok produkálnak és félművelt kispolgárok tapsolnak végig [...]»²² Antal később ki is tűzte a zsidó írók feladatát: a zsidó íróknak olyan társaságot kell alapítaniuk, amely Palesztina szellemi és erkölcsi értékeivel ismerteti meg a zsidókat.²³

Antal Gábor később olyan szociáldemokratákat és polgári liberálisokat támadott, mint Fejtő Ferenc és Ignótus Pál.²⁴ A támadás alapjául szolgáló írás Lukács Györgynek az *Írástudók felelőssége* című kötetében jelent meg.²⁵ Lukács itt a *Szép Szó* című folyóirat íróit bírálta azért, mert „idegenkednek a tömegektől”, a földreformtól, míg Antal ezeket a tulajdonságokat

²⁰ Ichud-Mapai Füzetek 1., 1945. szeptember, 27.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Antal 1946b. Antal ebben a cikkében rendkívül borúlátó: „Nem kell példákat felsorolnom, nagyon jól tudjuk, hogy a pozitív zsidó fiatalságnak az a kísérlete, hogy a magyar zsidóság belső problémáját gazdasági, politikai és szellemi reformokkal megoldja, vagy legalább is közelebb vigye a megoldáshoz, csődöt mondott. És nem kétséges, hogy ezért a csődért nem annyira a magyar politikai pártok ellenállása – mely sokszor személyes, mondhatni individuálpaszichológiai okokból fakadt – felelős, hanem a magyar zsidó polgárság rothadási folyamata [...] (22. o.)

²⁴ Antal 1946b.

²⁵ Lukács 1944.

egyértelműen zsidóságuknak, pontosabban zsidó „világpolgáriságuknak” tudta be. Fejtő és Németh László – e logika szerint – egyazon táborhoz tartozik: „[...] A különbség csak annyi, hogy míg Fejtőék a chamberlaini »világ«-politikában, addig Némethék a nyilasok »népi« politikájában nem látnak többet megrontott ideálnál, melynek soha meg nem hallgatott jótanácsokat osztogatnak [...]»²⁶ Az urbánusok „gátlás”-át Fejtőék zsidó volta okozza: „Éppen azért, mert mindig elnyomták önmagukban a zsidót és világpolgárrá szublimálták, tudatuk mélyén valami homályos és téves fogalmuk keletkezett a zsidó egybetartozásról. Nem véletlen, hogy a fabiánus Ignótus Pál, a georgista K. Havas Géza és a világpolgár Fejtő Ferenc azokban a helységekben védték eszméiket, ahol Goldberger Leó vagy Madarassy-Beck Marcell elnököltek. Mennyire igaza volt a megvetett, kicsúfolt Pap Károlynak, aki felismerte, hogy az »Est«-lapok körül, a Cobden-club körül, az egész radikális, szabadelvű, világpolgár-társaság körül a hazugság és rothadás légköre terjeng. Nem merték volna a világért sem kimondani önmagukról, hogy zsidók, és hogy problémáik a nemesebb életformára vágyó, kétszeresen elnyomott, deklasszált polgárok problémái, hanem keserűségüket vagy pátoszba rejtették, mint Ignótus Pál, vagy Faludy György, vagy pedig olyan maró gúnyba, mint K. Havas Géza és ezzel csak még homályosabbá tették, mind a haladó értelmiség, mind a fasizmus elleni aktív harc kérdéseit [...]” – írta a szocialista-cionista Antal Gábor.²⁷

Antal, aki politikailag elhatárolta magát Németh Lászlótól, a népi mozgalomhoz hasonlóan nagyon is éles kritikát gyakorolt az urbánusok felett, ugyanakkor (természetesen) a zsidó népi utat a cionizmusban, nem pedig a szerinte komp-

²⁶ Antal 1946a, 52.

²⁷ Uo. 53. Ezenkívül a zsidó nagypolgárság ellen is kíméletlen harcot kell folytatni. Pap Károly ajánlotta fel „Ahasvérus szövetségét” Tibornak. (53. o.) Azonkívül leszögezi: „[...] Még mindig vannak makacs és merev »urbánusok«, akik pl. a Nemzeti Parasztpártban antiszemita és reakciós fészket látnak, akik a mi mozgalmunkat is »fasiszta«-mozgalom leutánzásának tartják [...]”

romittálódott magyar népi mozgalomban látta. Mert külön népnek gondolta a magyart és a zsidót – és ez az, amit a népiek többsége szintén hasonlóan gondolt.

Amiért mégsem lett párbeszéd

A második világháború utáni pár év kivételes volt, mert a túlélő zsidóság cionista szervezetei – a korábbi időszaktól eltérően – szabadon működtek, így a teljes ideológiai és politikai vertikum észlelhető volt. Éles különbség volt a népi mozgalom és a cionisták között az, hogy az összes cionista mozgalom a munkáspártok támogatására szólított fel 1945-ben, míg a népiek esetében nem tudunk ilyen egyértelmű politikai útmutatásról, bár kommunista tagjaik is voltak, ráadásul a baloldali, a kommunistákkal együtt haladó Nemzeti Parasztpárt teret adott eszméiknek. A cionisták választásának nem pusztán politikai okai voltak. Álláspontjuk szerint a zsidóság népi fennmaradása a munkáspártok győzelmének záloga. A zsidó középosztály népi érdekei ellen döntött – vallották. „Míg tehát a választásokban (az 1945-ösről van szó – N. A.) a magyarság nemzeti öntudata nyilatkozott meg, a zsidóságnak, a népi öntudat rovására az osztályöntudata bizonyult erősebbnek.”²⁸

A legnagyobb problémát az jelentette, hogy – hiába a népiek és a cionisták fontos csoportjainak erős baloldali velleitása – a cionisták nem tudtak (mert nem lehetett) túllépni a Vészkorszak emlékéen, és ez nemhogy a népi mozgalomhoz, de a baloldalhoz történő akadálymentes kapcsolódásukat is megakadályozta. Így paradox módon éppen a zsidó történelem radikális megváltoztatásának képviselete, az új ország iránti rajongás és a zsidó állam létrejöttének látványa kapcsolta vissza – a Vészkorszak emberi-érzelmi veszteségén és traumáján

²⁸ „Nemzeti öntudat és osztályöntudat” (r-6-). In *Haderech*, 1945. október 18. (28. sz.) Nincs lapszámozás.

keresztül – a cionista mozgalmat abba a zsidó folyamatosságba, mely gátat képezett azok előtt a népi kollektivitásban gondolkodó mozgalmak (így a népi mozgalom) előtt is, amelyek – szerencsés történelmi időkben és helyen – akár partnerükül is szegődhettek volna. Két kollektív „Mi” csak akkor tud párbeszédet kialakítani egymással, ha nemcsak egymás fogalmait sajátítják el, de nem egymást tekintik a saját csoport fejlődése történelmi kerékkötőjének. Mivel a népi mozgalom tekintélyes része eleve bizalmatlanul tekintett a magyar parasztság elnyomójának tartott bérlő-hitelező zsidókra, s ebből többen általánosító álláspontot vontak le a teljes zsidóságra nézve, a kollektív zsidó öntudat nemcsak ezt nem tudta elfelejteni a népieknek, de – eszméik rokonsága ellenére is – felelősnek tartotta több képviselőjét is a Vészkorszakért. Ez az időben eltolódó, de egymást kizáró ellenszenv pedig megpecsételte a köztük létrejövő dialógusnak még a lehetőségét is, holott ennek a sikertelensége egyáltalán nem volt eleve elrendelve. Nem önmagában az 1948–1949-es kommunista hatalomátvétel, hanem a magyar társadalom változásai, a zsidóság számarányának folyamatos csökkenése és (ezzel párhuzamosan) a magyar falu folyamatos visszaszorulása, az egyre terjedő és diadalmas urbanizáció szüntette tehát meg azt a közeget, amelyben ezek az álláspontok hitelesen megfogalmazódhattak (volna).

Irodalom

Antal Gábor 1946a: A gátlás. *Ichud-Mapai Füzetek*, augusztus–szeptember, 5–6, 52–54.

Antal, Gábor 1946b: Zsidó írók feladata 1945-ben (Vallomás). *Ichud-Mapai Füzetek*, február, 3. 21–24.

Benári, Náchum [é. n.]: *Kvuca és kibbuc. A közösségi eszme útja Erec Jisráélben*. Budapest, Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége.

Paár Ádám

Népiség az Óperencián túl

Az amerikai farmerpopulista mozgalom

- Bibó, István 1978: Levél Borbándi Gyulának. <https://mek.oszk.hu/02000/02043/html/457.html> (letöltve: 2022. március 10.)
- Engländer Tibor interjúja (II. kazetta). In Országos Széchenyi Könyvtár Történeti Interjúk Tára.
- Gorny, Yosef 1989: *From Rosh Pina and Degania to Démona. A History of Constructive Zionism*. Tel-Aviv, MOD Books, 42–58. (V–VI.)
- Ichud-Mapai Füzetek 1. Budapest, 1945. szeptember, 27., 23–28.
- Kardos, László 1983: Jegyzetek a Németh-ügyhöz (1934). In *Harminchárom arc*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 423–427. Eredetileg a *Debreceni Független Újságban* jelent meg.
- Komoly, Ottó 1942: *Cionista életszemlélet-e*. Kolozsvár, Magyar Cionista Szövetség.
- Lisszauer, Ávri 1945: A zsidó értelmiség és a zsidóság. *Haderech*, augusztus 23. (VI. évf., 20. sz., 1–2.1.), 2.
- Lukács, György 1944: Harc vagy kapituláció – Jegyzetek a „Szép Szó” néhány számáról. In *Írástudók felelőssége*. Moszkva, Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, 58–79.
- Nagy J., Endre 2015: *Antiszemizmus a falukutatásban. Bibó és Erdei korai „osztályharcos antiszemizmusa”*. <http://real.mtak.hu/33580/1/nagy39.pdf> (letöltve: 2022. március 10.)
- Némédi, Dénes 1985: *A népi szociográfia 1930–1938*. Budapest, Gondolat.
- Paksa Rudolf 2013: *Szálasi és Székesfehérvár*. Előadás. https://www.academia.edu/4859677/Szálasi_és_Székesfehérvár (letöltve: 2022. március 10.)
- Ruppin, Arthur 1930–1931: *Soziologie der Juden. I–II*. Berlin, Jüdischer Verlag.
- Szabó, Zoltán 1999: Diaszpóranemzet. In *Diaszpóranemzet*. Budapest, Osiris Kiadó, 263.
- Szade, Ben [é. n.]: Szafiach. *Beszámoló a Magyarországi Hasomer Hacair Párt munkájáról 1945–47*. Yad Yari Archives (Izrael) Givat Haviva, 3/1.6–2.
- Szántó T., Gábor 1993: „Egy lusta tehetség.” Beszélgetés Kardos G. Györggyel. Június 1. <https://www.szombat.org/archivum/egy-lusta-tehetség> (letöltve: 2022. március 13.)

1900-ban egy különös könyv jelent meg az Egyesült Államokban *Óz, a nagy varázsló* címmel. Lyman Frank Baum műve illeszkedett az angolszász meseregény-irodalom sorába, amelyet olyan kortárs szerzők és művek fémjeleztek, mint Lewis Carroll *Alice csodaországban* és J. M. Barrie *Pán Péter* című regénye. Baum talán nem is sejtette, hogy a gyermekkönyve milyen népszerű lesz: a történet az idők során számos színpadi, filmes és musicalfeldolgozást ért meg. Ám az egészen biztosan nem fordult meg az író fejében, hogy egy napon a kommunistaellenes hisztéria hatására kivonják a könyvét számos amerikai könyvtárból. 1959-ben Florida állam kormányza közzétett egy listát a könyvtárak számára a nemkívánatos könyvekről. A lista elején az *Óz, a nagy varázsló* szerepelt.¹

Mi volt az oka annak, hogy egy felszínen ártalmatlan gyermekkönyv tiltólistára került? Az „eltörlés kultúrájának” (*cancel culture*) 50-es évekbeli amerikai ultrakonzervatív változata azért pécezte ki az Ózt, mert egy utópiát ábrázolt. A 20. század elején az Óznak számos értelmezése született: elemezték a művet feminista, pszichoanalitikus és pacifista, valamint populista szemszögből. Egyes elemzők szerint a regény burkoltan a korabeli amerikai politikai és gazdasági élet tükré.²

¹ Frank 2000. XCVIII.

² Frank 2000. XCVI.

Henry M. Littlefield irodalomtörténész úgy értelmezte az Őz történetét, mint a populizmus paraboláját. A főhősnő, Dorothy egy forgószéllel repül a családi farmról egy ismeretlen világba, ahol kalandok várnak rá. Fontos elem, hogy Kansasból ragadja el a tornádó Dorothy házát. Márpedig Kansas állam egyik hazája a századvégi farmerpopulista mozgalomnak. Kalandjai során találkozik a madárijesztővel, akinek nincs esze, a bádögemberrel, akinek nincs szíve, és az oroszlánal, akinek nincs bátorsága. Littlefield szerint a madárijesztő szimbolizálja a becsapott földműves népeiséget, a bádögember a munkásságot, az oroszlán pedig a demokrata-populista elnökjelöltet, William J. Bryant, aki hiába próbálta bevenni a Fehér Házat. A sárga út, amelyen Dorothy és társai eljutnak Őz városába, utal Bryan híres beszédére, amelyben az 1896-os elnökjelölt élesen kirohant a dollár aranyalaphoz rögzítése („az emberiség aranykeresztre feszítése”) ellen.³

Nem meglepő a könyv populista színezetű értelmezése, hiszen az Őz megjelenését negyedszázados forrongás előzte meg, a farmerek tiltakozásával, 23 ezer sztrájkkal, valamint olyan pártok megjelenésével (Zöldhasú-Munkás Párt, Néppárt, azaz Populista Párt), amelyek kihívást jelentettek a Demokrata és Republikánus Párton alapuló kétpártrendszer számára.⁴ A küzdelmet a *laissez faire* konzervativizmus és a szociáldarwinizmus szellemével szemben nemcsak a politikában vívták, hanem a kultúrában is: 1884 és 1900 között kétszáz utópisztikus és disztópikus regény jelent meg az Egyesült Államokban, köztük a két legfontosabb a populizmushoz közel álló szerzők tollából (Ignatius L. Donnelly: *Caesar oszlopa*, Edward Bellamy: *Visszapillantás, 2000–1887*).

Ezek a folyamatok jelezték, hogy az amerikai társadalom széles rétegei, a dolgozó osztályok és az értelmiség nagy része elégedetlenek a fönnálló gazdasági és politikai rendszerrel. A farmerpopulizmus irányzata volt az, amelyik az amerikai

ellenzéki mozgalmak között a legnagyobb szellemi tekintéllyel és legszervezettebb háttérrel rendelkezett. Számos tekintetben az amerikai farmerpopulizmus rokonítható a Populista Párt föloszlását (1908) követően szűk negyedszázaddal később színre lépő magyar népi mozgalommal, miközben természetesen a két mozgalom különbségei sem hanyagolhatók el, az eltérő földrajzi, társadalomtörténeti és kulturális környezetből fakadóan. Közös mindenekelőtt a nép megkonstruálása. Az amerikai példában a farmer, a magyarban a paraszt az a rezervoár, amelyből meg kell újítani, föl kell frissíteni a középosztályt.

Az amerikai társadalom kihívásai

Az amerikai polgárháborút (1861–1865) követő harmincöt évet az amerikai történetírás különböző elnevezésekkel illeti: nevezik a „vállalkozások korának” (Robert Green McCloskey után), rablóbárók korának, a „laissez faire konzervativizmus korának” (Clinton Rossitert követve), de populárisan a legelterjedtebb az „aranyozott kor”, amelyet a történészek Mark Twain írótól kölcsönöztek.⁵

Ennek a korszaknak a jellemzői a dinamikus gazdasági fejlődés, az extenzív és intenzív iparosítás, az urbanizáció és a tömeges bevándorlás, amelyek együttesen átformálták az amerikai társadalmat, továbbá a Nyugat meghódítása, az indián őslakosság visszaszorításával, illetve Délen az ún. rekonstrukció (a déli társadalom átformálása) kezdeti sikere és lendületvesztése. Két fontos társadalomtörténeti folyamatra utalhatunk. Az egyik a társadalom lakóhelyi átrétegződése. A polgárháború idején az ország falusias, rurális jellegű. A 19. század végén már városias jellegű. A városi lakosság aránya 1850 és 1900 között 15 százalékról 45 százalékra nőtt. Ennek politikatörténeti jele, hogy 1896-ban gyakorlatilag a városok

³ Frank 2000. LXXXIX; Sellers et al. 1999, 242.

⁴ Sellers et al. 1999, 237–239.

⁵ Egedy 2014, 145–146.

lakossága akadályozta meg a földműves népesség, a nyugati és déli populisták jelöltje, Bryan diadalmas menetelését a Fehér Ház felé. Richard Hofstadter szavaival élve: „az Egyesült Államok faluban született”, de a népesség fokozatosan beköltözött a városokba.⁶ A bevándorlás révén 1880 után évente átlagosan 400 ezer fő szállt partra az Egyesült Államokban.⁷ Mivel 1890 után a nyugati határ, a *frontier* benépesült, az újonnan érkezettek a nagyvárosok lakosságát gyarapították.

Ugyanakkor az iparosítás nem cáfolta az ún. agrármítoszt, amely szerint a farmer a nemzet gerince, a jenki-protestáns kultúra főntartója.⁸ E mítosz szerint a telepesek, egyik kezükben Bibliával, másikkal az eke szarvát tartva, vagy kapát a vállukra vetve hódították meg az Újvilágot, termővé téve a vadont. Hasonló agrármítosz létezett a dél-afrikai búrok és Ausztrália telepesei körében, ám azoktól eltérően, bizonyos angolszász tradíciók miatt a demokratizmus és egy, nem elméleti jellegű, inkább praktikus liberalizmus szervesen hozzátartozott a földműves telepesek önképéhez.

A farmerek egyre erőteljesebben szervezkedtek 1865 után, elsősorban a gazdasági sérelmek és követelések (a vasúti szállítási tarifák növelése, a nagybirtokosok és bankok túlzott befolyása) miatt, de ezenkívül azért is, mert nem látták biztosítottnak az amerikai demokrácia működését, és nem érezték úgy, hogy a politikai és gazdasági elit magatartása megfelelné a demokrácia értékrendjének. A farmermozgalmak legalább annyira képviseltek kulturális értékeket (az önkormányzatiság eszméje, az együttműködés és társulás elmélete, szembeállítva az „aki kapja, marja” individualizmussal), mint gazdasági, pénzügyi követeléseket. Ezért semmiképpen sem lehet redukálni célrendszerüket pusztán a gazdasági érdekérvényesítésre.

⁶ Hofstadter, 1962, 4.

⁷ Zala 1975, 90.

⁸ Hofstadter 1962, 24.

Andrew Johnson elnök megbízásából a földművelésügyi minisztérium alkalmazottja, Oliver Kelley elutazott Délre, hogy segítséget nyújtson a mezőgazdaság reorganizálásához. Kelley vezetésével 1868-ban egy új mozgalom bontott zászlót: a Mezőgazdaság Patrónusainak Rendje, nem hivatalos nevén a Grange, azaz Udvarház. Érdekességgént érdemes megjegyezni, hogy az alapítók közül négyen szabadkőművesek voltak, akik a szolidaritás érzését kívánták elterjeszteni az északi és déli farmer „testvérek” között. Az Udvarház korántsem csak gazdasági önszerveződéssel és a vasúttársaságok elleni hadakozással foglalkozott. Az államonként szerveződő udvarházak figyelmet fordítottak a földműves népesség fölvilágosítására: fenntartottak könyvtárakat, újságokat járattak a farmerek részére, előadásokat tartottak. Az Udvarház által kikényszerített ún. Granger törvények szabályozták a vasúti szállítási díjak mértékét, és megtiltották a rövid távú szállításoknál a magas tarifát.⁹ A másik nagy farmermozgalom a Nemzeti Farmerszövetségi Mozgalom volt, amely három külön mozgalmat foglalt magában: az Északi, a Déli és a Színesbőrű Farmermozgalmat. Az Udvarház egymillió, a Nemzeti Farmerszövetségi Mozgalom négymillió tagot számlált.¹⁰

A farmermozgalmak mellett nem lehet elhanyagolni két másik mozgalmat. Az egyik a munkásmozgalom, amelynek egyik ága, az 1869-ben alakult Munka Lovagjainak Nemes Rendje 700 ezer főt tömörített. A Munka Lovagjai egyesültek az Udvarházzal és a Farmerszövetséggel 1891-ben; megalakítva a Néppártot, más néven a Populista Pártot. A Munka Lovagjai legfontosabb követelése, a nyolcórás munkanap bekerült az új párt programjába, a nevezetes Omahai Platformba. A másik mozgalom az ún. nacionalista klubok mozgalma volt. Edward Bellamy író 1888-ban megírta *Visszapillantás* című könyvét, amely a 2000. évbe helyezve fölvezet egy társadalmi utópiát az Egyesült Államok területén. Bellamy propagálta a verseny

⁹ Johnson 2016, 541.

¹⁰ Gyurácz 2017, 60.

kiküszöbölését, az együttműködésen alapuló társadalom kialakítását. Némileg félreérthető módon nézetrendszerét nacionalizmusnak nevezte, hiszen regényében a nemzet (*nation*) koordinálta a termelőerőket, védve a gyengét és elesettet.¹¹ A bellemita mozgalom becsatornázódott a populista mozgalmába.

Még egy fontos szempontot kell figyelembe venni, amely nélkül nem lehet megérteni a korabeli amerikai ellenzék radikalizmusát: a sztrájkokra, tüntetésekre adandó erőszak mértékét. A munkaadók nem riadtak vissza saját zsoldossereg toborzásától, hogy visszatartsák munkásaikat a sztrájktól. Emellett a szövetségi kormány hadseregével és a tagállamok milíciájukkal rendre siettek a munkáltatók segítségére. Nem csoda, hogy Jack London *Vaspata* című regényében, amely a jövő amerikai diktatúrájáról szól, a milliomos Mr. Wickson így inti a szocialista Ernest Everhardot: „majd észre téríti az ágyú tüze és a gépfegyver kattogása”.¹² Pontosan ez volt a végső érv a sztrájkolók és a másik oldal, a fegyveres erők (hadsereg, milícia, Pinkerton detektívügynökség, összeverbuvált zsoldosok) összecsapásaiban, amelyekben a golyószóró, dinamit és aknavető is előkerült harci fegyverként. 1894-ben például a Pullmann cég vasúti alkalmazottainak sztrájkja következtében a közlekedés leállt Chicago és a Csendes-óceán között. A sztrájkolók ellen – szokott módon – a katonaságot vetették be.¹³ Az 1893-as válság idején négymillió ember, a lakosság hat százaléka vált munkanélkülivé. Éhségmenetek indultak a nyugati államokból Washington irányába. Vezetőikről kapták nevüket: Kelly Hadsereg, Coxey Hadserege, Fry Hadserege. Híveik és a nyugati farmerek ezrei számára vezetőik valóságos népmesei hőssé váltak, mint az angol Robin Hood vagy Ned Ludd tábornok.¹⁴

¹¹ Bellamy 1892; Hofstadter 1963, 292; Zala 1975, 201.

¹² London 2015, 84.

¹³ Sellers et al. 1999, 241.

¹⁴ Az újkori népi mozgalmak szimbolikájáról bővebben olvasható itt: Rudé 1986.

A konzervatív polgárok viszont forradalmároknak, anarchistáknak bélyegezték őket. Coxey serege ért először a fővárosba. Az üzletember rálépett a Fehér Ház előtti gyepra, mire letartóztatták. Serege a rendőrök fölszólítására szó nélkül föl-oszlott. Majd a legendás Kelly tábornok, a nyomdász serege érkezett meg a fővárosba, de ők sem jártak jobban.¹⁵ A kormányzat nem engedett. Ilyen társadalmi hangulatban érthető, hogy az értelmiség nyitott volt a rendszerkritikus, radikális programokra.

A populizmus színre lépése

1891-ben a nebraskai Omahában egy új párt jelentette be megalkulását. A poros kisváros az amerikai populizmus szülőföldje. Nemcsak azért, mert itt született Malcolm X, azaz Malcolm Little, az afroamerikai polgárjogi mozgalom radikális, populistának nevezhető szárnyának vezetője, hanem azért is, mert az első, magát populistának nevező mozgalom maga is itt bontott zászlót. A sok delegátus alig fért el a kisváros szállodáiban. Ignatius L. Donnelly, az ír származású író, amatőr irodalomtörténész dörgő hangon, drámai erővel hangoztatta a nemzet kettészakadását: „Az igazságtalan kormányzás egyazon termékeny méhéből két nagy osztály született – a nyomorgóké és a milliomosoké.”¹⁶ Nem újdonság a korban a kettéosztottság érzékelése. A „két Amerika” mellett ismerjük a korból a szociálisan megosztott „két Anglia”, a politikailag polarizált „két Olaszországot”, „két Franciaországot”, „két Ausztriát” gondolatát. A Donnelly által megszövegezett Omaha Platform magában foglalta a gazdasági, pénzügyi követeléseken (a vasúti tarifák szabályozása, jövedelemadó bevezetése) kívül a nyolcórás munkanap bevezetését, a vasút-, távíró- és telefontársaságok

¹⁵ Martin 1989, 600.

¹⁶ The Omaha Platform: Launching the Populist Party. *History Matters*. <http://historymatters.gmu.edu/d/5361/> (letöltve: 2019. október 20.)

állami ellenőrzését, a tőkések verőembereinek tartott, gyűlölt Pinkerton detektívügynökség fől számolását.

Hogy, a farmermozgalmon alapuló populista mozgalom programja nem egyszerűsíthető le a gazdasági érdekvédelemre, azt jelzi, hogy az Omahai Platform több ponton megfogalmazta az állam közjogi berendezkedésének átalakítását. A decentralizáció, az önkormányzatiság szelleme átjárta a programot. Követelték a közvetlen demokrácia különböző formáinak – népszavazás, népi kezdeményezés – bevezetését, a női választójogot, és azt, hogy senki ne tölthessen be elnöki és alelnöki hivatalt egyetlen ciklusnál, azaz négy évnél tovább.¹⁷ Washington nyomán hagyománnyá vált, hogy egy személy csak két cikluson keresztül töltheti be az elnöki hivatalt. A populisták még ezt is soknak tartották, némileg talán túlzott szigorúsággal (érdekes tény, hogy a ma sokak által – bár más, pejoratívabb értelemben – populistának nevezett Donald Trump háborgott azon, hogy az alkotmány maximalizálja az elnöki hivatal idejét). Összességében látható, hogy mind a gazdasági, mind a politikai értelemben vett önkormányzatiság és demokrácia meghatározta a populista mozgalom tartalmát.

Szociológiai tekintetben a populista mozgalmat a sokszínűség jellemezte. Nemzetiségi szempontból az írek és skandinávok felülreprezentáltak voltak a mozgalmon belül. Írek voltak olyan vezető személyiségek, mint Donnelly, Mary Elisabeth Lease és Terence W. Powderly. Írországból és Skandináviából, éppúgy, mint Németországból, a szövetkezeti mozgalom nagy múltra tekintett vissza. Természetes, hogy a bevándorlók magukkal hozták az Egyesült Államokba, és a keleti partról a Nagy-síkságra hagyományaikat, beleértve a fogyasztói és hitelszövetkezetet. Írországból a szövetkezet, bizonyos történelmi körülmények miatt, nem egyszerűen a gazdasági, hanem a politikai, sőt nemzeti önvédelem eszköze volt, szemben az angol földbirtokosokkal. Földháború néven emlegették azt a politikai, szociális konfliktust, amely az Ír-szigeten zajlott

¹⁷ Uo.

1879 és 1923 között változó intenzitással az adósságoktól, magas házbérektől szenvedő ír bérlők és a földesurak között.¹⁸ Előbbiek túlnyomórészt katolikusok, utóbbiak mind protestánsok voltak, ami aktuális vallásos színezetet adott a szociális küzdelemnek, habár protestáns angol–ír ügyvédek és humánus földbirtokosok álltak az ír parasztság védelmében, a szövetkezeti mozgalom mellett. Mindebből következtethető, hogy az ír telepesek úgy tekintettek magukra amerikai földön, angol–amerikaiak között élve, mint az angolszász-protestánsokhoz képest egy egalitáriusabb szellemű, szociálisan érzékenyebb népességre.

Ami a borszint illeti, elsőre különösnek hathat, de valójában logikus az afroamerikaiak magas részvétele a populista mozgalomban, annak is, lakóhelyi okból, déli szárnyában. Az 1887-ben alakult Színesbőrű Farmerszövetségi Mozgalom egy millió-kétszáz ezer tagot foglalt magában, ami megfelel a Nemzeti Farmerszövetségi Mozgalom tagsága egynegyedének. Az afroamerikai földművesek életkörülményei Délen a többségi lakosságnál is rosszabbak voltak, el voltak vágva az oktatástól, ráadásul sokan részesbérlőként vagy mezőgazdasági munkásként próbáltak megélni, kitéve a fölhergelhető fehér lakosság lincseléseinek, ezért fehér sorstársaiknál is jobban rá voltak utalva a szövetkezésre.¹⁹

Nemi szempontból a nők átlagon felüli részvétele jellemzi a mozgalmat. Hamlin Garland író szerint nem volt még egy olyan mozgalom, amelyet nők ilyen nagy arányban támogattak volna. Olyan női szónokok támogatták a mozgalmat, mint Lease, Annie LaPorte Diggs, Sarah E. Van de Vort Emery vagy az egyetlen indián populista újságíró, Susette La Flesche, azaz eredeti nevén Fényes Szem. Charles Postel történész, a San Francisco-i Egyetem kutatója szerint 250 ezer nő csatlakozott a Farmerszövetségi Mozgalomhoz.²⁰

¹⁸ Tovey 2001, 313.

¹⁹ Saloutos 1960, 79.

²⁰ Postel <https://digital.lib.niu.edu/illinois/gildedage/populism> (letöltve: 2021. december 20.)

1892-ben a Populista Párt egymillió szavazatot gyűjtött be, de ez kevés volt az üdvösséghez. A kudarc legfőbb okaként azt szokás megemlíteni, hogy a populizmus nem igazán tudott népszerűvé válni a déli országrészben. Ugyanis Délen hagyományosan a Demokrata Párt jelentette az „apák pártját”, amely bírta a fehér lakosság lojalitását, és a demokrata pártiak a polgárháborúból győztesen kikerült Republikánus Pártra zsarnoki erőként tekintettek. A populisták viszont az elvált szülők gyermeke pozíciójából agitáltak a két országrész földműves népességének összefogása mellett. Ez az elvben méltányos követelés azonban ahhoz vezetett, hogy a párt elnökjelöltjének, James B. Weavernek Délen meg kellett küzdenie a bizalmatlansággal. Weaver ugyanis északi katonatiszt volt, aki hiába választott alelnökjelöltet egy konföderációs veterán személyében, nem volt képes elnyerni e gesztussal a déli választók többségének bizalmát.²¹ Sok déli szemében Weaver egyszerű északi (ahogyan ott mondták: „jenki”) volt, ráadásul a háború előtt abolicionista (rabszolga-felszabadító), de más populista politikusok sem voltak népszerűbbek: sem Thomas Henry Tibbles, a rabszolga-forradalomról álmódó John Brown-csapat egykori fegyverese („terrorista”), sem a déli ügyvéd, Tom Watson, sem olyan konföderációs veteránok, mint James G. Field, Leonidas Polk és David W. Aiken („árulók”). Sajnos a földműves népesség szempontjából morálisan helyes ügy Délen áldozatul esett a pártpolitikai acsarkodásnak.

1896-ban a populisták felsorakoztak a lehengerlő szónoki erejű nebraskai politikus, William J. Bryan mögé.²² Bryan előtérbe állításának lettek kedvezőtlen következményei. Először is, a párt egysége megbomlott. Sok populista ellenezte a populista-demokrata összefogást. A demokrata reformer politikus harsányságával megriasztotta az üzleti köröket, akik pénzüket ajánlották republikánus ellenfelének. Itt jött a következő

²¹ Szilvay 2021, 242.

²² Biographies of the Secretaries of State: William Jennings Bryan (1860–1925). <https://history.state.gov/departmenthistory/people/bryan-william-jennings> (letöltve: 2019. augusztus 7.)

probléma, mert a munkásság jelentős része nem mert szavazni a reformer jelöltre. Kiderült a választáson, hogy agrármítosz ide vagy oda, a nagyvárosi lakosság képes eldönteni a választás kimenetelét.

A következő választások nem hoztak eredményt, csak a Néppárt hosszan elnyúló hatyúdalát jelentették. 1908-ban a párt föloszlott. Számos kormányzó azonban fölkarolta a populista törekvéseket, a gyermekmunka eltörlésétől a női választójogig. A farmerpopulizmus politikai csúcsszervezetének bukása nem jelentette egyúttal a farmer-önszerveződés és farmer-érdekvédelem végét. 1902-ben Texasban megalakult egy új farmermozgalom, Nemzeti Farmer Unió néven. A farmermozgalmak sorát az Amerikai Farmhivatal megalapítása zárta 1919-ben. A Nemzeti Farmer Unió és az Amerikai Farmhivatal ma lobbiszervezetként játszanak szerepet az amerikai közéletben, és szorosan kötődnek a Demokrata Párthoz.²³

Hasonlóságok és különbségek a magyar népi mozgalommal

Gyakran már a feltételezés is fölháborodást vált ki, hogy az amerikai populistákat egy lapon lehet említeni a magyar népi-ekkel. Hogyan lehetne egy pejoratív tartalmú fogalom együtt említhető a népiséggel? Donald Trump vagy Jair Bolsonaro olyanokkal, mint a demokrata Kovács Imre vagy a minőség-szocializmusról író Németh László? A populizmus tartalma radikálisan megváltozott, és ezt tudomásul kell venni, ha tárgyilagosan akarjuk vizsgálni a populizmus és a népi mozgalom összehasonlíthatóságát.

Az amerikai populisták éppoly messze álltak a trumpi kaktarttól, mint a népiek. A populista fogalma mára teljesen kicserélődött. Az 1890-es években az, akit az Egyesült Államokban populistának neveztek, kiállt a női választójog mellett, míg a ma populistának nevezett politikusok meglehetősen

²³ Hajdu 2014, 59.

macsó, szexista megfogalmazásokat engednek meg maguknak. Az 1890-es évek populistái, ha zöldeknek túlzás lenne nevezni őket, de kiálltak a természet védelme mellett, hangsúlyozták ember és lakóhely, táj harmóniáját, míg a ma populistának nevezett politikusok gyakran gúnyolódnak a természet védelmén, az ökológiai kérdéseken. Kicsit hátrébb lépve az aktualitásoktól és a gyakorlati kérdésektől, a populisták azonosultak azzal a művészi programmal, amelyet John Ruskin és a preraffaeliták fogalmaztak meg, miszerint vissza kell adni a kézműipar, a háziipar és népművészet becsületét, és helyre kell állítani ember és munka, valamint alkotás és fizikai munka harmóniáját.²⁴ A mai populistának nevezettek viszont leginkább önmaguk dicsőítését várják el a kultúra szereplőitől.

Az alábbiakban törekszem arra, hogy, korántsem a teljesség igényével, fölvezöljam az amerikai farmerpopulizmus és a népi mozgalom hasonlóságait és különbségeit. Figyelembe kell venni két szempontot: az egyik a földrajzi, társadalmi, politikai és kulturális távolság, a másik pedig az, hogy a két irányzat nemcsak térben, hanem időben is távol állt egymástól, mert a farmerpopulizmus fénykorát negyedszázad választotta el a népi írók föllépésétől.

Az amerikai populisták forradalmi irányzatot képviseltek, éppúgy, ahogyan a magyar népiek. Hasonló volt a két mozgalom nemzetfelfogása. Mindkét irányzat egy olyan nemzetképet képviselt, amelyben a földműves népesség – a farmer, illetve a paraszt – képviselte az amerikaiság/magyarság kvintesszenciáját. Ahogyan Papp István írja: „a népiek nem csupán szociális szempontból szántak kitüntetett szerepet a parasztságnak, hanem azért is, mert részben a magyar műveltség, a magyar jelleg igazi őrzőjének tekintették.”²⁵ Az amerikai populisták éppen így vélekedtek a farmerről. Nem egyszerűen a szociális igazságtalanságok orvoslásáról volt szó, hanem egy kultúraváltásról: a nép műveltsége alapján kívánták átformál-

²⁴ Duncan 2006.

²⁵ Papp 2012, 67.

ni a nemzeti kultúrát. A két irányzat egyformán vallotta a társadalmi átrétegződés szükségességét, vagyis azt, hogy a földműves népességből (és kismértékben az ipari munkásságból) kell megújítani a nemzetfenntartó középrétegeket. Gyakorlati téren a két irányzat számos törekvése és elméleti alapállása azonos volt. A szövetkezeti mozgalom, a földműves-önszerveződés, a tehetséggondozás és tehetségmentés, a népi protestantizmus mind közös alapot jelent. Habár nyilván a különbségekben találhatunk eltérő vonásokat, az eszmei tartalom közös volt.

Bizonyos értelemben az is közös vonásnak tekinthető, hogy a populisták és a népi írók egyaránt lefedtek egy széles eszmei spektrumot az ideológiai és politikai palettán, átvágva a hagyományos, politikatudományban rögzült két- meg háromoldalú – bal-jobb / konzervatív-liberális-szocialista – fölosztásokat. A populisták és a magyar népiek nyelvezete nem az eszmei és aktuális politikai értelemben vett „bal” és a „jobb” tengely, hanem a „lenn” és a „fenn” fogalmi körül forgott. Ezért a populisták és népiek képesek voltak kapcsolódni sokféle eszmei hagyományhoz, és idővel szétszóródtak az eszmei szélrózsa minden irányába, az agrárdemokrata elképzelésektől kezdve a polgári demokráciát megjavító nézeteken keresztül az önkormányzati, decentralizáló és anarchista elemeket hordozó „harmadik úton” vagy inkább „utakon” át akár a bal- és jobboldali szélsőségekig.

Elsőre nehezen tudnánk közös nevezőt találni a fajvédő, Nietzsche-rajongó, egyéni szocializmusfelfogással rendelkező Jack London, az utópisztikus szocialista Ignatius Donnelly, a déli reformkonzervatív Tom Watson, a feminista Mary Elizabeth Lease, vagy éppen az agrárdemokrata Kovács Imre, a Kert-Magyarországot és minőségyszocializmust álmódó, sok tekintetben az anarchista és angol céhszocialista nézetekkel rokonítható gondolkodású Németh László, a paraszti kollektivist Veres Péter és agrármarxista Erdei Ferenc között. A közös alap a népszerűség, és ennek mentén a bal-jobb tengely másodlagossá válik. Ennek a szellemi együttműködésnek az

ára azonban, hogy gyanús, olykor nyugtalanító nézetek is beszüremkedtek a populizmus és népi mozgalom sáncai mögé. A fajvédő mentalitás áthatotta az amerikai és magyar társadalmat, és csoda lett volna, ha a populizmus és a népiség egyes személyiségei mentesek tudtak volna maradni e nézetek hatásától. London fajvédelme, Watson idővel erősödő fekete- és katolikusellenessége, Sarah Van de Vort Emery antiszemita összeesküvés-elméletei, valamint a népiek egyik mesterének tekinthető Szabó Dezső fajvédelme, továbbá Sinka István, Németh László, Veres Péter, Erdélyi József és Darvas József antiszemita indulatai a liberális közvélemény és az utókor számára megdöbbentőek voltak.²⁶

Mindezt azonban a széles társadalom volt felelős. Hiszen az angolszász-protestáns kultúra bizonyos történelmi előzmények miatt telített volt az előítélettel a katolikusok, különösen az ír katolikusok iránt, míg a magyar társadalomban/politikában ugyanez a fajta régi, archaikus vallásos elemekkel telített, de egyúttal antikapitalista, és részben modernizációellenes indulatú előítélet a zsidóság iránt nyilvánult meg. A befutott angol-protestáns elit és középrétegek éppúgy versenytársat láttak a későn és alulról jövő katolikusokban, főleg – történelmi okból – az írekben, és általában a bevándorlóknak, mint ahogyan a keresztény-nemzeti középosztály a zsidó középosztályban.²⁷ Könnyű volt a későn jötteket megbélyegezni parvenüként, szélső elitista álláspontonról, vagy éppen, ha szemben álltak a társadalmi renddel, forradalmárként. Külön probléma (amelyre Magyarországon hasonló példa nem létezett) a déli szegregáció gyakorlata az afroamerikaiakkal szemben. Mindez arra tanulság, hogy olykor jogos, méltányos programú, nemes célokat valló mozgalmak egyes személyiségei nem tudják kivonni magukat a politikai külvilág és a széles társadalom érzületei (és előítéletei) alól.

²⁶ A fajvédelem és a szociálpolitika összefüggéseiről bővebben olvasható itt: Gyurgyák 2007; Ungváry 2016.

²⁷ Carroll 2015; Scheffer 2016, 213–216.

A hasonlóságok után vizsgáljuk meg a különbségeket! A populista vezetők között is találhatunk írókat (Donnelly, Bellamy), de jellemzően nem az írók politizáltak a mozgalom élvonalában, hanem azok, akik foglalkozásukból fakadóan élen jártak a közösségszervezésben: ügyvédek, mint Watson, lelkipásztorok, mint Tibbles és Henry S. Doyle, az afroamerikai lelkész, aki annak a Watsonnak volt tanácsadója az 1892-es választáson, aki később, szakítva nemes elveivel, teljesen elfordult az integrációtól, egészen a Ku-Klux-Klan-tagságig (Watson és Doyle kapcsolata jól jelzi az eszmei keresztutakat és cickakkokat).

A közösségi aktivitás amerikai ethosából és a társadalomba való mély beágyazottságból fakadtak a populisták erősségei a magyar népiekhez képest. De ebből fakadtak gyengeségeik is. Ami az elsőt illeti, az amerikai populisták jóval gyakorlatiasabb politikafölfogással rendelkeztek, mint a magyar népiek. Közelebb álltak a politikához, ami nem csoda, hiszen az amerikai társadalom egy, a magyarhoz képest jóval demokratikusabb (hangsúlyozzuk: nem mai értelemben vett demokratikus!) politikai rendszerben mozgott. Úgy fogalmazhatunk a klasszikus politikafilozófia kettősségével: a populisták a *Sein*, a népiek a *Sollen* világát képviselték. Előbbiek tudták, mi az a rendszer, amiben élnek, és annak problémáira kerestek reális válaszokat. Utóbbiak viszont azt tudták, mi az, aminek lennie kellene a fönnálló helyett.

Az Udvarház és a Farmerszövetségi Mozgalom, a sokféle iskola, szövetkezet, szakszervezet, klub, társaság életben tartása évtizedeken keresztül egy pozitív fejlemény. Hozzá kell tenni, hogy az amerikai társadalmat jellemző önszerveződési hajlam, valamint az elitcsoportok bizonyos részének (lelkipásztorok, tanítók) aktivitása nélkül ez az intézményrendszer nem lett volna elképzelhető. A gyengeség abból fakadt a népi mozgalomhoz képest, hogy míg a magyar népiek – közép-európai értelmiségi módon – állandó vitában voltak egymással és másokkal (urbánusokkal, konzervatívokkal), ebből következően könyvtáryit írtak, és rengeteget gondolkodtak a külvilágról,

addig a populisták önmagukra és Amerikára figyeltek csupán. Itt jött a másik különbség: a népiek, részben a trianoni trauma miatt, részben a közép-európai sorsközösség gondolatából fakadóan, nyitottak voltak arra, hogy foglalkozzanak a térségbeli népekkel (románok, szlovákok, délszlávok), fölvevessék újra és újra a Kossuth- és Jászi-féle konföderációs elméleteket, vissza- és visszatérjenek a közép- és kelet-európai sorsközösség kályhájához, és innen elindulva gondolják tovább a hitleri Németország és a Szovjetunió közé szorított régió jövőjét. Az amerikai populisták az izolacionizmusból fakadóan távol tartották magukat a világ ügyeitől.²⁸ Bryan még az első világháború alatt is meglovagolta az izolacionizmust: eszerint Amerikának a példamutatáson kívül nincs más dolga a világban.²⁹ Egyébként a populisták, szintén történelmi okból, Nagy-Britanniát tekintették hazájuk ellenségének.

Összességében véve az amerikai populisták jóval gyakorlatiasabbak voltak a napi politikában, miközben az eklektikus, sokszor naiv elképzelések nem hiányoztak körükből sem (utalhatunk Donnelly és Bellamy utópisztikus szocializmusára, és előző miszticizmus iránti hajlamára). A népi mozgalom erőssége volt az amerikaihoz képest a nagyobb érzékenység a külvilág és különösen annak parasztsága iránt – ami persze logikusan fakadt abból, hogy a népi mozgalom egy kis ország és nem egy kontinensnyi, lassan birodalommá váló állam értelmiségéhez tartozott. Mondhatni: a népiek bőrükön érezték a nagyhatalmak fenyegetését, a pusztá nemzetlétben való fenyegetettséget, míg a populisták ilyet nem érezhettek, még akkor sem, ha tartottak a brit világhatalomtól és világkereskedelemtől. Ám a közös alapokról sem feledkezhetünk meg. Ezek a mozgalmak egyek voltak abban, hogy a politikát mo-

rális hivatásként fogták fel, hogy a nép fölemelését vallották, s egyúttal a nép műveltségét tekintették a nemzeti kultúra biztosítékának.

Hol a farmerpopulizmus helye?

A farmerpopulizmust fontos megkülönböztetni a később populistának nevezett mozgalmaktól, amelyek gyakran egyetlen személy köré szerveződtek (mint később Huey P. Long vagy Charles Coughlin), vagy amelyek kifejezetten egyetlen csoportra vagy ügyre fókuszáltak. A farmerpopulizmus politikailag kifulladt a Populista Párt 1908-as föloszlatásával, ám maga az eszme a farmermozgalmakon keresztül mindmáig jelen van. Ma már azonban a farmerpopulizmus nem nyújt alternatívát a kétpártrendszerrel, a hagyományos politikai és gazdasági elitekkel szemben, hanem betagozódott az amerikai politikai rendszerbe.

A farmerpopulizmust hiba lenne csak a Populista Párt politikájának sikeressége vagy sikertelensége alapján megítélni. Ugyanis a farmerpopulizmus nem egyszerűen igazságosabb amerikai társadalmat kívánt, hanem egy bizonyos csoport, a jenki-protestáns idea alapjául szolgáló földműves népeség kultúráját állította mérceként a társadalom egésze elé, és a populisták ezen a bázison meg kívánták újítani az amerikai nemzetet.

A farmerpopulizmus legszimpatikusabb maradandó vonása, hogy kezdettől igyekezett (eleinte sikertelenül) meghaladni az amerikai társadalom Észak–Dél, fehér–afroamerikai törésvonalait. A populizmus volt az első afroamerikai-barát mozgalom az amerikai közéletben. Noha a párt vezetői közül néhányan a déli választási vereség hatására csalódtak a színhatáron felülemelkedő politikában, és volt olyan (Tom Watson), aki később a második Ku-Klux-Klanban bukkant föl, de ezek egyedi esetek voltak csupán, és a környezet ellenségesége nélkül nem érthetők meg. Az Észak-barátság, amelyet

²⁸ Péterfi 2021.

²⁹ Biographies of the Secretaries of State: William Jennings Bryan (1860–1925). <https://history.state.gov/departmenthistory/people/bryan-william-jennings> (letöltve: 2019. augusztus 7.)

a populisták képviseltek, eretnységnek számított sok déli szá-
mára.

A farmerpopulizmus egyik szellemi alapjává vált az ameri-
kai baloldali politikai populizmusnak, amely a progresszivistá
mozgalmon, a déli *Fugitive* (menekülő) körön, Upton Sinclairen
és Martin Luther Kingen keresztül, változatos, olykor egymás-
nak ellentmondó ideológiai csatornákon és mozgalmakon ke-
resztül tovább élt. Az új típusú, ún. politikai populisták a kis-
ember-védő attitűdöt, a társadalmi igazságtalanságok miatti
morális fölháborodást vitték tovább az 1930–60-as években.
Ahogyan az amerikai társadalom mindinkább átalakult, és
egy ipari, majd posztindusztriális társadalom bontakozott ki
a 20. században, a farmereszmény elveszítette vonzerejét. Az
1960-as években az új problémák – vietnami háború, polgár-
jogi mozgalmak erősödése, fogyasztói társadalom kialakulása
– óhatatlanul átvették a figyelmet a földműves népesség sor-
sáról. Olyan kérdések, mint a környezet védelme, jobban fog-
lalkoztatták a fiatalságot, mint a farmereszmény tovább élése.
Habár lehet amellett érvelni, hogy a populista mozgalom az
élelmiszer-biztonság képviselőjével megelőlegezte a fogyasztó-
védelmi és környezetvédelmi szempontok mai képviselőjét,
s ennyiben jogosan tekinthető a zöld mozgalmak előfutárá-
nak. Összességében az ügy, amelynek képviselőjére a Populis-
ta Párt megalakult, mindinkább széttöredezetté vált.

A farmerpopulisták célja egy kistermelői, önszerveződésen
alapuló, szociálisan érzékeny és magasan fejlett, decentrali-
zált, jóléti piacgazdaság volt. Ez a cél vereséget szenvedett a lé-
tező kapitalizmussal szemben, mert az amerikai kapitalizmus
képes volt a megújulásra, az extenzív és intenzív bővülésre, és
így a két nagy pártnak nem volt szüksége arra, hogy gazdasági
téren tanuljon a rendszeralternatív mozgalmaktól, irányzatok-
tól (miközben persze politikai és szociális téren tanultak a po-
pulizmustól, például az előválasztás, a közvetlen demokrácia
formái, a gyermekmunka eltörlése, a minimálbér bevezetése
és a szakszervezetek jogainak bővítése terén). Ám napjaink
környezeti problémái, valamint az ezekre adandó válaszkí-

sérletek, továbbá a túlfeszülő globalizáció okozta gazdasági
kihívások miatt könnyen lehet, hogy a farmerpopulisták által
egykor képviselt kicsi, ember- és kisközösség-léptékű piacgaz-
daság víziója lesz a győztes a jövőben.

Irodalom

- Baum, Lyman Frank 2000: *The Annotated Wizzard of Oz*. New York –
London, W. W. Norton & Co.
- Bellamy, Edward 1892: *Visszapillantás, 2000–1887*. Budapest, Rózsa
Nyomda.
- Biographies of the Secretaries of State: William Jennings Bryan (1860–
1925). <https://history.state.gov/departments/history/people/bryan-william-jennings> (letöltve: 2019. augusztus 7.)
- Borbándi, Gyula 1963: *A magyar népi mozgalom*. New York, Püski
- Carroll, Rory 2015: America's dark and not-very-distant history of hating
Catholics. *Guardian*, 12 September <https://www.theguardian.com/world/2015/sep/12/america-history-of-hating-catholics> (letöltve: 2020. szeptember 1.)
- Duncan, Alastair 2006: *Szeccszó*. Budapest, Glória Kiadó
- Egedy, Gergely 2014: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült
Államokban*. Budapest, Századvég.
- Goodwyn, Lawrence 1976: *Democratic Promise: The Populist Moment*. New
York, Oxford University Press.
- Gyurácz, Ferenc 2017: Igazi populisták (A XIX. század végi amerikai
farmermozgalom). In Gyurácz, Ferenc: *Populizmus. Tanulmányok 1991–
2017*. Szombathely, Magyar Nyugat Könyvkiadó, 53–74.
- Gyurgyák, János 2007: *Ezzé lett magyar hazátok*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Hajdu, Nóra 2014: *A lobbijelenség*. Budapest, Napvilág.
- Hofstadter, Richard 1962: *The Age of Reform. From Bryan to F. D. R.*
London, Jonathan Cape.
- Hofstadter, Richard 1963: *Anti-intellectualism in American Life*. New York,
Alfred A. Kopp.

- Johnson, Paul 2016: *Az amerikai nép története*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kazin, Michael [é. n.]: *Populism and Agrarian Discontent*. The Gilder Lehrman. Institute of American History. <https://ap.gilderlehrman.org/essays/populism-and-agrarian-discontent>
- London, Jack 2015: *A Vaspata*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- Martin, James Kirby 1989: *America and Its People*. Glenview, Boston, Scott Foresman & Co.
- Papp, István 2012: *A magyar népi mozgalom története*. Budapest, Jaffa Kiadó.
- Péterfi, Gábor 2021: *Trianon és a revízió. A népi írók tanulmányai, cikkei és feljegyzései (1920–1944)*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Postel, Charles [é. n.]: *American Populism, 1876–1896*. <https://digital.lib.niu.edu/illinois/gildedage/populism> (letöltve: 2021. december 12.)
- Rudé, George 1986: *Forradalmárok, zendülők*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó.
- Saloutos, Theodore 1960: *Farmer movements in the South, 1865–1933*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
- Scheffer, Paul 2016: *Érkezési oldal*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Sellers, Charles – May, Henry – McMillen, Neil R. 1999: *Az Egyesült Államok története*. Budapest, Maecenas Könyvek.
- Szilvay, Gergely 2021: *Az amerikai Dél. Régi rend az Újvilágban*. Budapest, Rubicon Intézet.
- Tovey, Hilary 2001: *Creating and Re-Creating Modernity Peasantation and De-peasantation in Ireland*. In Granberg, Leo – Kovách, Imre – Tovey, Hilary: *Europe's Green Ring*. Burlington, Ashgate, 306–329.
- Ungváry, Krisztián 2016: *A Horthy-rendszer és antiszemitizmusának mérlege. Diszkrimináció és társadalompolitika Magyarországon 1919–1944*. Budapest, Jelenkor Kiadó.
- Zala, Tamás 1975: *Az Újvilág próbatétele*. Budapest, Kossuth Kiadó.

X365834

A népi gondolat a 20. században című kötet egyedülálló vállalkozás, hiszen az Nemzeti Közszerolgalati Egyetem Molnár Tamás Kutatóintézetében megtartott konferencia anyagaiból készült egyedülálló szövegegyüttes történetileg, ám a jelenkorra kihatóan is vizsgálja meg azt a kérdést, hogyan jött létre Magyarországon a népi gondolat és mozgalom, valamint különféle határhelyzetekben, más csoportokkal összefüggésben milyen elemei voltak ennek az eszmeáramlatnak, illetve a gyakorlatban hogyan működött a népiek befolyása a politikában.

A kezdetben az ország lakosságának nagy részét kitevő parasztság szociális jogai biztosításának követelése után az a nagyívű szellemi vállalkozás következett, amelynek során a népiek arra a következtetésre jutottak, hogy Magyarország szellemi megújulását csakis erre a népességre lehet és szükséges alapozni. A népi mozgalom természetesen megteremtette a maga bal- és jobboldali világát, és ebben voltak ma már kevésbé vállalható radikálisok is, ám mégis nagyon sok olyan problémát tudatosítottak az idők folyamán, amelyeket mások nem tartottak lényegesnek még megemlíteni sem, ám amelyek felvetése és megoldása nélkül a mai modern Magyarország sem képzelhető el.

